

ФЛОПЕДАГОГІКА

Є.П. Синьова
С.В. Федоренко

Підручник

ТИФЛОПЕДАГОГІКА

Є.П. Синьова, С.В. Федоренко

Тифлопедагогіка

Підручник

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Київ 2018

УДК 376.352(075.8)
ББК 74. 33я. 73

С 38 Синьова Євгенія Павлівна, Федоренко Світлана Володимирівна
Тифлопедагогіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів.
– К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. - 325с.

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1.4/18-Г-455 від 13 липня 2006 р.)*

Рецензенти:

Тарасун В.В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторією діагностики і психічного розвитку дитини Інституту спеціальної педагогіки АПН України

Вавіна Л.С., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії тифлопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки АПН України

*Підручник складений відповідно до програми курсу “Тифлопедагогіка”.
Матеріали включають в себе зміст розділів “Загальні питання тифлопедагогіки”, “Основи тифлодидактики”, “Теорія виховання дітей з порушеннями зору». У підручнику розглядаються предмет і завдання тифлопедагогіки та теорії виховання сліпих дітей і дітей зі зниженим зором, висвітлюються зміст, принципи, методи та форми організації навчального та виховного процесу у спеціальних освітніх закладах для цієї категорії дітей.*

*Для студентів спеціальності “Корекційна освіта. Тифлопедагогіка”.
Підручник також може бути корисним для вчителів, які працюють у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.*

ISBN 978-966-660-645-0

© Є.П. Синьова, С.В. Федоренко, 2018
© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
-------------------	----------

Розділ 1.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТИФЛОПЕДАГОГІКИ

1.1. Тифлопедагогіка як наука. Її об'єкт, предмет та завдання...11

1.1.1. Об'єкт, предмет та завдання тифлопедагогіки.....	11
1.1.2. Методологічні основи тифлопедагогіки.....	13
1.1.3. Зв'язок тифлопедагогіки з іншими науками.....	14
1.1.4. Система тифлопедагогічних наук. Структура тифлопедагогік.....	16
1.1.5. Методи наукових досліджень у тифлопедагогіці.....	18
1.1.6. Специфічні категорії тифлопедагогіки.....	22

1.2. Склад учнів шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.....24

1.2.1. Ступені порушення зору.....	24
1.2.2. Причини й наслідки порушень зору.....	25

1.3. Організація допомоги дітям з порушеннями зору в Україні.....27

1.3.1. Історія питання.....	27
1.3.2. Допомога у системі охорони здоров'я та системі соціального захисту.....	29
1.3.3. Допомога у системі освіти.....	30
1.3.4. Інші форми корекційно-педагогічної роботи.....	32
1.3.5. Інтегроване навчання дітей з порушеннями зору.....	33

Розділ 2. ОСНОВИ ТИФЛОДИДАКТИКИ

2.1. Визначення основ тифлодидактики. Процес навчання в школах для дітей з порушеннями зору.....	36
2.1.1. Поняття про тифлодидактику.....	36
2.1.2. Суть процесу навчання у спеціальній школі.....	37
2.1.3. Психологічні особливості навчальної діяльності дітей з порушеннями зору.....	39
2.2. Зміст та спеціальні засоби навчання в школах для дітей з порушеннями зору.....	51
2.2.1. Державний стандарт загальної початкової освіти дітей з порушеннями зору та навчальний план.....	51
2.2.2. Програми загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями зору.....	53
2.2.3. Підручники та засоби навчання сліпих і слабозорих учнів.....	55
2.3. Принципи навчання сліпих та слабозорих дітей.....	60
2.3.1. Поняття про принципи навчання.....	60
2.3.2. Реалізація загальнодидактичних принципів навчання в школах для дітей з порушеннями зору.....	61
2.3.3. Специфічні принципи тифлопедагогіки.....	69
2.4. Методи навчання сліпих та слабозорих дітей.....	77
2.4.1. Визначення основних понять та сучасна класифікація прийомів і методів навчання.....	77
2.4.2. Словесні методи навчання.....	80
2.4.3. Практичні методи навчання.....	87
2.4.4. Наочні методи навчання.....	93
2.5. Форми організації навчального процесу в школах для дітей з порушеннями зору.....	99
2.5.1. Поняття про форми навчання та форми організації	

навчального процесу.....	99
2.5.2. Урок як основна форма навчання у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.....	100
2.5.3. Структура уроку.....	103
2.5.4. Типи і структура уроків у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором	104
2.5.5. Методика проведення навчальної екскурсії.....	110
2.5.6. Специфіка підготовки учителя до уроку в школах для дітей з порушеннями зору.....	113

2.6. Сучасні вимоги до уроку в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.....116

2.6.1. Дидактичні вимоги до уроку.....	117
2.6.2. Гігієнічні вимоги до уроку.....	123

2.7. Перевірка та оцінювання знань, умінь і навичок в школах для дітей з порушеннями зору.....129

2.7.1. Вимоги до оцінювання та перевірки знань, умінь і навичок сліпих та слабозорих учнів.....	129
2.7.2. Функції перевірки та оцінювання.....	132
2.7.3. Види контролю.....	133
2.7.4. Методи контролю на уроках.....	134

Розділ 3.

ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.1. Медико-психологічні основи організації виховної роботи в школах для дітей з порушеннями зору.....138

3.1.1. Врахування особливостей зорового сприймання дітей в організації виховної роботи у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором	138
3.1.2. Врахування психологічних особливостей дітей з глибокими порушеннями зору у виховному процесі.....	147

3.2 Принципи виховання учнів шкіл для дітей з глибокими порушеннями зору.....	158
3.2.1. Загальна характеристика тифлопедагогічної теорії виховання (основні поняття і особливості).....	158
3.2.2. Реалізація принципів виховання сліпих і слабозорих дітей.....	165
3.2.3. Особистість тифлопедагога як фактор реалізації принципів виховання сліпих і слабозорих дітей	175
3.2.4. Планування роботи вихователя в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору.....	180
3.3. Методи виховання в школах для дітей з порушеннями зору.....	189
3.3.1. Сутність та теоретичні підходи до класифікації методів виховання.....	189
3.3.2. Функції методів виховання в тифлопедагогіці.....	192
3.3.3. Методи формування і корекції моральної свідомості у сліпих та слабозорих учнів.....	194
3.3.4. Методи організації життя та діяльності, формування та корекції досвіду нормативної суспільної поведінки.....	205
3.3.5. Методи додаткової корекції та стимулювання поведінки.....	210
3.4. Розумове та моральне виховання.....	215
3.4.1. Розумове виховання та формування наукового світогляду у дітей з порушеннями зору.....	215
3.4.2. Моральне виховання дітей з глибокими порушеннями зору в умовах школи-інтернату.....	220
3.4.2.1. <i>Розвиток моральних якостей сліпих і слабозорих дітей....</i>	<i>220</i>
3.4.2.2. <i>Формування моральної свідомості у дітей з порушеннями зору.....</i>	<i>223</i>
3.4.2.3. <i>Виховання навичок і звичок моральної поведінки.....</i>	<i>224</i>
3.4.3. <i>Напрями морального виховання в школах для дітей з порушеннями зору.....</i>	<i>227</i>
3.4.3.1. <i>Громадянське виховання.....</i>	<i>228</i>
3.4.3.2. <i>Правове виховання.....</i>	<i>231</i>
3.4.3.3. <i>Патріотичне та інтернаціональне виховання.....</i>	<i>235</i>

3.4.3.4. <i>Статеве виховання</i>	237
3.4.3.5. <i>Екологічне виховання</i>	241
3.4.3.6. <i>Виховання свідомої дисципліни</i>	242
3.4.3.7. <i>Колектив як фактор морального виховання дітей з порушеннями зору</i>	244
3.5. Трудове навчання і виховання сліпих та слабозорих учнів	251
3.5.1. Завдання трудового навчання і виховання в школах для дітей з порушеннями зору.....	251
3.5.2. Особливості та методи трудового навчання і виховання сліпих та слабозорих дітей.....	253
3.5.3. Особливості проведення трудової пропедевтики з учнями шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.....	259
3.5.4. Трудове навчання і виховання дітей з порушеннями зору в 5–9 (10) класах.....	260
3.5.5. Професійно-трудове навчання та виховання.....	261
3.5.6. Профорієнтація у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором	262
3.6. Естетичне виховання в школах для дітей з порушеннями зору	270
3.6.1. Сутність та завдання естетичного виховання дітей з порушеннями зору.....	270
3.6.2. Особливості естетичного виховання сліпих та слабозорих дітей.....	272
3.7. Фізичне виховання дітей з порушеннями зору	278
3.7.1. Завдання та зміст фізичного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.....	278
3.7.2. Корекційна спрямованість фізичного виховання сліпих та слабозорих дітей.....	285
3.7.3. Види занять з фізичної культури в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору.....	288

3.8. Позакласна робота в школах для дітей з порушеннями зору.....	291
3.8.1. Корекційна спрямованість позакласної роботи та форми її організації у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором	291
3.8.2. Організація дозвілля в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору.....	0
3.8.3. Самопідготовка в структурі позакласної виховної роботи у школах для дітей з порушеннями зору.....	303
3.8.3.1. Підготовка учнями домашніх завдань як форма організації їх навчальної діяльності.....	303
3.8.3.2. Забезпечення педагогічного керівництва самопідготовкою дітей з порушеннями зору.....	306
3.8.3.3. Взаємозв'язок вчителя і вихователя як невід'ємна частина єдиного навчально-виховного процесу і корекційної роботи школи.....	308
3.8.3.4. Санітарно-гігієнічні умови проведення самопідготовки в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору.....	311
3.8.3.5. Динаміка працездатності слабозорих учнів під час самопідготовки.....	313
3.9. Робота з батьками сліпих та слабозорих дітей.....	317
3.9.1. Функції сім'ї дитини з порушеннями зору.....	317
3.9.2. Вплив відношення батьків до дитини з порушеннями зору на її особистісний розвиток. Вимоги до батьківського виховання.....	319
3.9.3. Спільна робота школи і сім'ї у вихованні дитини з порушеннями зору.....	323

ВСТУП

Ця книга – перший комплексний підручник з тифлопедагогіки українською мовою, призначений для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, який дає можливість ознайомитися із загальними питаннями тифлопедагогіки, основами тифлодидактики та теорією виховання дітей з порушеннями зору. Створюючи цей посібник, автори намагалися викликати до нього професійний інтерес вчителів, які працюють у спеціальних школах для дітей з порушеннями зору.

Підручник складається з трьох розділів. У першому розділі, що має назву “Загальні питання тифлопедагогіки”, розглядаються предмет і завдання, специфічні категорії тифлопедагогіки, її методологічні основи, методи наукових досліджень та інші важливі питання. У розділі “Основи тифлодидактики” викладені основні питання теорії навчання сліпих дітей і дітей зі зниженим зором: зміст, принципи, засоби, методи, прийоми та форми організації навчального процесу в спеціальних освітніх закладах для дітей з порушеннями зору. Розділ “Теорія виховання дітей з порушеннями зору” розкриває особливості виховного процесу в спеціальних школах, його принципи, методи та зміст.

Підручник побудований таким чином, щоб забезпечити свідоме і творче засвоєння студентами системи сучасних знань з тифлопедагогіки та тифлодидактики і теорії виховання, як її основних складових, а також сприяти формуванню їх готовності до практичної роботи у зазначеній галузі, тому до кожної теми авторами розроблено комплекс запитань і завдань для самостійного опрацювання та подано список рекомендованої літератури, що має допомогти студентам у самостійному розширенні й поглибленні знань з певної теми.

Автори взяли до уваги те, що окремі змістові компоненти, виділені в цьому підручнику, у подальшій освіті студентів будуть предметом поглибленого і конкретизованого вивчення у курсах спеціальних методик викладання окремих предметів та в курсі “Теорія та методика виховання дітей з порушеннями зору”.

У роботі над підручником були використані матеріали раніше виданих аналогічних за призначенням праць російських авторів Б.І. Коваленка, Н.Б. Коваленко, В.П. Єрмакова, Г.О. Якуніна, Б.К. Тупоногова, Л.І. Солнцевої, В.О. Феоктістової, М.І. Земцової та

ін. Особливу цінність у створенні підручника мають роботи українських вчених-тифлогів І.С. Моргуліса, Т.П. Свиридюк, В.М. Акімушкіна, Л.С. Вавіної та ін.

Автори висловлюють глибоку вдячність кандидату філологічних наук, доценту кафедри тифлопедагогіки Серпутько Г.П. за допомогу в роботі над підручником.

Видання цього підручника обумовлене дефіцитом подібної тифлологічної літератури, тому з вдячністю і увагою будуть сприйняті зауваження та пропозиції щодо його удосконалення.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТИФЛОПЕДАГОГІКИ

1.1. ТИФЛОПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА. ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ

1.1.1. Об'єкт, предмет та завдання тифлопедагогіки

Тифлопедагогіка - наука про закономірності розвитку, навчання, виховання, соціальної адаптації та інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору. Як наука вона є частиною загальної педагогіки та одним із розділів спеціальної педагогіки. Загальні закономірності педагогіки розповсюджуються і на тифлопедагогіку, але це не виключає наявності певних особливостей тифлопедагогіки.

Термін “тифлопедагогіка” походить від грецьких слів “тифлос” – сліпий та “пейдагогос” – вихователь, наставник. Дослівний переклад – педагогіка сліпих.

Наука тифлопедагогіка виникла разом з необхідністю розробки теорії та практики навчання сліпих дітей. Засновником її став французький педагог Валентин Гаюї (1745-1822 рр.), який не лише створив першу школу для сліпих у Франції, а й став співзасновником першого навчального закладу для сліпих дітей у Росії в 1807 році.

У процесі свого розвитку тифлопедагогіка охопила навчально-виховним процесом, окрім сліпих дітей, й інші категорії дітей із зоровими порушеннями.

Тифлопедагогіка як наука має на меті попередити, перебороти та усунути труднощі, що обумовлені розладами зору та їх наслідками, вона з'ясовує закономірності виникнення та подолання цих труднощів.

Основна функція тифлопедагогіки полягає в науковому обґрунтуванні практики навчання та виховання осіб з порушеннями зору. Цю функцію треба враховувати при визначенні предмета науки

тифлопедагогіки. Необхідно розрізняти об'єкт науки та її предмет. Під об'єктом науки розуміють область дійсності, яка досліджується, а предмет – це відображення способу бачення об'єкта дослідником з позиції науки. У визначенні об'єкта і предмета в тифлопедагогіці існують різні думки.

Найбільш поширене визначення **об'єкта тифлопедагогіки** – спеціальна освіта осіб з порушеннями зору як особлива функція суспільства. Спеціальна освіта – це особливий вид діяльності, який враховує своєрідність пізнавальних процесів при зоровій депривації та здійснюється з корекційно-компенсаторною спрямованістю на подолання недоліків розвитку дітей, які пов'язані з дефектом зору.

Предметом тифлопедагогіки є система компонентів, властивостей та відношень, що виникають в діяльності, яка є об'єктом тифлопедагогічної науки. Іншими словами – це умови, рушійні сили, можливості навчання, виховання та розвитку дітей і дорослих з порушеннями зору в спеціальних освітніх та реабілітаційних закладах.

Тифлопедагогіка вивчає різні компоненти, форми прояву властивостей і відношень у навчанні, вихованні та розвитку осіб із зоровим дефектом. На основі цього вивчення вона розробляє спеціальні педагогічні системи, спрямовані на соціально-трудова адаптацію та реабілітацію сліпих і слабозорих, на формування всебічно та гармонійно розвиненої особистості. Ці форми і системи конкретно реалізуються у змісті спеціальної освіти, її стандартах, навчальних планах, програмах тощо.

У сфері діяльності тифлопедагогіки знаходяться не лише процеси навчання і виховання, а й розвиток, створення умов для соціально-трудова адаптації, реабілітації й інтеграції в суспільство осіб з порушеннями зору.

Завданням тифлопедагогіки як науки є розв'язання таких основних питань:

- комплексне клінічне та психолого-педагогічне вивчення осіб з порушеннями зору;
- з'ясування типології порушень функцій зору та аномалій психічного і фізичного розвитку при цих порушеннях;
- розробка шляхів компенсації та корекції наслідків, які пов'язані з порушеннями зору;
- розробка принципів побудови спеціально організованих умов навчання, виховання та розвитку дітей з порушеннями зору;

- визначення типів та структури спеціальних закладів, змісту освіти та професійно-трудової підготовки в них;
- розробка наукових основ побудови навчальних планів, програм, підручників тощо;
- розробка спеціальних прийомів, методик навчання та виховання дітей з порушеннями зору;
- розробка методів педагогічних досліджень, спрямованих на вивчення дітей з порушеннями зору та оптимальних умов їх розвитку;
- встановлення вимог до спеціальних засобів корекції вторинних відхилень, до наочного та роздаткового дидактичного матеріалу, спеціальних посібників тощо;
- визначення шляхів і можливостей інтеграції сліпих та слабозорих людей у суспільство;
- вивчення та узагальнення передового тифлопедагогічного досвіду, поширення та втілення інновацій і оригінальних методик у навчальний процес.

Ці завдання не залишаються незмінними, вони періодично змінюються залежно від вимог життя та соціального замовлення суспільства. Визначальний вплив на постановку завдань має рівень соціально-економічного розвитку країни, стан науки та виробництва, ставлення суспільства до інвалідів, потреби та інтереси держави.

1.1.2. Методологічні основи тифлопедагогіки

Методологічною основою тифлопедагогіки є гносеологія – філософія пізнання. Вона розглядає пізнання як активний і творчий процес. Це не лише відображення оточуючого світу у свідомості людини, а й дослідження об'єктивно існуючих предметів та явищ, розкриття їх зв'язків, взаємозалежностей, встановлення закономірностей.

Процес навчання і виховання дітей з порушеннями зору розглядається як суперечливий, динамічний та такий, що постійно розвивається. Основною рушійною суперечністю є потік інформації, який постійно збільшується - все більш складні вимоги навчання з одного боку та можливості учнів з вадами зору з іншого. Удосконалення знань, мотивації, корекційних способів пізнання та приведення їх у відповідність до вимог навчання, виховання й розвитку знімають протиріччя в конкретний відрізок часу. У

подальшому виникає нове протиріччя у зв'язку з новими вимогами, які необхідно реалізовувати в ході педагогічного процесу. На основі такого протиріччя відбувається складний процес переходу від незнання до знання.

Теоретичною базою для організації і здійснення пізнавального процесу учнів з порушеннями зору та основою тифлопедагогіки є:

- вчення І.М. Сеченова й І.П. Павлова про вищу нервову діяльність;
- досягнення вітчизняної та зарубіжної дефектології з проблем компенсації порушеного зору і корекції вторинних відхилень у розвитку дітей та дорослих;
- положення про первинний та вторинний дефект;
- положення про єдині механізми пізнавального процесу в нормі та патології.

1.1.3. Зв'язок тифлопедагогіки з іншими науками

Тифлопедагогіка - це складова частина спеціальної педагогіки, яка, в свою чергу, є структурним компонентом загальної педагогіки. Важливою методологічною проблемою є зв'язок тифлопедагогіки з іншими науками, оскільки вона не може успішно розвиватися ізольовано. Тому тифлопедагогіка безпосередньо пов'язана з усім блоком психолого-педагогічних та спеціальних наук.

Необхідно вказати на її зв'язок із загальною психологією, складовою частиною якої є *тифлоспсихологія*. Навчання та виховання сліпих і слабозорих дітей не буде ефективним, якщо тифлопедагог не знатиме особливостей психіки цієї категорії дітей, своєрідності їх пізнавальної діяльності. Складність вивчення психіки осіб з порушеннями зору полягає у тому, що зорова патологія має дуже широкий спектр. Дефекти зорового апарату можуть бути різними і за структурою, і за характером, і за функціональними порушеннями. Тифлопедагогікою і тифлоспсихологією взаємно використовуються знання та закономірності, виявлені в цих науках відносно дитини і її розвитку.

Із *загальною педагогікою* тифлопедагогіка пов'язана безпосередньо. У цих науках багато спільного, наприклад, спільним є предмет вивчення – навчання та виховання підростаючого покоління. Це зближує зазначені науки за багатьма істотними питаннями. Але загальна педагогіка охоплює контингент дітей, які навчаються в

звичайних загальноосвітніх школах та не мають серйозних проблем із зором, а тифлопедагогіка – дітей, які мають істотні недоліки зору та навчаються в спеціальних школах для дітей з порушеннями зору або інтегровані в загальноосвітні школи.

На жаль, існує значна кількість дітей, які поряд із порушеннями органу зору мають супутні дефекти слуху, мовлення, інтелекту, опорно-рухового апарату тощо. Такий стан пояснюється тим, що ті ж причини, які є причинами сліпоти, іноді призводять до дефектів слуху, розумових здібностей та ін. Тому тифлопедагогіка має вирішувати питання про те, як бути, коли сліпота чи слабозорість ускладнюється іншими дефектами. А для розв'язання цього питання необхідно використовувати знання *логопедії, сурдопедагогіки і олігофренопедагогіки*. Тифлопедагогіку з цими науками пов'язує велика кількість спільних питань: провідна роль виховання, можливості та шляхи подолання дефекту, вплив оточення, умов та часу, коли з'явився дефект, на ступінь дефекту тощо.

Тифлопедагогіка також знаходиться в тісному зв'язку зі спеціальними методиками (*мови, математики та ін.*). На основі положень тифлопедагогіки розроблюються окремі спеціальні методики. Методисти повинні правильно добрати методи, прийоми та засоби, які зроблять предмет вивчення доступним для сприймання сліпими та слабозорими учнями. Разом з тим тифлопедагогіка спирається на ті знання, що дають спеціальні методики.

Історії загальної і спеціальної педагогіки дають можливість у тифлопедагогіці розглядати питання з урахуванням історичного розвитку, що є дуже суттєвим.

Тифлопедагогіка органічно пов'язана з *анатомією та фізіологією людини*, які розкривають основні закономірності анатомо-фізіологічного розвитку, життєдіяльності дитини, функціонування її систем та окремих органів, адже у зв'язку з порушенням зору у людини відбуваються зміни в інших функціональних системах, робота збережених органів чуття видозмінюється і вони виконують невластиві їм функції (читання сліпими за допомогою дотику). Фізіологічні дані допомагають правильно організувати корекційно-компенсаторну діяльність учнів. Правильне розуміння закономірностей онтогенезу в нормі та в патології дає можливість тифлопедагогам діяти усвідомлено, науково обґрунтовано.

Шкільна гігієна вивчає питання охорони здоров'я учнів. Особливе значення дані цієї науки мають для тифлопедагогіки,

оскільки у сліпих дітей частіше, ніж у дітей з нормальним зором, спостерігаються відхилення у здоров'ї, особлива увага приділяється охороні залишкового зору і догляду за очима.

Значні зв'язки у тифлопедагогіки з *офтальмологією*. Процес сприймання навчального матеріалу учнями із зоровими дефектами багато в чому залежить від клінічної картини зорового дефекту. Тифлопедагог повинен чітко уявляти, що та як бачить учень, які у нього зорові можливості. Залежно від функціональних порушень органу зору (гострота, поле, бінокулярність, кольоророзрізнення, фіксація погляду тощо) організується корекційно-педагогічна робота, визначаються різні рекомендації.

У тифлопедагогіки склалися тісні контакти з *соціологією*. Досліджено багато соціальних факторів, які впливають на чисельність популяції дітей з порушеннями зору. Дані соціологічних досліджень збагачують тифлопедагогіку, допомагають знайти важелі, які впливають на тифлопедагогічний процес, а саме: на організацію трудового навчання та виховання, на професійну орієнтацію сліпих та слабозорих.

Ми визначили лише ті науки, з якими тифлопедагогіка має найтісніші зв'язки, але це не повний перелік, оскільки наявні контакти й з іншими дисциплінами: філософськими (філософія, теорія пізнання, логіка), медичними (генетика, невропатологія, отіатрія, ортопедія), психолого-педагогічними (вікова психологія, вікова педагогіка), технічними (оптика тощо).

Тифлопедагогіка взаємодіє з іншими науками не односторонньо, тобто не лише використовує їх досягнення для свого розвитку, але й сама збагачує загальну педагогіку, психологію, медичні науки тощо матеріалом своїх досліджень та результатами практичної діяльності.

1.1.4. Система тифлопедагогічних наук.

Структура тифлопедагогіки

У системі педагогічних наук тифлопедагогіка виділилася як самостійна наука. Поступово самостійними тифлопедагогічними науками стали спеціальні методики викладання в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, історія тифлопедагогіки, дошкільна тифлопедагогіка тощо. З розвитком тифлопедагогіки, накопичення знань, розширення сфер їх застосування, поглиблення зв'язків з

іншими науками та практикою навчання сліпих і слабозорих, іде процес формування нових теоретичних та прикладних напрямів. Наприклад, на сучасному етапі актуальним стало питання виділення в окремі тифлопедагогічні науки тифлопедагогіки раннього віку та тифлопедагогіки дорослих.

Таким чином, сучасна система тифлопедагогічних наук включає:

- *Тифлопедагогіку дошкільного віку*, яка займається вивченням закономірностей та спеціальних умов навчання, виховання та розвитку дітей з порушеннями зору дошкільного віку.
- *Шкільну тифлопедагогіку*, яка вивчає закономірності розвитку та формування особистості учнів, які мають недоліки зору.
- *Методики викладання окремих предметів*, що відбивають питання особливостей викладання окремих предметів в спеціальних закладах для дітей з порушеннями зору.
- *Історію тифлопедагогіки*, яка вивчає ретроспективне становлення та розвиток процесу навчання і виховання дітей та дорослих з порушеннями зору від найдавніших часів до сьогодення.
- *Тифлотехніку* – науку про закономірності подолання сліпоти, слабозорості та їх наслідків засобами техніки.
- *Тифлологію* – науку, яка узагальнює те, що дають різні науки з питань про боротьбу з порушеннями зору та їх наслідки.

Таким чином, прогрес розвитку тифлопедагогіки проходить з виділенням та формуванням нових структур в її системі. Кожен із названих елементів системи тифлопедагогічних наук пов'язаний з іншими, користується в своєму розвитку не лише власними напрацюваннями, а й результатами досліджень, проведених у споріднених структурах.

У педагогіці чітко визначені її складові частини: загальні основи педагогіки, теорія навчання, теорія виховання, школознавство. На сучасному етапі в шкільній тифлопедагогіці чітко визначилися такі основні складові її структури:

- Основи тифлопедагогіки.
- Теорія навчання сліпих та слабозорих (тифлодидактика).
- Теорія виховання сліпих та слабозорих.
- Школознавство – організаційно-педагогічні питання тифлопедагогіки.
- Особливі питання навчально-виховної роботи зі сліпими та слабозорими.

В основах тифлопедагогіки викладено основні теоретичні положення тифлопедагогіки, визначені її об'єкт, предмет, завдання та методологічні основи цієї науки. Як і в загальній педагогіці, у тифлопедагогіці виділення окремо теорії навчання і теорії виховання є відносним. На практиці виховання і навчання – єдиний процес. Особливі питання тифлопедагогіки – це питання, які недостатньо розроблені для виділення в окрему тифлопедагогічну науку, але є підстави передбачати, що значення цих питань надалі зростатиме. Наприклад, навчання та виховання дітей з комбінованим дефектом, інклюзивне навчання тощо.

1.1.5. Методи наукових досліджень у тифлопедагогіці

Будь-яка наука може розвиватися лише в тому випадку, коли вона поповнюється новими знаннями. Об'єктивність отриманого знання залежить перш за все від вибору методології дослідження.

Тифлопедагогіка має не лише свій предмет, а й свої методи тифлопедагогічних досліджень. Майбутні спеціалісти-тифлопедагоги повинні вміти самостійно проводити науково-дослідні пошуки, спираючись на найважливіші принципи досліджень.

Напрями, за якими мають іти дослідження, визначаються предметом тифлопедагогіки та її завданнями.

Предметом дослідження тифлопедагогіки є наукове узагальнення практики і розробка теорії навчання, виховання та корекції розвитку сліпих і слабозорих дітей.

Під методологією розуміється вчення про структуру логічної організації, методи та засоби діяльності.

Методологія тифлопедагогічної науки – це вчення про принципи побудови, форми та способи вивчення і оцінки педагогічної дійсності освіти людей з дефектом зору.

Методи педагогічного дослідження тифлопедагогіки – сукупність прийомів та засобів, спрямованих на отримання, виявлення достовірних даних про педагогічні явища та їх компонентів, про тенденції їх розвитку та розв'язання науково-тифлопедагогічних проблем.

Як і в загальній педагогіці, у тифлопедагогіці не існує універсального методу дослідження. Необхідна різноманітність методів. У дослідженні педагогічних явищ тифлопедагогіка використовує загальновідомі педагогічні та психологічні методи:

- *Наукове спостереження* – це безпосереднє та цілеспрямоване вивчення педагогічного явища на основі сприймання процесів та явищ у різних природних ситуаціях, обумовлене завданням діяльності. Спостереження має певні мету, завдання, об'єкт. Необхідно обирати такий його спосіб, який найменше впливав би на об'єкт, що досліджується. У тифлопедагогіці спостереження часто проводяться на невеликій кількості учнів у зв'язку з їх малочисельністю, тому недостатність учнів та класів повинна компенсуватися ретельністю здійснення дослідження та збільшенням його тривалості у часі. Обов'язково ведуться протоколи спостереження, одержана інформація обробляється та інтерпретується. Важливою специфічною особливістю спостереження є те, що його результати обов'язково порівнюються з аналогічними результатами, отриманими під час спостереження за дітьми з нормальним зором. Результати спостереження дають можливість досліднику коригувати педагогічний процес, робити навчальний матеріал доступним для сприймання сліпими та слабозорими дітьми, визначати шляхи та засоби удосконалення навчально-виховного процесу.

- *Дослідні бесіди* – прості у застосуванні, доступні, оперативні, безпосередньо наближені до людей з порушеннями зору дослідження. Цей метод передбачає уточнення відповідей, їх конкретизацію та виділення сутності думки досліджуваних. Проведенню бесід у тифлопедагогіці перешкоджає замкнутість осіб з порушеннями зору, якщо бесіда стосується стану зору чи їх внутрішніх переживань, тому попередньо необхідно створити певний морально-психологічний клімат спілкування, який дозволить вийти на відвертий діалог за підготовленою програмою. Бесіда проводиться за попередньо наміченим планом з виділенням питань, що вимагають уточнення. Якщо питання мають глибоко особистісний, інтимний характер, то не завжди необхідно стенографувати відповіді у присутності досліджуваного. У такому випадку можливе використання портативної звукозаписувальної техніки.

- *Анкетування* – це засіб конкретного наукового дослідження, що застосовується з метою отримання інформації про типовість тифлопедагогічних процесів. Ті, кому призначені анкети, дають письмові відповіді на питання. Через це використання анкет у роботі зі сліпими часто наштовхується на значні перешкоди: невміння читати чи писати за допомогою системи Брайля, громіздкість анкет,

складність пошуку та фіксації правильної відповіді тощо. Тому всі проблеми, які можуть виникнути при заповненні анкети, дослідник повинен передбачити. При розробці змісту анкет велике значення має чітке формулювання питань, певна їх послідовність, однозначність розуміння. Ступінь розуміння питань анкети перевіряється спочатку на незначній кількості осіб з порушеннями зору, після цього в текст вносяться корективи і він пропонується для загального використання. Застосування цього методу дослідження дає можливість одержання значного за об'ємом та достовірного емпіричного матеріалу.

- *Тестування* – це цілеспрямоване стандартизоване обстеження, яке проводиться в контрольованих умовах з метою об'єктивного вимірювання характеристик педагогічного процесу та матеріалу, який вивчається. Слід зауважити, що тест – це разовий “зріз”, його результати показують можливості пізнавальної діяльності учнів на даному конкретному етапі та не можуть прогнозуватися на подальший період. У тифлопедагогіці найбільш широко використовуються тести на визначення успішності навчальної діяльності та особливостей розвитку мислення, уявлень тощо.

- Різні види *психолого-педагогічного експерименту* (лабораторний та природний) являють собою науково поставлений дослід перетворення педагогічного процесу в заданих умовах, який застосовується з метою встановлення зв'язків та залежностей при активному втручанні дослідника. Це спосіб активної перевірки наукових гіпотез, який є основним методом дослідження в тифлопедагогіці. За кінцевою метою експеримент може бути констатувальним, формувальним та контрольним. При проведенні експерименту з дітьми, які мають порушення зору, необхідно паралельно проводити контрольний експеримент з групою дітей, які мають нормальний зір, з метою виявлення порівняльних результатів проведеної корекційно-педагогічної роботи. Основною вимогою до проведення експерименту в тифлопедагогіці є дотримання експериментатором офтальмо-гігієнічних вимог, що висуваються до процесу навчання дітей з порушеннями зору. Експеримент жодним чином не повинен негативно впливати на стан зору дітей.

- *Вивчення продуктів діяльності* - це збір відомостей та аналіз результатів по матеріалізованому продукту (розв'язана задача, виконана вправа, малюнок тощо). Щоб більш об'єктивно зробити висновок та виділити труднощі, з якими зустрічаються сліпі та

слабозорі діти в процесі роботи, необхідно враховувати умови діяльності, зорові та тактильні можливості дітей, проводити порівняння оцінок за різними продуктами навчальної діяльності. Цей метод у дослідницькій практиці використовується як допоміжний, оскільки не завжди за продуктом діяльності можна робити висновки стосовно ефективності корекційно-педагогічного процесу.

- *Методи теоретичного дослідження* використовуються при аналізі та систематизації наукового матеріалу. До них належать методи теоретичного аналізу, індуктивні та дедуктивні методи, вивчення наукової літератури тощо. Початковим етапом теоретичного дослідження є порівняльно-історичне дослідження обраної проблеми та узагальнення передового тифлопедагогічного досвіду роботи. У ході цієї діяльності виділяються істотні характеристики та тенденції розвитку певної тифлопедагогічної проблеми, розглядаються цінність, цілеспрямованість, ефективність наукових ідей, практичних результатів дослідників. Слід зауважити, що тифлопедагогічні дослідження передбачають урахування досягнень не лише вітчизняної і зарубіжної теорії та практики навчання і виховання осіб з порушеннями зору, але й аналогічні успіхи загальної педагогіки.

Основними напрямками досліджень є:

- Педагогічне вивчення учнів.
- Визначення умов, що сприяють корекції вторинних відхилень.
- Розробка нових способів педагогічного впливу на учнів.
- Вивчення можливостей і шляхів подальшого покращення системи освіти та соціально-трудової адаптації.

Об'єктом досліджень є педагогічний факт, проте він сам по собі не є наукою, потрібне узагальнення, виділення закономірностей, отже необхідною є творча робота науковців.

У позаминулому столітті дослідження в галузі тифлопедагогіки зводилися лише до узагальнення передового практичного досвіду навчання дітей з проблемами зору, не було обґрунтованих вихідних положень, етапності та послідовності дослідницьких програм, прогнозування результатів, визначення методів вивчення поставлених проблем та їх реалізації тощо.

Сучасною методологією визначено її функції, рівні педагогічних досліджень, методологічні принципи. Вона передбачає зв'язок та взаємозалежність педагогічної теорії та практики при випереджуючій ролі першої.

Проведення сучасного педагогічного дослідження передбачає такі етапи:

- Визначення та обґрунтування проблеми.
- Визначення мети та завдань дослідження.
- Вибір об'єкта та визначення предмета дослідження.
- Висунення гіпотези.
- Визначення методологічних положень.
- Відбір методів дослідження.
- Визначення експериментальної бази дослідження.
- Складання плану проведення дослідження.
- Обробка результатів дослідження, формулювання висновків.
- Вироблення відповідних методичних рекомендацій.

1.1.6. Специфічні категорії тифлопедагогіки

У зв'язку з особливостями контингенту учнів, тифлопедагогіка, крім загальнопедагогічних понять “навчання”, “виховання”, “розвиток”, “формування” та ін., використовує поняття: “дефект”, “корекція”, “компенсація”, “реабілітація”, “адаптація”.

Дефект (від лат. *defectus* – недолік) - фізичний або психічний недолік, що викликає порушення нормального розвитку дитини. Відповідно до виду дефекту (порушення зору, слуху тощо) виділяють різні категорії дітей. В окремих випадках діти мають не один, а більше дефектів.

Корекція (від лат. *correctio* – виправлення) – це система педагогічних засобів, спрямованих на виправлення чи послаблення недоліків психічного та фізичного розвитку людей з порушеннями зору. У рамках єдиного педагогічного процесу корекція виступає як сукупність корекційно-виховної та корекційно-розвиткової діяльності.

Компенсація (від лат. *compensation* – відшкодування, врівноваження) – це урівноважування, відновлення недорозвинених чи порушених функцій зору шляхом використання збережених чи перебудови частково порушених функцій. Компенсаторний процес спирається на резервні чи недостатньо задіяні можливості організму людини.

Адаптація шкільна (від лат. *adaptio*– пристосовувати) - пристосування дитини до умов шкільного життя, до його норм та

вимог, до активної пізнавальної діяльності, повноцінного засвоєння зовнішнього середовища.

Реабілітація (від лат. *rehabilitatio* - відновлення) – система медико-психолого-педагогічних засобів, спрямованих на включення дітей з порушеннями зору в соціальне середовище, в нормальну суспільно-корисну діяльність та адекватні стосунки з однолітками. Реабілітація – це свого роду підсумок всієї корекційно-педагогічної діяльності.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Що вивчає тифлопедагогіка? Дайте обґрунтування її об'єкту та предмету.
2. Обґрунтуйте необхідність зв'язку тифлопедагогіки з іншими науками, наведіть приклади такого зв'язку.
3. Сформулюйте найбільш актуальні завдання, які на вашу думку повинна розв'язувати тифлопедагогіка.
4. Які основні етапи та в якій послідовності повинен пройти дослідник-тифлопедагог від висунення наукової проблеми до отримання результатів дослідження?
5. Чи існує відмінність між методами дослідження у загальній педагогіці та тифлопедагогіці?
6. Виділіть та охарактеризуйте наймолодші галузі тифлопедагогічної науки.
7. Як співвідносяться між собою поняття “корекція” та “компенсація” дефекту?

Література

1. Акимущин В.М., Моргулис И.С. Учебно-методические материалы по тифлологии. - К., 1990.
2. Алексеев О.Л. Особенности организации школьного эксперимента при обучении слепых детей // Дефектология. - 1991. - №1.
3. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
5. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. В.І. Бондаря - Луганськ, 2003.
6. Специальная педагогика / Под ред. Н.М.Назаровой. - М., 2005.
7. Тупоногов Б.К. Основы коррекционной педагогика. - М., 2004.

8. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогтики. - М., 2001.

1.2. СКЛАД УЧНІВ ШКІЛ ДЛЯ СЛІПИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ ЗІ ЗНИЖЕНИМ ЗОРОМ

1.2.1. Ступені порушення зору

Залежно від ступеня порушення зору особи із зоровою депривацією поділяються на сліпих та слабозорих (зі зниженим зором). Сліпота та слабозорість з позиції тифлопедагогтики представляють собою категорію психофізичних порушень, що виявляються в обмеженості зорового сприймання чи його повній відсутності, що впливає на процес формування та розвитку особистості. В осіб, які мають порушення зору, виникають специфічні особливості діяльності, спілкування та психофізичного розвитку. Вони виявляються у відставанні, порушенні та своєрідності розвитку рухової активності, просторового орієнтування, формування понять та уявлень, в способах предметно-практичної діяльності, в особливостях емоційно-вольової сфери, соціальній комунікації, інтеграції в суспільство зрячих тощо.

Сліпі – категорія осіб, у яких повністю відсутні зорові відчуття або мають місце незначне світловідчуття чи залишковий зір – 0,04 на оці, яке краще бачить із використанням окулярів, а також особи, які мають прогресуючі захворювання чи звуження поля зору (до 10-15 градусів), з гостротою зору до 0,08.

Поняття сліпоти педагогікою розглядається з позиції визначення провідної системи аналізаторів, на основі якої ведеться педагогічний процес. Сюди включаються особи:

- з абсолютною (тотальною) сліпотою на обидва ока, при якій повністю втрачаються зорові сприймання, та особи зі світлосприйняттям, яке дозволяє розрізнити світло і тіні;

- практично (частково) сліпі, у яких залишилося світловідчуття чи залишковий зір (від 0,01 до 0,04), що дозволяють сприймати світло, колір, контури предметів тощо.

Слабозорі – це категорія осіб, які мають захворювання очей, що викликає стійке зниження гостроти зору (від 0,05 до 0,4 на оці, яке краще бачить з оптимальною корекцією). Окрім зниження гостроти

зору слабозорі можуть мати відхилення в стані інших зорових функцій (порушення кольоро- чи світловідчуття, відсутність периферійного чи бінокулярного зору).

1.2.2. Причини й наслідки порушень зору

Порушення зору можуть бути вродженими та набутими.

Вроджені сліпота та слабозорість обумовлені ушкодженнями чи захворюваннями плода в період внутрішньоутробного розвитку (токсоплазмоз, краснуха, резус-несумісність матері і плоду), під час пологів (внутрішньочерепні й внутрішньоочні крововиливи, переломи кісток черепа) або генетичними факторами (вроджена катаракта, помутніння кришталика ока).

Набуті сліпота та слабозорість є, як правило, наслідком захворювання органів зору (сітківки, рогівки), захворювань центральної нервової системи (менінгіт, пухлина мозку, менінгоенцефаліт), ускладнень після вірусних та інфекційних захворювань (кір, грип, туберкульоз), травматичних ушкоджень мозку та очей, навіть недотримання елементарних санітарно-гігієнічних умов діяльності дитини, неправильного освітлення, перевантаження зору.

Розрізняють прогресуючі та непрогресуючі порушення зорового аналізатора.

При *прогресуючих* зорових дефектах відбувається поступове погіршення зорових функцій, пов'язане з перебігом патологічного процесу. Так, при глаукомі підвищується внутрішньоочний тиск та відбуваються зміни в тканинах очного яблука. При виникненні пухлини мозку також погіршується зір. При недотриманні санітарно-гігієнічних умов читання чи письма виникає короткозорість чи далекозорість.

До *непрогресуючих (стаціонарних)* дефектів зорового аналізатора відносять деякі вроджені його вади, такі як мікрофтальм, астигматизм, катаракта, колобоми тощо.

Для фізичного та психічного розвитку дитини велику роль має час втрати нею зору. Чим раніше настала сліпота, тим помітніше вторинні відхилення, психофізичні особливості та своєрідність психофізіологічного розвитку. Тому, за часом настання зорового дефекту дітей поділяють на сліпонароджених та осліплених.

Сліпонароджені – це діти, які народилися сліпими або втратили зір до становлення мови, тобто приблизно до трьох років, і не мають зорових уявлень. Розвиток вищих пізнавальних процесів (увага, логічне мислення, пам'ять, мовлення) у них протікають нормально. Разом з тим порушення взаємодії чуттєвих та інтелектуальних функцій проявляється в деякій своєрідності мисленневої діяльності з переважним розвитком абстрактного мислення.

Осліплі – це особи, які втратили зір після 2-3 років і зберегли в пам'яті певні зорові образи. Чим пізніше дитина втратила зір, тим більший у неї об'єм зорових уявлень, який можна відтворити за рахунок словесних описів. Якщо не розвивати зорову пам'ять, яка частково збереглася після втрати зору, відбувається поступове зникання зорових образів.

Утрачена функція зорового аналізатора компенсується у сліпих дітей за рахунок активної діяльності збережених аналізаторів – слухового, рухового, тактильного та ін. Провідна роль тут належить спеціальному навчанню і вихованню сліпих дітей, що попереджають та коригують вторинні відхилення в їхньому розвитку, формуючи та стимулюючи компенсаторні процеси в різнобічній діяльності дитини. Компенсаторна перебудова багато в чому залежить від збереженості зору. Навіть незначні залишки зору важливі для орієнтування та пізнавальної діяльності осіб з глибокими зоровими порушеннями.

Особливості розвитку слабозорих дітей пов'язані з тим, що вони (на відміну від сліпих) можуть використовувати для сприймання предметів і явищ та просторового орієнтування збережений зір. Але порушення зорової функції зумовлює такі особливості візуального сприймання, як уповільненість, знижена точність, звуження поля огляду. У слабозорих утруднюється просторове орієнтування, знижується запас вражень, виникають якісно своєрідні або спотворені уявлення.

Сліпі та слабозорі діти потребують спеціальної системи педагогічного впливу. З огляду на це необхідно відразу після виявлення у дитини порушення зору організувати педагогічні заходи, спрямовані на розвиток їх збережених функцій та розвиток залишкового зору.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Як поділяються діти за ступенем порушення зору?

2. Назвіть найбільш поширені причини, що призводять до сліпоти та слабозорості.
3. Опишіть, що можуть бачити діти з різною гостротою зору.

Література

1. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения.- М., 2000.
2. Золотарёва М.М. Глазные болезни. - М., 1973.
3. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика.- М., 1962.
4. Особенности интегрированного обучения детей с нарушениями зрения / Под ред. З.Г.Ермолович. - Минск, 2004.
5. Синьов В.М., Коберник Г.М. Основы дефектології. - К., 1994.
6. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
7. Специальная педагогика / Под ред. Н.М.Назаровой. - М., 2005.
8. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогика. - М., 2001.

1.3. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ ДІТЯМ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ В УКРАЇНІ

1.3.1. Історія питання

Історія надання допомоги дітям з порушеннями зору, їх виховання та навчання в Україні розпадається на три великих періоди: 1) призріння (догляд, піклування) сліпих (від найдавніших часів до середини ХІХ століття); 2) становлення та розвиток суспільного навчання та виховання незрячих (від середини ХІХ століття до кінця ХХ століття); 3) сучасний етап удосконалення системи навчання, виховання та реабілітації осіб з порушеннями зору (з кінця ХХ століття до сьогодення).

Поштовхом до навчання сліпих в Україні став виданий Богданом Хмельницьким у 1652 році універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл з підготовки кобзарів та лірників. Це були, по суті, перші музичні школи в Україні. Учителями в них працювали

козаки-кобзарі, які за віком уже не могли якісно володіти зброєю. У школах навчалися юнаки, які мали вести своїми піснями запорожців у бій. Але іноді в ці навчальні заклади попадали й незрячі молоді люди, які навчалися складати та співати пісні про подвиги козаків і розносити їх у мандрах по всій Україні.

Історія ж суспільного виховання й навчання сліпих дітей в Україні починається з середини ХІХ ст. у зв'язку зі створенням перших училищ для сліпих. Завдяки діяльності імператриці Марії Федорівни було створено “Мариинское попечительство о слепых”, перетворене у 1881 році в “Попечительство о слепых”. Його основним завданням були організація навчання та виховання сліпих. Очолив піклувальну раду відомий діяч в галузі освіти сліпих Карл Грот. Результатом його діяльності в Росії стало відкриття училищ для сліпих в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Харкові. Протягом півтора десятка років (з 1882 по 1898 роки) в Україні почало функціонувати шість училищ для сліпих дітей.

Проблема навчання і виховання аномальних дітей вперше обговорювалася на Другому з'їзді представників професійної і технічної освіти (1895-1896 р., грудень-січень), де було створено секції навчання “сліпих, глухонімих і ненормальних дітей”. Це, по суті, був перший з'їзд дефектологів. Учасники з'їзду підтвердили, що піклування про аномальних дітей – обов'язок суспільства. Вони визначили основні форми допомоги цим дітям, типи і структуру установ для них.

Установи для сліпих дітей існували в ті часи, як правило, на благодійницькі кошти, мали філантропічно-опікунський характер і охоплювали незначну частину дітей.

Після Жовтневої революції держава взяла на себе турботу з організації допомоги дітям, які мали глибокі порушення зору. Усі заклади для сліпих дітей були передані у відання Народного комісаріату освіти. Таким чином, навчання та виховання цієї категорії дітей стало складовою частиною єдиної державної системи народної освіти.

У 1920 році відбувся I Всеросійський з'їзд по боротьбі з дитячою дефективністю, на якому серед інших питань обговорювалися питання організації диференційованої мережі спеціальних закладів та основні принципи побудови навчально-виховного процесу в них.

Протягом багатьох років на формування системи спеціальних закладів впливали соціально-політичні, економічні умови, наукові досягнення, здобутки практики.

З того часу накопичено чималий досвід становлення та розвитку спеціальних закладів для осіб з вадами зору. На сьогодні допомога дітям з порушеннями зору надається в установах системи охорони здоров'я, освіти і соціального захисту.

1.3.2. Допомога у системі охорони здоров'я та системі соціального захисту

У системі охорони здоров'я сліпим та слабозорим дітям надається амбулаторна і стаціонарна допомога, передбачається диспансеризація. Диспансеризація полягає у тому, що всіх дітей (і тих, які знаходяться в дитячих установах, і неорганізованих) комплексно обстежують медичні спеціалісти і виявляють відхилення від норми. У випадку виявлення відхилення можлива своєчасна спеціалізована допомога, що дозволяє попередити появу вторинних відхилень у розвитку дитини.

В установах системи охорони здоров'я надається медикаментозна і фізіотерапевтична допомога, а за необхідності - хірургічне лікування.

У різних відомствах системи соціального захисту створюються власні системи соціальної допомоги.

Медико-соціальна служба здійснює медичний та соціальний патронаж над сім'ями, що мають дітей-інвалідів, створює медико-психологічні служби для пропаганди здорового способу життя, працює в реабілітаційних центрах.

Соціально-побутова служба надає соціально-правову допомогу, організовує посильну надомну роботу, допомагає у веденні господарства, в захисті прав та отриманні пільг. Також надається соціально-психологічна підтримка і здійснюється допомога в соціальній адаптації та реабілітації інвалідів по зору.

Соціальна служба добродійних, суспільних та релігійних організацій спрямована на надання соціальної допомоги і підтримки хворим, самотнім людям, дітям-сиротам. Ці служби діють в лікарнях, дитячих будинках.

Соціальна служба піклується про створення власних притулків, реалізує реабілітаційні програми разом з державними організаціями та Міністерствами: освіти і науки, охорони здоров'я, праці та соціальної політики; правоохоронними органами.

Останніми роками набирає розвитку мережа реабілітаційних центрів, в яких здійснюється комплексний психолого-педагогічний і медико-соціальний супровід індивідуального розвитку дитини з порушеннями зору. Завданням цих центрів є надання корекційно-педагогічної, психологічної та розвиткової допомоги дітям, які мають складні види порушень зору.

1.3.3. Допомога у системі освіти

У системі освіти сліпим та слабозорим (в тому числі з косоокістю та з амбліопією) дітям дошкільного віку надається допомога в профільних спеціальних дошкільних дитячих установах.

Дошкільні установи для дітей зі зниженим зором є державними установами суспільного виховання дітей сліпих, слабозорих, косооких та з амбліопією у віці від 2-3 до 7 років. Їх мета – виховання, лікування, можливе відновлення порушених функцій зору та підготовка дітей до школи.

Програма навчання і виховання розробляється на основі програм дитячих установ загального типу. Завдання тифлопедагогів цих закладів полягає у систематичній роботі з корекції відхилень в розвитку пізнавальної, особистісної, рухової сфери дітей, в піклуванні про охорону та розвиток зору, слуху, дотику.

Можуть організовуватися такі дошкільні установи:

- дитячі садки та ясла для слабозорих дітей (амбліопія, косоокість) з цілодобовим та денним перебуванням;
- дошкільні групи для слабозорих дітей (амбліопія, косоокість) при дитячих садках та яслах-садках загального типу;
- дошкільні групи при школах-інтернатах для дітей зі зниженим зором та сліпих дітей.

Останнім часом все частіше відкриваються спеціальні групи в дитячих садках загального типу.

У дитячих садках діти можуть перебувати протягом дня або цілодобово протягом тижня.

На педагогів цих дошкільних закладів покладається особлива відповідальність по підготовці дітей з порушеннями зору до школи. Навчання дітей з важкими вираженими відхиленнями за програмами дитячих закладів загального типу утруднене. Тому ці діти навчаються в спеціальних закладах за особливими програмами з використанням системи спеціальних методів і прийомів.

Якщо порушення зору не надто важкі, то діти оволодівають програмою загального типу за умови врахування педагогом їх стану і при забезпеченні їм індивідуального підходу та спеціальної допомоги.

У школах-інтернатах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором навчаються діти з найбільш тяжкими порушеннями зору.

Перший тип спеціального загальноосвітнього закладу забезпечує навчання і виховання, загальний розвиток, трудову підготовку дітей з тотальною сліпотою, тих, хто має залишковий зір (до 0,04), а також з більш високою гостротою зору, але з такими офтальмологічними захворюваннями, які призводять до прогресуючого зниження зору.

У школах-інтернатах для дітей зі зниженим зором навчаються діти з гостротою зору від 0,05 до 0,4 з корекцією, а також діти з більш високою гостротою зору, залежно від характеру офтальмологічних захворювань та вміння дитини користуватися своїм зором.

Загальноосвітні школи для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором складаються з 3 ступенів:

I ступінь - початкова школа.

II ступінь - основна неповна середня школа.

III ступінь - повна середня школа.

Школа першого ступеня покликана забезпечити становлення особистості, цілісний розвиток її потенційних можливостей, корекцію відхилень у розвитку, лікування, гігієну, охорону зору, формування вміння та бажання вчитися.

Школа другого ступеня закладає фундамент загальноосвітньої та трудової підготовки.

Школа третього ступеня забезпечує завершення загальноосвітньої підготовки і трудового навчання на основі глибокої диференціації навчання.

У школах для сліпих навчання здійснюється за підручниками масової школи, виданими рельєфно-крапковим шрифтом. У школі для дітей зі зниженим зором – за підручниками масової школи, які

друкуються великим шрифтом зі спеціально переробленими зображеннями, доступними для зорового сприймання.

1.3.4. Інші форми корекційно-педагогічної роботи

Однією з найважливіших форм роботи тифлопедагога є робота з батьками дітей, які мають вади зору.

Кожен етап розвитку проблемної дитини і форма порушення у неї диктує специфіку роботи сім'ї з дитиною, а також психотерапевтичної роботи тифлопедагога із сім'єю.

Сім'я не завжди розуміє своєрідність особистості дитини, неадекватно оцінює її можливості, завищує або занижує їх. Одні батьки не мають бажання, інші - можливостей займатися дитиною. Є батьки, які хочуть і мають умови для занять з дитиною, але не знають конкретно, що треба робити. У зв'язку з цим тифлопедагог повинен здійснювати роботу з батьками, проводити збори батьків, індивідуальні роз'яснювальні бесіди, масові заходи, свята, показові індивідуальні та групові заняття, оформлювати тематичні стенди тощо.

Взаємодія батьків і педагогів забезпечує найкращі умови для повноцінного розвитку дітей.

Ще однією важливою формою роботи є позасімейне виховання. Важлива проблема тифлопедагогіки - це вивчення дітей, які виховуються поза сім'єю в дитячих будинках. Анамнез таких дітей часто буває невідомим або фрагментарним.

У вихованців дитячих будинків часто спостерігається відставання в розвитку порівняно з дітьми, які живуть в сім'ях. Вони апатичні, в'ялі, пасивні, у них відсутні навички активної самостійної, індивідуальної та колективної гри. Корекційно-виховна робота в таких закладах – важливий аспект дефектології.

Важливою є робота із загальноосвітніми установами. Через ряд причин (несвоєчасне виявлення порушення у дитини, недостатня увага батьків і вихователів до труднощів дитини, відсутність спеціального закладу чи місць в ньому тощо) в дитячих установах загального типу з'являються діти з не різко вираженими сенсорними порушеннями. Такі діти відчують труднощі при проходженні деяких чи всіх розділів програми. Вирішенню цієї проблеми сприяє організація в масових дитячих установах медичної і психолого-педагогічної служб.

1.3.5. Інтегроване навчання дітей з порушеннями зору

Тривалий час сліпі та слабозорі діти навчалися (за винятком окремих випадків) лише в спеціальних школах. На сьогодні ситуація докорінно змінилася. Усі сліпі та слабозорі, в тому числі й ті, які мають тяжкі супутні порушення, можуть обрати форму отримання загальноосвітньої підготовки: спеціальний навчально-виховний заклад, навчально-виховний заклад інтегрованого типу, навчально-виховний заклад загального типу.

Термін “інтеграція” був запозичений педагогікою з інших наукових галузей для позначення певних процесів та результатів навчання, виховання і розвитку дитини.

Інтеграція (від лат. *integratio* - поєднання частин в єдине ціле) - це двосторонній рух, заснований на взаємній довірі та відповідальності людей зрячих і людей з порушеним зором, що сприяє рівноправним партнерським відносинам. **Інтегроване навчання** – це їх спільна участь в єдиному навчально-виховному процесі, де за кожним визнається право на саморозвиток та самовираження в доступних йому формах.

На сьогодні виявлені і науково обґрунтовані основні умови, що сприяють успішній інтеграції дітей з вадами зору. Це - раннє виявлення порушень у розвитку і організація раннього корекційно-виховного впливу, обґрунтований відбір дітей, визначення тих, які потребують виховання в спеціально організованих умовах, і тих, хто може виховуватися з дітьми, які мають нормальний зір.

Важливою умовою інтеграції є можливість включення сім'ї в корекційну роботу з дитиною.

Оцінюючи значення інтегрованого навчання, необхідно відзначити його багатоплановість. Воно сприяє різносторонньому розвитку сліпих та слабозорих, підвищенню їх життєвої компетенції, посилює ступінь відповідальності сім'ї за освіту дитини з порушеннями зору, сприяє поглибленню та збагаченню морально-етичних відносин у суспільстві, стимулює процес саморозвитку здорових дітей.

Моделі інтегрованого навчання:

- *епізодична*, яка передбачає недовготривале сумісне перебування дітей з порушеннями зору і дітей з нормальним зором в суспільних місцях (театри, музеї, парки тощо). Основна мета

такої інтеграції – навчити дітей з проблемами зору спілкуватися зі своїми зрячими однолітками.

- *часткова*, що здійснюється в тих випадках, коли у дітей з порушеннями зору є можливість, перебуваючи у спеціальному навчально-виховному закладі, відвідувати деякі уроки та позакласні заняття в масовій загальноосвітній школі. Це дозволяє дітям розширити сферу контактів зі зрячими, ближче познайомитися з режимом їх роботи, навантаженням та вимогами, а дорослим дає уявлення про можливість включення дитини з порушеннями зору в систему інтегрованого навчання.
- *повна* – передбачає постійне перебування сліпих та слабозорих в освітніх структурах інтегрованого типу та активну взаємодію зі зрячими. Інтегровані діти обов'язково мають отримувати корекційно-педагогічну допомогу за місцем навчання або через консультування.

Але на сучасному етапі розвитку української тифлопедагогіки інтегроване навчання є адекватною формою не для всіх дітей з вадами зору, а лише для частини з них.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Які установи в Україні надають допомогу особам з порушеннями зору?
2. Дайте характеристику сучасної системи спеціальної освіти осіб з порушеннями зору в Україні.
3. Що являє собою інтегроване навчання?
4. Назвіть сучасні моделі інтегрованого навчання.

Література

1. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
2. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
3. Особенности интегрированного обучения детей с нарушениями зрения / Под ред. З.Г.Ермолович. - Минск, 2004.
4. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 № 852.

5. Свиридчук Т.П., Гроза Т.А., Ранська Т.І. Нариси з історії тифлопедагогіки на Україні. - К., 1999.
6. Солнцева Л.И. Модели интегрированного обучения детей с нарушениями зрения // Дефектология. - 1997. - №2.
7. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
8. Специальная педагогика / Под. ред. Назаровой Н.М. - М., 2005.
9. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогика. - М., 2001.

Розділ 2

ОСНОВИ ТИФЛОДИДАКТИКИ

2.1. ВИЗНАЧЕННЯ

ОСНОВ ТИФЛОДИДАКТИКИ. ПРОЦЕС НАВЧАННЯ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

2.1.1. Поняття про тифлодидактику

Важливе місце в структурі педагогічного процесу займає процес навчання, у ході якого учні засвоюють знання, вміння та навички, формуються їх особистісні якості, що дозволяють людині адаптуватися до зовнішніх умов та проявити свою індивідуальність.

Теоретичні основи організації процесу навчання в школах для дітей з порушеннями зору, його закономірності, завдання, принципи відбору змісту програм, методів, прийомів, форми організації дітей для реалізації навчально-освітніх завдань вивчає складова тифлопедагогіки - *тифлодидактика*.

У теорії навчання з'ясовуються закономірності, які стосуються всіх методик, і, навпаки, - теорія навчання засновується на методиках викладання окремих предметів. Але не можна вважати, що теорія навчання є лише узагальненням окремих методик. Вона обов'язково безпосередньо пов'язана з практикою. Разом з тим кожна окрема методика викладання має свої узагальнення, засновані на практиці навчання певної дисципліни.

Тісний зв'язок існує між загальною та спеціальною дидактикою: як перша, так і друга мають спільний предмет вивчення – закономірності навчання. Тифлодидактика оперує тими самими положеннями про мету, завдання, зміст, принципи, методи, форми навчання, що й загальна дидактика. У той же час тифлодидактика враховує специфічність застосування цих теоретичних положень відповідно до особливостей розвитку сліпих та слабозорих учнів. Вона теоретично обґрунтовує особливості процесу навчання дітей з порушеннями зору та сприяє озброєнню тифлопедагогів знаннями

про специфіку навчальної діяльності та умови, в яких можливо найкращим чином здійснювати їхнє навчання.

2.1.2. Суть процесу навчання у спеціальній школі

Навчання - це двосторонній процес, що відбувається в постійному русі та розвитку, передачі вчителем та засвоєння під його керівництвом учнями основ наук і праці та системи знань, умінь, навичок і розвитку пізнавальних здібностей.

Це визначення є спільним як для загальної педагогіки, так і для тифлопедагогіки.

Процес навчання є спільною діяльністю вчителя й учнів. У процесі навчання учні здобувають певний обсяг необхідних знань, умінь і навичок. Учитель керує навчальною діяльністю учнів, визначає обсяг та методи вивчення передбаченого навчальною програмою матеріалу, контролює якість засвоєння знань, умінь та навичок. Але слід зазначити, що сліпих і слабозорих учнів, на відміну від учнів з нормальним зором, знайомлять ще і з тим, що недосяжно безпосередньому сприйманню при сліпоті та слабозорості, але може бути заповнене вчителем.

На основі запасу уявлень та понять, які є у дітей, залучення спеціальних прийомів та техніки можуть формуватися нові поняття про те, що безпосередньо недосяжно сприйманню при відсутності зору. У процесі навчання тифлопедагог передає, а під його керівництвом учень засвоює знання з різних предметів, дізнається, як у пізнавальній та трудовій діяльності попереджати, долати та усувати перешкоди, обумовлені недоліками зору. У процесі навчання компенсуються недоліки, обумовлені сліпотою та її наслідками, і набуваються знання, вміння й навички їх попередження, подолання та усунення.

Основною особливістю процесу навчання в спеціальній школі є те, що він має чітко визначену корекційно-компенсаторну спрямованість. Це означає, що всі знання, які отримують учні в школі, всі методи та прийоми, використані у навчальному процесі вчителем, мають сприяти не лише збагаченню учнів знаннями, а й виправленню вад, які виникають у дітей внаслідок глибокого порушення зору. Корекційна спрямованість навчання становить суть

навчально-виховного процесу в спеціальній школі для дітей з порушеннями зору.

Корекція в тифлопедагогіці визначається як система педагогічних заходів, спрямованих на подолання недоліків психічного та фізичного розвитку дітей з порушеннями зору. Компенсація ж - це відновлення утраченого чи порушеного зору в результаті перебудови функціональних особливостей організму.

Корекційний вплив допомагає перебороти недоліки психічного розвитку, пов'язані із зоровим дефектом (недоліки відчуття, сприймання, уявлень, мислення, пам'яті, мовлення, уяви та ін.), а також недоліки фізичного розвитку (орієнтування в просторі, постави, моторики, координації рухів та ін.).

У результаті корекційного впливу в корі головного мозку виникають та поглиблюються нові тимчасові зв'язки, "обхідні шляхи" (за Л.С. Виготським), по яких спрямовується інформація в обхід уражених ділянок чи всієї центральної зони зорового аналізатора. Тобто виникає компенсаторна перебудова, інформація надходить через збережені аналізатори (слух, дотик тощо).

Зміст корекційної роботи в спеціальному освітньому закладі – це програма оптимальної, цілеспрямованої педагогічної, психологічної та медичної діяльності, а також самоосвіти учнів, спрямована на подолання чи послаблення недоліків психічного та фізичного розвитку дітей з порушеннями зору, властивостей та якостей їх особистості.

Зміст педагогічної корекції має бути пов'язаним зі змістом загальноосвітніх дисциплін у спеціальній школі для дітей з порушеннями зору. Кожен навчальний предмет містить певний корекційний матеріал, який тифлопедагогу необхідно вичленити. Необхідно проаналізувати тему кожного заняття та визначити, які види корекційної роботи можна методично пов'язати з програмним матеріалом, виділеним для засвоєння учнями на певний урок.

Корекційно-педагогічна робота повинна містити в собі також певні елементи, пов'язані з медичною корекцією, яка спрямована на подолання дефектів органу зору, необхідні офтальмо-гігієнічні рекомендації та сприяти формуванню особистості сліпої чи слабозорої дитини.

Корекційно-компенсаторна спрямованість процесу навчання здійснюється на всіх формах занять в школах для дітей зі зниженнями зору. Загальноосвітня мета та завдання уроків, групових занять,

виховних заходів обов'язково поєднуються із завданнями корекції. Ця єдність здійснюється у всіх змістово-методичних ланках занять, пов'язується із засобами та методами їх проведення, специфікою структури їх побудови.

Спеціальні корекційні заняття (ЛФК, соціально-побутова орієнтація, просторове орієнтування, логопедія, ритміка тощо) зорієнтовані на певний дефект та конкретне функціональне порушення, пов'язане з порушеннями зору. Методика цих занять, корекційні прийоми та засоби спрямовані на подолання психофізичних недоліків розвитку.

Корекційні заняття в сім'ї повинні проводитися силами батьків, які мають дітей з порушеннями зору. Удома мають закріплюватися ті знання та вміння, що були набуті в школі. Тому спеціальна школа повинна проводити широку роз'яснювальну та консультативну роботу серед батьків стосовно педагогічної корекції їхніх дітей.

Силами самих дітей повинна здійснюватися самокорекція. Знання, уміння та навички, що були отримані на шкільних заняттях, закріплюються дітьми під час самостійної пізнавальної, трудової, ігрової та інших видів діяльності. Педагоги спостерігають та контролюють процес самокорекції, сприяють його удосконаленню.

Сучасні позиції тифлопедагогіки вимагають, щоб корекційна діяльність в закладах для дітей з порушеннями зору проводилася в системі чіткої взаємодії учителів, вихователів, батьків, медичних працівників та самих дітей.

2.1.3. Психологічні особливості навчальної діяльності дітей з порушеннями зору

Розвиток пізнавальної діяльності дитини з порушеннями зору, базуючись на попередніх її формах (предметно-практичній та ігровій), найбільшого розвитку набуває в навчальній.

Навчання, суттєво відрізняючись від гри, наближається до праці за загальною установкою: у навчанні, як і в праці, треба виконувати завдання — готувати уроки, дотримуватись дисципліни. Навчальна робота базується на обов'язках.

Формування навчальної діяльності у сліпих та слабозорих молодших учнів є тривалим і складним процесом. Основа цього процесу — формування готовності свідомо оволодівати знаннями.

Особливості розвитку попередніх видів діяльності, зниження пізнавальної активності в дошкільному віці відбиваються на формуванні у дитини готовності до навчання в школі і тим самим обумовлюють своєрідності його початку. Так, спочатку навчання є ще несвідомим процесом, який обслуговує потреби інших видів діяльності і має не навчальну мотивацію. Коли незряча дитина починає діяти із зацікавленістю до розумової діяльності і у неї з'являється активне ставлення до об'єктів вивчення, це свідчить про виникнення елементарних пізнавальних і навчальних мотивів. У дітей з'являється особлива чутливість до оцінки результатів навчання, виправлення своїх помилок, бажання розв'язувати "важкі" задачі. Це вже свідчить про становлення навчальної діяльності, яка при цьому ще довго протікає в формі ігор, особливо дидактичних.

Роль дорослої людини в організації навчальної діяльності дитини підкреслював Л.С. Виготський. Він вважав, що наявність позитивного ставлення дитини до вимог дорослого є основним моментом, який свідчить про готовність до навчання. Систему вимог до дитини Л.С. Виготський назвав програмою вихователя. У ранньому дитинстві дитина суб'єктивно не усвідомлює цю програму, але поступово, до кінця дошкільного періоду вже починає діяти за програмою дорослих, тобто вона стає і її програмою. Таким чином, вимоги, що висувуються вчителем, стають вимогами дитини до самої себе. Слепа чи слабозора дитина повинна навчитися сприймати навчальну задачу, приймати її як необхідність до виконання, підкоряючи свої дії її розв'язанню, засвоювати новий матеріал і застосовувати його у вирішенні поставленого навчального завдання.

Тифлопсихологи, розглядаючи психологічні особливості навчальної діяльності дітей з порушеннями зору, виділяють такі ж її компоненти, як і для зрячих:

- організаційно-вольовий;
- мотиваційний;
- когнітивний.

Організаційно-вольовий компонент навчальної діяльності є найважливішим у корекції такого відхилення при порушеннях зору, як зниження пізнавальної активності. Саме активність незрячої дитини в пізнанні, вміння добиватися результатів, незважаючи на значні труднощі практичного виконання діяльності, забезпечують її успішність.

Навчальна мотивація при виконанні завдання має місце у всіх дітей, але її стійкість у сліпих і слабозорих дітей нижча. При труднощах у виконанні діяльності вона часто замінюється на іншу. При цьому поставлену вчителем мету - розв'язати послідовний ряд завдань - діти не завжди спроможні досягти. Виконавши лише одне із завдань, вони можуть вважати, що мету досягнуто. Спостерігається складне підкорення мотивів: від більш загального - добре вчитися, до конкретного - виконати завдання.

У самому процесі навчання сліпі та слабозорі діти відчують ускладнення, пов'язані з протіканням когнітивних процесів:

- низькою продуктивністю навчання внаслідок відволікання, незібраності;
- ускладненнями із довготривалим запам'ятовуванням, абстрактним мисленням, структуруванням власних знань;
- недостатньою результативністю практичної мануальної діяльності (ліплення, конструювання, малювання, аплікація).

Проте спостереження та дослідження тифлопсихологів засвідчують наявність у таких дітей досить розвиненого вербального інтелекту, який вони не можуть використати в практичній діяльності через недостатність сенсорного досвіду. При хорошій інформованості про оточуючий світ цим дітям буває важко самотійно сформулювати поняття.

Вербалізований інтелект сліпих та слабозорих дітей є наслідком не лише порушень сенсорного сприймання, але й наслідком особливостей емоційного розвитку, оскільки порушення зору його збіднюють, а це в свою чергу відбивається на розвиткові інтересу до матеріалу, який вивчається, і на якості засвоєння знань.

Відносно високі вербально-інтелектуальні здібності сліпих та слабозорих дітей спостерігаються вже в дошкільному віці, але, зважаючи на вищезазвані особливості їх пізнавальної діяльності, їх розвиток вимагає відповідного змісту і спрямованості корекційної роботи. Особливо це стосується дітей, які живуть в сім'ях з високим рівнем освіченості і широти інтересів. Батьки таких дітей, усвідомлюючи вузькість їх перцептивно-пізнавальних можливостей, намагаються насичувати їх життя великою кількістю вербальної інформації. У таких випадках спостерігається невідповідність між рівнем розвитку дитини та рівнем програмного матеріалу. Це призводить до виникнення особливостей поведінки таких дітей. Вони прагнуть проявити свої знання в спілкуванні з іншими дітьми, при

цьому стають занадто вербально активними та рухливими, що педагогом часто розцінюється як неадекватна поведінка.

До усіх вищеназваних проблем додається ще одна, дидактичного характеру: необхідність створення для дитини на основі дотику та залишкового зору поля діяльності, яке містить в собі просторові уявлення про об'єкти, що вивчаються, необхідність формування прийомів мануального обстеження предметів, навчання контролю за результативністю діяльності.

Перераховані вище особливості пізнавальної діяльності сліпих та слабозорих дітей відбиваються на темпі навчання, викликаючи його загальмованість.

Враховуючи особливості навчальної діяльності дітей з порушеннями зору, їх навчання в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором розпочинається з підготовчого класу. Проте шкільне навчання не просто надбудовується над вже зрілими функціями, здібності, набуті в дошкільному віці, розвиваються, збагачуються і формуються саме в процесі шкільного навчання.

У самому процесі засвоєння знань виділяють декілька найтісніше взаємопов'язаних компонентів:

- первинне ознайомлення з матеріалом, його сприймання в найбільш загальних рисах;

- осмислення навчального матеріалу, спеціальна робота по його закріпленню. Осмислення включає в себе всі мисленнєві процеси: порівняння-зіставлення і розрізнення, аналіз і синтез, абстракцію, узагальнення і конкретизацію, перехід від наочного, конкретного, поодинокого до абстрактного, загального і від нього - знов до конкретного, тобто процесу, в якому здійснюється розкриття предметного змісту знання у його взаємозв'язках;

- оволодіння матеріалом - спроможність оперувати ним в різних умовах, використовуючи його на практиці.

При глибоких порушеннях зору процес засвоєння знань має певні своєрідності.

Сприймання матеріалу залежить від самого його характеру, від психофізичних можливостей учня (в нашому випадку в значній мірі залежить від стану зору та часу його порушення) та від того, як цей матеріал викладається, які методи використовуються, яких принципів дотримується педагог у своїй роботі. Так, із досвіду роботи шкіл для дітей зі зниженим зором відомо, що, як правило, до вступу в школу діти не знають, що чимось відрізняються від зрячих. Але можна легко

помітити, що вже в цьому віці такі діти уникають будь-якої зорової роботи, неохоче роздивляються картинки, мало цікавляться навколишнім, вони, як правило, апатичні або занадто збуджені. Це пов'язане з тим, що, крім органу зору, в зоровому акті беруть участь нервова і м'язова системи, увага, свідомість тощо. Послаблений зір відбивається на загальному психофізичному стані дитини, на її пізнавальній активності.

Процес первинного ознайомлення з матеріалом, включаючи його зорове сприймання, відрізняється фрагментарністю, у дитини порушується повнота огляду, спостережливість (Т.М. Головіна, М.І. Земцова, О.І. Зотов, Ю.О. Кулагін, О.Г. Литвак, М.Б. Лур'є, В.О. Феоктістова, І.М. Солов'йов, Л.І. Солнцева, Н.С. Царик та ін.). У зв'язку з цим виникають труднощі у формуванні цілісного синтетичного образу. Слід відзначити, що саме формування зорово-просторового синтезу залежить не від гостроти центрального зору, а від стану інших зорових функцій і всієї центральної нервової системи. Гострота зору нижче 0,1 відбивається на впізнаванні предметів і зображень. Самі по собі процеси аналізу і синтезу при впізнаванні у сліпих та слабозорих протікають так само, як і у дітей з нормальним зором. Діти спочатку виділяють окремі ознаки або властивості предмета, мисленнєво порівнюють їх між собою, використовуючи наявні образи пам'яті, потім з них виділяють спільні і відмінні ознаки, і, уточнивши синтетичний образ, називають предмет.

Так, наприклад, вивчаючи малюнок у підручнику, на якому зображене кухонне приладдя (каструля, чайник, тарілка, миска), слабозорий учень спочатку може визначити лише кількість предметів на малюнку, потім відзначає, що один з предметів має носик - це, мабуть, чайник, другий - дві ручки по боках, високий - це каструля, низький круглий предмет - тарілка, а високий круглий - миска.

Проте процес виділення ознак і властивостей предметів при порушенні зору іде уповільнено, вибір цих ознак і формування образу відбувається часто на недостатньому чуттєвому досвіді, що в свою чергу ускладнює збереження образів пам'яті. Особливо ці труднощі спостерігаються при необхідності виділити складні ознаки предметів, які розташовані в просторі та перспективні зображення. Слабозорій дитині властиве двомірне зорове сприймання навколишнього, тому для покращення зорового сприймання суттєві деталі у зображеннях мають виділятися кольором, контуром або тінями.

У дослідженні, проведеному М.І. Земцовою, при вивченні процесів впізнавання у слабозорих і учнів молодших класів з нормальним зором, було встановлено, що в умовах короткочасної експозиції предметних зображень 66,6% дітей зі зниженим зором не встигають впізнати їх. Особливі труднощі під час впізнавання мали діти з частковою атрофією зорового нерву.

При порушеннях зору процес осмислення первинно сприйнятого відбувається тими ж шляхами, що і при нормальному зорі, через операції мислення, але знову-таки при значних труднощах, які вдається дитині подолати завдяки компенсаторним можливостям психіки. Так, спостерігаються труднощі порівняння-зіставлення, оскільки для цього необхідно мати значну інформацію, збережену в пам'яті, а при збідненому чуттєвому досвіді процес збереження порушується. Наприклад, для виділення суттєвих ознак, які необхідні для порівняння, дітьми не використовуються такі, які погано сприймаються зором, а саме: будова (необхідні для порівняння деталі), форма (може мати розпливчасті контури), розмір (особливо великий), колір (при ахромазії), світлові і просторові ознаки між предметами.

Спостерігаються особливості аналітичної діяльності мислення, які пов'язані із загальмованістю сприймання, його багатоступеневістю з поступовим виділенням частин, які характеризують предмет, а також невміння одночасно сприймати об'єкти в їх просторових зв'язках і відношеннях, особливо коли дитині бракує часу для сприймання. Усе це ускладнює розвиток образного мислення слабозорих і сліпих дітей. При мисленнєвому розчленуванні предметів і явищ, виділенні тих чи інших ознак відзначаються деякі особливості фазової динаміки працездатності (О.І. Зотов, О.Г. Литвак, В.О. Феоктістова та ін.).

При синтезі часто страждає цілісність і одночасність, спостерігається фрагментарність відтворення образів пам'яті.

Порушення процесів аналізу і синтезу, порівняння, класифікації і узагальнення, пов'язані з недостатнім чуттєвим досвідом, заважають конкретизації уявлень. Тому у слабозорих дітей страждає конкретність мислення, а це, у свою чергу, ускладнює формування понять.

Сліпота та слабозорість накладають відбиток на характер роботи дитини. Такі учні працюють значно повільніше, ніж учні

масової школи, довго розпізнають букви або цифри, ще довше пишуть і перевіряють виконану роботу.

Часто спостерігається підвищена збудливість центральної нервової системи дитини і порушення рефлексорних механізмів рівноваги нервових імпульсів. Н.І. Пільман вважає зазначені вище прояви нервової патології найбільш типовими при амбліопії та косоокості. Такі діти часто мають розпорошену увагу, незграбні, поривчасті рухи. Їм важко довго займатись однією і тією ж роботою, вони намагаються чимось зайняти руки: крутити олівець, книгу, залізити в портфель. Діти з переважанням процесів гальмування - навпаки, дуже пасивні, нерухомі, зайняті своїми думками, виконують завдання повільно і з помилками, вони також досить часто розсіяні та неуважні, як і збуджені діти.

Основні особливості процесу засвоєння знань сліпими та слабозорими учнями наведені нижче в таблиці:

Первинне ознайомлення з матеріалом	Осмислення	Оволодіння матеріалом
1. Загальмованість, уповільненість сприймання, пов'язані з труднощами у впізнаванні	1. Аналіз матеріалу, що сприймається, проходить уповільнено, багатоступенево	1. Порушення процесу збереження в пам'яті (краще запам'ятовується початок)
2. Фрагментарність сприймання, пов'язана з обмеженістю огляду, швидкою втомлюваністю	2. Синтез ускладнений через неможливість одночасності сприймання, порушення цілісності сприймання матеріалу	2. Відтворення фрагментарне, вербалізоване, схематичне через недостатній практичний досвід
3. Помилки у розумінні матеріалу через недостатність досвіду і названі вище труднощі	3. Порівняння, зіставлення і розрізнення здійснюються за меншою кількістю ознак	
	4. Узагальнення і абстрагування ускладнюються через обмеженість уявлень і понять	

Інтелектуально-сенсорний розвиток та засвоєння знань дітьми з порушеннями зору можуть бути проблемними, що пов'язано зі слабкістю та незрілістю центральної нервової системи, і проявляються в астенизації нервових процесів, невмінні переключати та розподіляти увагу в процесі навчальної діяльності, слабкості оперативної пам'яті (що ускладнює планування діяльності і співвіднесення результатів дій з образом поставленої кінцевої мети).

Зазначені особливості організації пізнавальної діяльності передусім спостерігаються у дітей, які мають певні своєрідності поведінки вторинного характеру, що створюють для них емоційний дискомфорт, знижують мотивацію навчання, негативно впливають на ефективність довготривалої пам'яті і в цілому на інтелектуальний розвиток.

Плануючи урок, вчитель повинен продумати його від першої до останньої хвилини, чітко побудувати його, чітко ставити запитання, змінювати прийоми роботи, підтримувати зацікавленість дітей у роботі, зосереджуючи їх увагу, і обов'язково враховувати спеціальні вимоги до організації процесу навчання, а саме: уповільнений темп роботи, необхідність збереження залишкового зору (дані лікаря-офтальмолога про діагноз, гостроту зору, протипоказання, поради щодо використання оптичних засобів корекції зорового сприймання, місце в класі відносно до вчителя та розташування класної дошки), робота з формування та розвитку уявлень.

Учні в класі розсаджуються в залежності від гостроти зору, при врахуванні максимальної корекції окулярами. Діти, у яких сильно знижений зір, сидять за першою партою, діти, які страждають на альбінізм, ністагм і природжене помутніння кришталика, розміщуються у затемнених місцях класу. Систематично з дітьми проводяться бесіди про охорону зору.

У шкільний режим вводяться обов'язкові правила для учнів. Дітям забороняється бігати (щоб запобігти зіткнень), стрибати через скакалку (короткозорим), грати у футбол, читати книжки з низьким нахилом голови, читати і писати при недостатньому освітленні, безперервно читати або писати понад 20 хвилин.

Дітям радять чітко виконувати встановлений в школі порядок ходіння по сходах, дотримуючись правого боку. Необхідно стежити за тим, щоб діти, яким прописане постійне носіння окулярів, не знімали їх і носили правильно. При появі почервоніння очей або при

скаргах на хворобливі відчуття потрібно терміново припинити заняття до огляду лікарем.

Для того, щоб визначити методи роботи зі слабозорими дітьми, необхідно вести систематичне спостереження за тим, як позначається зорове навантаження на їх сприйманні, як швидко втомлюється дитина, які скарги спостерігаються в цей час і як впливають застосовані методи на процес навчання.

Сліпі та слабозорі учні в навчанні широко користуються системою наочно-умовних позначень: готовими формулами, схемами і малюнками, кресленнями, математичною, фізичною і хімічною символікою тощо. На старших ступінях навчання безпосередньо чуттєві форми пізнання звужуються за рахунок розвитку мисленневих операцій: логічної інтерпретації фактів, аналізу і синтезу, порівняння, систематизації, розвитку прийомів абстрагування і мисленневої конкретизації суджень, висновків та ін.

Проте, недооцінка чуттєвого пізнання і предметно-практичної діяльності в процесі навчання може призвести до формального засвоєння знань. Небезпека формалізму у навчанні таких дітей особливо велика.

Тифлодидактика виробила специфічні підходи до використання принципів та методів навчання дітей з порушеннями зору. Це пов'язано із загальною установкою на те, що сліпі та слабозорі діти розвиваються за тими ж закономірностями, що й діти з нормальним зором, але в процесі їх розвитку наявні своєрідності, зумовлені проблемами сприймання візуальної інформації.

Встановлено, що у випадках, коли педагог спирається у своїй роботі на здорові сили і збережені резервні можливості дитини, вона спроможна засвоїти програму загальноосвітньої школи.

Особливості зорового сприймання навчального матеріалу дитиною з порушеннями зору та методичні поради тифлопедагогу

Особливості зорового сприймання дитини	Поради тифлопедагогу
<i>Порушення зорового сприймання на близькій відстані</i>	
Дитина не читає дрібний шрифт	Збільшити шрифт

Дитина читає дрібний шрифт, але швидко втомлюється, якщо між рядками мала відстань, коли є кольоровий фон або шрифт недостатньо контрастний відносно фону	Використовувати допоміжні оптичні засоби (лупи), робочі листки з достатнім контрастом та відповідним розташуванням рядків; не використовувати тексти з малими проміжками між рядками; стежити, щоб не було відсвічування паперу (матовий колір); підбирати відповідну висоту букв та відстань між рядками (лінеатури); добре освітлювати робоче місце
Дитина не читає (погано читає) написане олівцем	Використовувати фломастер, ручки - "інки"; підбір кольору робити за побажанням дитини
Дитина занадто нахиляється над зошитом	Дозволити дитині самій обирати відстань від очей до зошита, використовувати листки поперечного формату, писати великими буквами; користуватися підручниками для слабозорих
Труднощі при знаходженні рядка або букви під час списування з підручника	Використовувати лінійки або трафарети, кольорові позначки, нумерацію рядків, робити позначки для списування з підручника
Труднощі в орієнтуванні на парті, при знаходженні речей у портфелі	Створити та дотримуватись порядку на парті, у портфелі
Тексти та малюнки великого формату не сприймаються дитиною цілісно через обмежене поле зору або занадто близьку відстань від очей до книжки	Виробити вміння оглядати малюнки поступово, наприклад, шляхом закривання окремих деталей; дати дитині більше часу для огляду
Порушення моторики внаслідок неузгодженості дій ока та руки (при письмі та роботі ножицями)	Збільшити лінеатуру (використовувати для письма фломастери або ручки – "інки", тимчасово не писати кульковими ручками); оптично

	виділити лінії розтину; дати дитині більше часу
<i>Порушення зорового сприймання на далекій відстані</i>	
Списування з дошки неможливе внаслідок низької гостроти зору	Правильний вибір робочого місця: прямо перед дошкою (неприпустиме місце збоку); обов'язкове проговорювання написаного на дошці вголос; використання індивідуальних карток з текстом, аналогічним написаному на дошці; учень може при потребі підійти до дошки; систематичне тренування у списуванні з дошки; використання оптичних засобів (насадки на окуляри); допомога сусіда по парті. <i>Вимоги до записів на дошці:</i> - <i>письмо тільки на чистій дошці;</i> - <i>чіткий почерк і якісна крейда;</i> <i>написи кольоровою крейдою узгоджуються з учнями;</i> - <i>написи робляться великими буквами</i>
Розглядання предметів на відстані неможливе або ускладнене	Показ предметів здійснювати безпосередньо перед учнем; дозволити учневі підійти і оглянути предмет зблизька; плакати, карти, малюнки не розвішувати занадто високо; розвивати сприймання за допомогою інших аналізаторів (на слух, на дотик тощо)
Дії вчителя (інших учнів) не розпізнаються на великій відстані	Дії проговорювати; дозволити дитині спостерігати з близької відстані
Міміка, жести не сприймаються, зоровий контакт з учителем ускладнений	Компенсувати проговорюванням
Учень не впізнає однокласників на відстані	Дати учневі можливість вільно пересуватись по класу
Порушене орієнтування у просторі	Розучувати маршрути до відповідних приміщень; навчити встановлювати

	орієнтири з опорою на збережені органи чуття
Перешкоди на шляху у приміщенні розпізнаються із запізненням (у випадку трубчастого зору)	Усі предмети в класі, оселі повинні знаходитись на своїх місцях; попереджати дитину про перешкоди в незнайомому приміщенні, місцевості
Дитина має світлобоязнь (наприклад, при альбінізмі)	Вибирати робоче місце разом із педагогом (як правило посередині класу або спиною до вікон)
Дитина чутлива до відсвічування	Усунути всі джерела можливого відсвічування (непряме освітлення, спущені штори)

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте процес корекційно-компенсаторної спрямованості навчання дітей з порушеннями зору.
2. Наведіть приклади вашого спілкування зі сліпими, слабозорими в спеціальній школі. Які особливості у їхньому сприйманні ви помітили?
3. Дайте характеристику психологічних особливостей навчальної діяльності дітей з порушеннями зору.
4. Визначте основні особливості засвоєння знань сліпими та слабозорими учнями.
5. Наведіть приклад розташування в класі дитини з певним захворюванням (зі світлобоязню, з міопією тощо).

Література

1. Акимущкин В.М., Моргулис И.С. Учебно-методические материалы по тифлологии. - К., 1990.
2. Бабанский Ю.К. Общие свойства и закономерности педагогического процесса // Педагогика. - 1988.
3. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
4. Земцова М.И. Учителю о детях с нарушениями зрения. - М., 1973.
5. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
6. Моргулис И.С. Некоторые вопросы теории специального обучения // Дефектология. - 1989. - №.5.

7. Олейник С.А. Организация методической работы по обеспечению коррекционно-компенсаторой направленности учебно-воспитательного процесса в школе-интернате для слепых детей //Дефектология.- 1992.-№ 2-3.
8. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 № 852.
9. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. - К., 2008.
- 10.Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогтики. - М., 2001.
- 11.Тупоногов Б.К. Основы коррекционной педагогики. - М., 2004.
- 12.Феоктистова В.А. О перспективах качественного совершенствования учебно-воспитательного процесса в школах для слепых и слабовидящих детей // Дефектология. - 1990. - № 6.

2.2. ЗМІСТ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

2.2.1. Державний стандарт загальної початкової освіти дітей з порушеннями зору та навчальний план

З метою створення єдиного освітнього простору в Україні розроблено державний стандарт.

Державний стандарт загальної початкової освіти дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку – це система основних параметрів, що приймаються в якості державної норми освіченості, яка відображає суспільний ідеал і враховує можливості реальної особистості та системи освіти по досягненню цього ідеалу. Це основний нормативний документ, що визначає мінімально необхідний рівень освіченості дитини молодшого шкільного віку. У державному стандарті визначені нормативи, що забезпечують єдність освітнього простору України та інтеграцію особистості в систему світової культури. Він визначає зміст освіти,

відображає специфіку та направленість окремого освітнього закладу для дітей з порушеннями зору.

Зміст освіти регламентується базовим навчальним планом загальноосвітнього навчального закладу I ступеня (для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором), який затверджується Міністерством освіти і науки України.

Базовий навчальний план є основоположною складовою Державного стандарту і складається з інваріантної та варіативної частин. Інваріантна частина забезпечує залучення учнів до загальнокультурних та національних цінностей, формування базової культури особистості. Вона включає такі предмети: мова, література, математика, суспільні, природничі дисципліни тощо. Варіативна частина враховує особистісні якості дітей з порушеннями зору, їх інтереси та нахили, дозволяє індивідуалізувати процес навчання. Вона складається з предметів та курсів за вибором, профільних предметів, факультативів, додаткових занять, консультацій, корекційних занять. Повноцінність загальної середньої освіти забезпечується реалізацією як інваріантної, так і варіативної частин навчального плану.

На основі базового навчального плану створюється типовий навчальний план. Типовий навчальний план початкової школи для дітей сліпих та зі зниженим зором – це державний документ, що визначає обов'язковий перелік та об'єм предметів, які вивчаються в спеціальній школі по класах. У ньому також зазначаються терміни початку та кінця навчальних семестрів, канікул, норм навчального часу, в годинах на тиждень, на всі навчальні предмети. Його виконання є обов'язковим.

Навчальний план спеціальної школи має певні особливості, зумовлені характером дефекту.

Найбільша кількість годин в початкових класах за типовим навчальним планом відводиться на вивчення української мови, трохи менше – на математику, оскільки ці предмети не лише озброюють необхідними для всієї системи освіти знаннями, уміннями та навичками, але й закладають основи загального розвитку та корекції недоліків розвитку сліпих та слабозорих дітей.

Ознайомившись з навчальним планом, учитель може краще зрозуміти місце дисципліни, яку він викладає, в загальній системі розвитку і корекції психофізичних недоліків та досягти більш

глибокого і обґрунтованого взаємозв'язку з іншими навчальними предметами.

Спрямованість і характер освіти, що визначається навчальним планом, конкретизується в навчальних програмах та підручниках.

2.2.2. Програми загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями зору

Навчальна програма – це нормативний документ, в якому визначається коло основних знань, умінь та навичок, які необхідно засвоїти з кожного окремого предмету.

Навчальні програми з усіх предметів загальноосвітніх шкіл I ступеня для сліпих та слабозорих дітей створені на основі Державного стандарту початкової освіти дітей з порушеннями зору та відповідних навчальних програм початкової школи загального типу з урахуванням специфічних особливостей сприймання та способів засвоєння навчального матеріалу сліпими та слабозорими дітьми. Програми затверджені Міністерством освіти і науки України, тому є обов'язковим державним документом.

Структура навчальної програми кожного предмета має вигляд таблиці, що складається з 5 колонок.

В 1-й колонці подано нумерацію тем програми, в 2-й - зазначається орієнтовна кількість годин на вивчення теми, яку вчитель може змінювати залежно від складності теми та рівня підготовленості класу до її сприймання. У 3-й колонці міститься зміст навчального матеріалу, який є обов'язковим для засвоєння його учнями. 4-а колонка (навчальні досягнення учнів) містить орієнтовні знання та вміння, якими учні мають оволодіти в результаті вивчення теми. У 5-й колонці подано орієнтовні напрями корекційно-розвиткового впливу на дітей: розвиток сенсорної сфери, пізнавальної діяльності, мовленнєвої діяльності, особистісної сфери учнів. Корекційно-розвиткову роботу рекомендується здійснювати на конкретному матеріалі змісту навчальних програм з різних предметів.

Таким чином, програми спеціальної освіти побудовані з урахуванням особливостей розвитку сліпих та слабозорих дітей. Ними передбачено необхідність здійснення корекційно-компенсаторної роботи, спрямованої на розвиток сприймання, конкретизацію уявлень, удосконалення наочно-образного мислення

тощо. Оскільки сприймання навчального матеріалу сліпими та слабоворими дітьми за швидкістю, повнотою та точністю поступається сприйманню його дітьми з нормальним зором, а уявлення цих дітей про навколишнє збіднені, фрагментарні, викривлені, учитель може збільшувати час на виконання вимірювальних дій, проведення спостережень, дослідів, екскурсій тощо.

Особливістю є те, що зміст програми для 1 класу масової школи вивчається в спеціальній школі впродовж двох років. Це зумовлено недорозвиненістю у сліпих та слабоворих дітей дрібної моторики, дотику, утрудненням орієнтування, своєрідністю письма рельєфно-крапковим шрифтом та іншими причинами. Зміст навчального матеріалу для сліпих і слабоворих дітей є однаковим майже з усіх предметів. Але на деяких етапах (під час опанування письма букв та цифр, читання та ін.) він дещо різниться для цих категорій дітей.

У програмі з фізичної культури замінені деякі види вправ, нормативи та якісні характеристики рухів, які дітям належить виконувати (з урахуванням показань та протипоказань до фізичних навантажень), змінені нормативи з формування навичок зорово-просторового орієнтування і корекції рухів.

У змісті програми також вказується на внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки, які мають допомогти в різнобічному аналізі, узагальненні, систематизації та вмінні застосовувати на практиці засвоєний навчальний матеріал.

Учні спеціальних шкіл II та III ступеня для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором навчаються за програмами масових шкіл загального типу. У найближчому майбутньому передбачено створення спеціальних програм для цього типу навчальних закладів.

На сьогодні існує можливість застосування у спеціальних школах індивідуальних авторських програм, якими передбачені більш глибоке вивчення окремих тем та розділів курсу, різні методичні підходи, логіка та послідовність викладу матеріалу, що найбільше відповідають специфіці навчання дітей з порушеннями зору та темповим особливостям сприймання програмного матеріалу. Авторські програми рецензуються компетентними організаціями та затверджуються педагогічною радою школи.

Усі вищезазначені нормативні документи та матеріали використовуються для розробки підручників і навчальних посібників.

2.2.3. Підручники та засоби навчання сліпих і слабоворих учнів

Підручник – це книга, яка доступно, в системі, викладає основний зміст навчального предмета. Підручник – це особлива дидактична система, яка не лише розкриває зміст навчання, але й є специфічною моделлю процесу навчання. Це означає, що підручник має двоєдину суть: з одного боку він є джерелом знань, носієм змісту навчання, а з іншого – засобом навчання. Основне призначення підручника – допомогти учневі в самостійній роботі закріпити та поглибити знання, одержані на уроці. Поряд з підручниками учні використовують різного роду посібники: збірки завдань та вправ, хрестоматії, словники, довідники тощо. Увесь цей допоміжний дидактичний матеріал сприяє зміцненню пізнавальних та практичних умінь, прищеплює навички самостійної роботи сліпим та слабоворим учням.

Для шкіл, в яких навчаються сліпі та слабоворі діти, випускається різноманітна навчальна література, надрукована рельєфно-крапковим шрифтом Брайля (для шкіл сліпих) або збільшеним шрифтом з адаптованими кольоровими ілюстраціями (для шкіл слабоворих). Це підручники, навчальні посібники, довідники, художня та музична література. Від якості підручників залежить успішність засвоєння знань учнями спеціальних шкіл. Підручники надруковані шрифтом Брайля ілюструються рельєфними малюнками, кресленнями, схемами тощо. Зміст підручників для шкіл сліпих і слабоворих (як і навчальних програм) ідентичний змістові підручників для масової школи загального типу. Для забезпечення спеціальних (корекційних предметів) створюються та використовуються підручники, аналогів яким в масовій загальноосвітній школі немає.

Застосування наочності в навчанні сліпих та слабоворих дітей – засіб повного та глибокого розуміння навчального матеріалу, подолання вербалізму в знаннях цієї категорії дітей. Дитина, яка має глибоку зорову патологію, потребує цілеспрямованого навчання способами ознайомлення з навколишнім світом. Без використання спеціальних засобів наочності це неможливо, оскільки безпосереднє чуттєве сприймання багатьох предметів та явищ часто буває недоступним цій категорії дітей.

При правильному доборі та методично грамотній подачі наочності тифлопедагог розкриває дітям якості та властивості матеріалу, що вивчається. Використання наочності стимулює пізнавальну активність, дозволяє підтримувати інтерес до навчальних занять.

У навчанні дітей з порушеннями зору використовують наочний матеріал таких видів:

1. *Натуральні наочні посібники* – реальні предмети, об'єкти, явища. Натуральні предмети повинні бути зручними для зорового та дотикового обстеження, яскраво розфарбованими, традиційної, легкої для впізнавання форми. Основні деталі повинні бути чітко вираженими та виділеними кольором.

2. *Зображувальні наочні посібники* - малюнки, ілюстрації, фотоматеріали, слайди тощо. При доборі цього виду наочності необхідно враховувати, що здібність розрізняти зображення залежить від гостроти центрального зору. Тому при гостроті зору 0,01 – 0,03 мінімальний розмір деталі об'єкта має бути не менше 25 мм, при гостроті зору 0,04 – 0,08 – не менше 15 мм, при гостроті зору 0,09 – 0,2 – не менше 3 мм.

3. *Графічні наочні посібники* - креслення, схеми, діаграми, плани, таблиці тощо. Вони мають бути виконані чіткими лініями, з мінімальною кількістю деталей. Умовні позначення повинні бути простими та точними, включати лише ті елементи, які передають основний зміст, ознаки та властивості об'єкта. Необхідно також дотримуватися єдиної системи умовних зображень в різних графічних посібниках.

4. *Об'ємні наочні посібники* - геометричні фігури, макети, муляжі, опудала тощо. У цих посібниках характерні ознаки предметів мають бути точно передані. Важливим є збереження правильних пропорцій та співвідношень частин предмета в муляжі чи макеті.

5. *Умовні та символічні наочні посібники* - карти, глобус. Цей вид наочності має відповідати тим же вимогам, що й зображувальна наочність.

6. *Рельєфні наочні посібники* включають зображувальну, графічну та умовно-символічну наочність: рельєфно-крапкові та барельєфні предметні і сюжетні зображення, схеми, плани тощо. Ці посібники повинні відображати основні ознаки, що характеризують предмет. Особливо точно необхідно передати форму предмета, оскільки вона є основною інформаційною ознакою, за якою впізнається предмет.

Необхідною є також передача в рельєфному зображенні будови предмета, співвідношення його частин та правильних пропорцій. Рельєфна наочність розрахована на сприймання її дітьми, які мають глибоку зорову патологію. Можна використовувати рельєфну наочність і в роботі зі слабозорими дітьми, які мають прогресуючі форми захворювань.

Найкращим засобом для реалізації наочного навчання є використання дидактичного матеріалу. Такий засіб навчання призначений для практичної діяльності учнів та розвитку їх максимальної самостійності.

Дидактичний матеріал, що використовується в корекційно-освітньому процесі, буває предметним, зображувальним та словесним.

Предметний дидактичний матеріал дозволяє сполучати зорове сприймання з дотиковим та кінестетичним, забезпечує взаємозв'язок розумової роботи з практичною діяльністю. З роками навчання предметний дидактичний матеріал стає все більш абстрактним, тобто в ньому втілюються найбільш загальні та істотні характеристики предметів, дій та операцій з ними.

Зображувальний дидактичний матеріал є більш абстрактним відносно предметного. Його застосування сприяє розвитку спостережливості, уваги, слугує опорою при словесному поясненні. Іноді зображувальний дидактичний матеріал використовується з метою встановлення певної послідовності практичних чи словесних дій.

Словесний дидактичний матеріал – роздаткові індивідуальні картки з завданнями, вправами, прикладами, задачами, які подані в збільшеному вигляді з метою зменшення зорового навантаження. Картки пишуться чітким, друкованим великим шрифтом (букви мають величину 4,5 - 5 мм), відстань між рядками – 1 см. Для виготовлення роздаткового матеріалу використовується цупкий, гладкий, білий або світло-жовтий (брайлівський) папір. У школах для сліпих дітей словесний дидактичний матеріал виготовляється за допомогою шрифту Брайля, з дотриманням відповідних вимог. Цей вид дидактичного матеріалу дає можливість забезпечення індивідуального підходу до дітей з різними зоровими порушеннями, забезпечує добір завдань оптимального рівня складності, розвиває самостійність.

Навчально - пізнавальна діяльність дітей з порушеннями зору не завжди можлива та ефективна при використанні традиційних засобів навчання, що використовуються в масових школах. Будь-який навчальний предмет характеризується значним розмаїттям змісту. Це викликає необхідність використання при його вивченні різних специфічних прийомів та засобів навчання. Тому на уроках у спеціальних школах широко застосовується тифлотехніка.

Поняття тифлотехніка містить в собі як теоретичне обґрунтування технічних пристроїв та методів допомоги дітям з порушеннями зору, так і практичне застосування цих пристроїв та методів відповідно до умов діяльності сліпих та слабозорих із врахуванням структури порушених зорових функцій. Навчальна тифлотехніка удосконалює та розвиває навчальну матеріально-технічну базу, збагачує зміст і методи навчання дітей з порушеннями зору.

В основі розробки тифлотехнічних засобів компенсації порушених функцій зору лежить перетворення візуальної інформації в сигнали, доступні для сприймання на слух та дотик.

Корекція неповноцінного зору за допомогою тифлотехніки відбувається шляхом посилення оптичного сигналу над рівнем перешкод, обумовлених порушенням зорового аналізатора. Це досягається за допомогою збільшення контрастності, яскравості, кутових розмірів зображення предмета на сітківці ока.

До оптичних засобів корекції відносяться різноманітні лупи, окуляри, монокуляри, бінокляри, проекційні апарати, що збільшують зображення тощо.

Для сліпих розроблені різноманітні за складністю технічні пристрої та прилади: нитконапрямляч для всиляння нитки в голку, тростини для безпечного пересування, грифелі та прилади для письма за системою Брайля, для рельєфного малювання та креслення, спеціальні друкарські машинки. Також для сліпих людей випускаються озвучені книжки – тиражовані на магнітних носіях записи книг, та пристрої для їх прослуховування.

Спеціальні технічні засоби використовуються також і для трудового та професійного навчання.

Усе ширше застосовуються новітні інформаційні засоби навчання – персональні комп'ютери, мультимедіапроектори, інтерактивні дошки. При організації роботи з новітньою комп'ютерною технікою важливим є не лише забезпечення кращого

сприймання навчального матеріалу, але й використання її учителем для здійснення контролю за діяльністю дітей та самими дітьми – для самоконтролю. У навчанні сліпих використовуються комп'ютери, оснащені спеціально адаптованим програмним забезпеченням з мовним виводом та укомплектовані специфічною додатковою периферією: брайлівський дисплей, брайлівська клавіатура, принтер, який друкує текст за системою Брайля.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Якими документами регламентується процес навчання в школах для дітей з порушеннями зору?
2. Що таке “Стандарт спеціальної освіти”? Які його найважливіші складові?
3. Визначте так звані “неперспективні” навчальні предмети для сліпих учнів. Чи потрібно їх вивчати в спеціальній школі?
4. Охарактеризуйте структуру навчальної програми загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями зору з будь-якого предмета.
5. Яке місце наочних засобів у навчанні сліпих та слабозорих дітей? Які види наочних засобів ви знаєте?
6. Дайте характеристику основних груп технічних засобів навчання в школах для дітей з порушеннями зору.

Література

1. Державний стандарт загальної початкової освіти дітей з порушеннями зору.
2. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
3. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
4. Максютова Р.Д. Из опыта составления вариативных учебных планов для школ слепых и слабовидящих // Дефектология. - 1994. - № 3.
5. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 № 852.
6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів I ступеня для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором (підготовчий – 1 класи). - К., 2005.

7. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. - К., 2008.
8. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
9. Типовий навчальний план для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
10. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогике. - М., 2001.

2.3. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ СЛІПИХ ТА СЛАБОЗОРИХ ДІТЕЙ

2.3.1. Поняття про принципи навчання

Загальновідомо, що процес навчання ґрунтується на перевірених дидактичних принципах. Саме вони становлять основні правила, вихідні положення, в яких виявляються певні закономірності процесу навчання.

Важливим завданням тифлодидактики є розробка найбільш загальних, керівних положень, тобто дидактичних принципів, що відображають закономірності процесу навчання в школах для дітей з порушеннями зору.

Принципи навчання – це система найбільш загальних, істотних та стійких вимог, які визначають характер і особливості організації корекційно-освітнього процесу в спеціальних школах. Принципи сприяють інтеграції різних засобів, форм, методів та прийомів у цілісну систему, визначають стратегічний напрям цілісного підходу до розв'язання завдань корекційно-педагогічного процесу.

Тифлодидактика базується на відповідних загальнодидактичних принципах, які пройшли модифікацію і наповнилися специфічністю. Крім того, в тифлопедагогіці використовуються і спеціальні специфічні принципи. Вони відображають найважливіші, концептуальні положення спеціальної освіти осіб з порушеннями зору. Спеціальні принципи тифлодидактики повністю ще не розроблені. Значний внесок у розробку принципів навчання дітей з порушеннями зору зробили О.Г. Литвак, І.С. Моргуліс, Б.К. Тупоногов та інші видатні вчені-тифологи.

Усі принципи знаходяться в єдності та в тісному взаємозв'язку. Кожен із них відбиває сутність навчання - єдність та взаємозв'язок передачі вчителем і засвоєння учнями знань, умінь та навичок. Тому при проведенні кожного з цих принципів необхідно дотримуватися всіх інших. Коли реалізується один з принципів, інші потрібні як умови та засоби.

Нижче ми розглянемо основні дидактичні та спеціальні специфічні принципи тифлопедагогіки.

2.3.2. Реалізація загальнодидактичних принципів навчання в школах для дітей з порушеннями зору

Науковість навчання - один з найважливіших дидактичних принципів, реалізація якого забезпечує оволодіння учнями істинно науковими знаннями. Він передбачає відображення сучасних досягнень науки, реальної дійсності у змісті навчальних предметів та побудову навчання учнів на рівні їх реальних навчальних можливостей.

Принцип науковості навчання реалізується при формуванні змісту освіти, розробці програм та підручників, у діяльності вчителів.

Перед школами для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором стоїть завдання озброїти учнів основами сучасних знань, показавши їх в історичному розвитку, ознайомивши з основними методами науки, виробити потребу і сформувати навички самостійного набуття наукових знань.

Принцип науковості покладено в основу навчання, починаючи з початкових класів. Він реалізується з урахуванням особливостей пізнавальної діяльності сліпих та слабозорих дітей, які виявляються у фрагментарності, вербалізмі, зниженні темпу і якості засвоєння знань. Науково-популярне викладення матеріалу в початкових класах, використання засобів наочності, тифлотехніки, оптичної корекції сприяють тому, щоб у старших класах учитель уже міг поглиблювати і поширювати знання дітей. Науковість викладу матеріалу вчителем формує у дітей відповідні навички систематичної роботи в процесі навчання.

У початкових класах діти набувають елементарних знань, однак науково-популярний виклад матеріалу, застосування доступних засобів наочності не повинні призводити до викривлення наукових положень, понять, термінології.

Цей принцип нерідко ігнорується при доборі наочності для оснащення педагогічного процесу. За браком наочних посібників педагоги добирають наочність з різних загальних посібників, які виконані в різних вимірах. У результаті зорова корекція у дітей може не відбутися і сформується неправильні, викривлені уявлення. Отже, необхідною є робота тифлопедагога, яка забезпечить дотримання принципу науковості на достатньому рівні.

Принцип послідовності та систематичності полягає у необхідності формування в учнів не розрізнених знань і понять, а стрункої логічної системи знань, взаємопов'язаних фактів та закономірностей.

Послідовність означає, що навчальний процес має бути побудований таким чином, щоб вивчення нового матеріалу ґрунтувалося б на раніше засвоєному, органічно впливало із нього.

На необхідність систематичності у навчанні вказували ще І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинський та інші.

Систематичність у навчанні вимагає, щоб учні оволодівали науковими знаннями, уміннями та навичками у суворо визначеному порядку, а також, щоб у свідомості учнів створювалася система знань. Окремі дисципліни мають вивчатися не ізольовано, не розрізнено, а в тісному зв'язку, у взаємозалежності, тобто в певній системі. При цьому необхідно навчати, переходячи від вже відомого до невідомого, від простого до складного.

Цей принцип покладено в основу сучасних навчальних планів і програм шкіл. Так, зміст навчальної програми обов'язково враховує надбання попереднього періоду, вивчення предметів відбувається в певній логічній послідовності, у плануванні послідовності проходження навчального матеріалу передбачається повторення раніше вивченого, навчальний матеріал розташовується в підручниках лінійно-концентрично тощо.

Порушення послідовності та систематичності навчання робить знання хаотичними та нестійкими, затримує засвоєння вмінь та навичок і призводить до дезорганізованості.

Щодо дітей з порушеннями зору, цей принцип порушується відлученням дітей на планові операції, внаслідок чого руйнується процес формування навичок, оскільки діти потребують безперервної корекції чуттєвого і почуттєвого досвіду.

Правильна реалізація принципу систематичності та наступності навчання забезпечує рівномірне накопичення та поглиблення знань, розвиток пізнавальних можливостей дітей з порушеннями зору.

Принцип зв'язку навчання з життям відображає обумовленість навчання суспільними потребами та впливом суспільного середовища на процес навчання. Він вимагає раціонального поєднання теоретичних знань з практичними вміннями та навичками, об'єднання загальної освіти з трудовою підготовкою. У навчанні практика служить головним чином для поглиблення розуміння дітьми теорії, для закріплення, застосування та перевірки істинності засвоєних знань.

Характер зв'язку теорії і практики навчання обумовлюється змістом навчальних предметів і застосовується в усіх тих випадках, коли виникає необхідність показати учням роль теорії в житті.

Формами зв'язку теорії з практикою є екскурсія, лабораторні, практичні заняття, суспільно-корисна праця тощо.

У загальній педагогіці цей принцип є дуже давнім. Ще К.Д.Ушинський стосовно реалізації цього принципу писав, що дітей потрібно знайомити не стільки з “диковинками світу”, скільки з усвідомленням довкілля.

Для дітей з порушеннями зору цей принцип набуває особливого значення. Розрив між тими знаннями, які засвоюють ці діти, і їх практичною діяльністю виявляється досить відчутним і помітним. У дітей виникають труднощі в оволодінні конкретними знаннями, які вимагають візуальних спостережень (форма предметів, їх просторове розташування, явища тощо), у набутті ними практичних навичок, пов'язаних з орієнтуванням у просторі, самоконтролем, регуляцією рухів. Матеріали дослідження Л.М.Віленської показали, що істотним недоліком учнів шкіл для дітей з порушеннями зору є невміння в потрібний момент використовувати інформацію, яка зберігається в їх пам'яті.

Для сліпих середовище перестає бути привабливим, не викликає емоційного підйому. Виникає потреба у створенні таких спеціальних умов для ознайомлення незрячої дитини з довкіллям: забезпечення

кращого бачення, комфорту при дотиковому обстеженні (обов'язкове попередження травм), контакту через наближення тощо.

Принцип свідомості у навчанні передбачає розуміння учнями завдань своєї навчальної діяльності, смислу знань, умінь та навичок, що засвоюються, володіння прийомами навчальної діяльності, вміння практично застосовувати набуті знання в нових умовах, формування на основі знань стійких переконань. Зазначений принцип нерозривно пов'язаний з ініціативністю та самостійністю учнів. Свідоме ставлення учнів до навчання є неодмінною умовою навчального процесу. Від рівня свідомості учнів, від організації навчального процесу значною мірою залежить його результативність.

Основними рисами принципу є:

- розуміння учнями користі освіти;
- чітке сприймання навчального матеріалу;
- використання особистого досвіду та чуттєвих спостережень;
- усвідомлення послідовності розумових дій;
- очікування результату від цих дій.

Реалізація цього принципу в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором ускладнюється. Це пов'язано з особливостями психічного розвитку і стану емоційно-вольової сфери. Свідомому засвоєнню перешкоджає збідненість чуттєвого досвіду, порушення взаємодії наочно-образних та словесно-логічних компонентів мислення. Через це (за даними М.І.Земцової, В.П.Єрмакова, Н.С. Костючок та ін.) формалізм у знаннях сліпих та слабозорих є чи не найголовнішим недоліком навчання. Формальний характер знань учнів, нерозуміння ними сутності матеріалу, що вивчається, та невміння практично використовувати його призводить до спаду інтересу до навчання.

Шляхи подолання такого стану - використання наочності, технічних засобів навчання (ТЗН), організація елементарних дослідів, упорядкування навчального матеріалу, переказування у відповідності з досвідом дітей (за полегшеною системою).

Отже, реалізація принципу свідомості у навчанні сліпих та слабозорих учнів забезпечується здійсненням принципів наочності, доступності, зв'язку з життям, із залученням особистого досвіду дітей.

Принцип наочності передбачає збагачення учнів чуттєвим пізнавальним досвідом, необхідним для повноцінного оволодіння абстрактними поняттями, та означає застосування різноманітних наочних засобів у процесі навчання. Він вимагає використання диференційованої, змістовної, варіативної наочності, що змінюється в залежності від типологічних та індивідуальних особливостей учнів.

Уперше в педагогіці цей принцип теоретично обґрунтував Я.А. Коменський, назвавши його “золотим правилом”, за яким під час навчання потрібно показувати все, що може сприйняти зір, дати почути те, що може сприйняти слух, понюхати те, що сприймає нюх тощо.

Сучасна дидактика виходить із єдності чуттєвого та логічного, а наочність потрібна для того, щоб забезпечити зв'язок між конкретним і абстрактним. У порівнянні із масовою загальноосвітньою школою, в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором наочність повинна мати ширше застосування. Найбільш повно наочність використовується в початкових класах, де здійснюється збагачення сенсорного досвіду, конкретизація уявлень і розвиток наочно-образного мислення. У середніх і старших класах наочність поєднується з теоретичними знаннями, які вимагають високого рівня логічного мислення.

Більш ранні та різко виражені порушення зору негативно позначаються на запасі та точності просторових уявлень. Тому застосування наочності більше потребують сліпі, дещо менше - осліплі і ще менше - частковозорі.

Вченими-тифлопедагогами (В.П Єрмаков, А.А. Казанов, Р.С. Муратов) створені спеціальні прилади для сліпих учнів, які застосовуються під час проведення лабораторних та практичних робіт: вольтметри, амперметри, які можна використовувати, орієнтуючись на дотик, макет зоряного неба, яке можна обстежити руками тощо.

Для слабозорих можна використовувати наочність, виготовлену для масових загальноосвітніх шкіл. Але вона має бути спеціально адаптована для належного сприймання слабозорими учнями: підсилюватися контрастність, зменшуватися кількість неістотних деталей тощо. У кольорі необхідно зображувати суттєве, а несуттєве залишати чорно-білим. Доцільно використовувати так звані “рамки Феоктістової”, якими затуляють в сюжетній картині той план, що не є предметом огляду, щоб сконцентрувати увагу на потрібному. Карти

для слабозорих дітей повинні мати обмежену кількість умовних позначок, ліній.

Для частковозорих учнів використовуються засоби, доступні сприйманню на бісенсорній основі (одночасне використання дотику і залишкового зору).

Специфікою реалізації принципу наочності в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором є те, що діти зі зниженим зором самотійно не виправляють помилок, допущених у процесі сприймання. Тому процесом сприймання у сліпих та слабозорих учнів потрібно керувати. *Наприклад*, показавши червоні тюльпани, вчитель повинен додати інформацію про кольори і відтінки цієї квітки, показати на малюнку зображення різних форм та видів тюльпанів.

Найкраща наочність - натуральні предмети, муляжі, реалістичні зображення. Демонстрація стилізованих зображень вводиться, коли сформовано реалістичне уявлення про предмет (у стилізації гіперболізовані суттєві ознаки). Усвідомлення символів свідчить про високий інтелект, творчий характер мислення. Але не можна обмежувати дітей з вадами зору натуральною наочністю. Потрібно, щоб уява ставала матеріалом для створення нових символів, метафор. Щоб попередити викривлення уяви, необхідним є використання різноманітних видів наочного матеріалу.

В.О. Феоктістова встановила, що роздаткова зображувальна наочність розміром з листівку та супроводжуючий її алгоритм роботи - найкращий варіант для використання її в школах для дітей зі зниженим зором. Пізніше учням було запропоновано при демонстрації зображувальної наочності використовувати трафарети, які перекривають несуттєве з метою акцентування на головному.

Специфічним у реалізації принципу наочності в школах для дітей зі зниженим зором є також збільшення часу для експозиції наочного матеріалу і обов'язкове акцентування на головному.

Ю.О. Кулагін запропонував подачу наочності сліпим учням у такій послідовності: натуральний об'єкт - модель об'єкта - реальне зображення (бажано в динаміці) - стилізоване зображення - силуетне зображення.

При правильній реалізації принципу наочності в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором учні набувають не формальних, а справжніх знань.

Принцип доступності передбачає відповідність змісту, обсягу, методів та прийомів засвоєння знань, умінь і навичок віку, розвитку та наявному запасу знань, умінь і навичок учнів. Саме відповідно до цього принципу розробляються педагогічно обґрунтовані програми, підручники, методи навчання.

Доступність залежить від того, як подається матеріал, від методики, використання мови і конкретизації. Доступність викладання матеріалу забезпечується дотриманням таких дидактичних правил: від легкого до важкого, від відомого до невідомого, від близького до далекого, від простого до складного. Ці правила поширюються і на школи для дітей зі зниженим зором, але в розумінні того, що є легким, близьким, відомим та простим для цієї категорії учнів, оцінки бувають різними. Найскладнішим для незрячих є те, що вимагає конкретних просторових уявлень та образів, активності і застосування на практиці.

Завдання, які отримують учні, за складністю не мають перевищувати їх можливостей. Непосильні завдання призводять до зниження результатів, затримують розвиток дітей, знижують самостійність, розвивають невпевненість, викликають байдуже ставлення до навчання. Завищення обсягу та складності завдань може призвести до різкого зниження зору і погіршення соматичного стану дітей. Разом з тим заниження вимог зменшує корекційно-розвиткове значення тифлопедагогічного процесу, може негативно вплинути на формування інтересу до знань, породивши самовпевненість.

Принцип доступності в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором передбачає урахування типологічних особливостей, оскільки, внаслідок неоднакової зорової патології, діти мають різні можливості щодо засвоєння знань, умінь та навичок.

Принцип міцності знань, умінь та навичок передбачає міцне збереження в пам'яті знань, умінь та навичок, їх вільне відтворення та застосування на практиці. Цей принцип тісно пов'язаний з принципом свідомості учнів у навчанні, адже відомо, що знання міцно засвоюються тоді, коли учні свідомо їх сприймають, коли утворюються чіткі, точні уявлення і поняття.

Міцність знань, умінь та навичок забезпечується дотриманням деяких умов:

1. Ясність та чіткість подачі матеріалу як учителем, так і в підручниках.

2. Запис та графічне зображення того, що вивчається (конспекти, альбоми тощо).
3. Ґрунтовне засвоєння пройденого матеріалу до переходу до нового.
4. Зацікавленість і організованість учнів.
5. Щоденні повторення і вправи з розширенням, поглибленням та використанням на практиці.

Психологічною основою міцності є пам'ять. Саме закономірності процесів пам'яті вимагають здійснювати функцію повторення.

Повторення - основна ланка, що забезпечує міцність знань. Повторення - це систематичне повернення до отриманих знань, відтворення їх у різних формах у пам'яті та діяльності учнів.

Слабозорим учням не можна давати завдання на повторення декількох параграфів, тому необхідно організовувати повторення таким чином, щоб основна робота відбувалася під час уроку. Не можна збільшувати обсяги домашнього завдання під час повторення. Рекомендується для повторення давати учням такі питання, щоб вони не читали підручник, а згадували матеріал за цими питаннями; те, що учні забули, має нагадуватися учителем. Можна практикувати повторення матеріалу за окремими вузловими питаннями, які наперед розподіляються між учнями класу. Підготовка відповідей на ці питання суворо контролюється та дозується учителем. Таким чином, при порівняно незначній напрузі зору учні повно та глибоко повторюють навчальний матеріал.

Щоб попередити забування, вчитель має забезпечити учням:

1. Вторинні сприймання, точні та змінені.
2. Зв'язок нового зі старим, із з'ясуванням нового в старому і старого в новому.
3. Узагальнення старого і нового з приведенням до єдиної системи.
4. Усне і письмове відтворення учнями того, що засвоюється ними на уроках, під час виконання домашнього завдання і в позакласній роботі.
5. Завдання, що вимагають повторення раніше засвоєного (зведені таблиці, узагальнюючі схеми тощо).
6. Розширення, поглиблення та застосування на практиці отриманих знань.

Дидактикою розроблена система вправ, у процесі яких елементи механічного заучування підкоряються логічному запам'ятовуванню. Вважається, що заучуванню підлягає лише осмислений матеріал.

Педагогами розроблені такі правила виконання вправ для зміцнення знань учнів:

1. Вправи засновуються на засвоєних знаннях.
2. Вправи даються після перевірки правильності розуміння матеріалу.
3. Нові вправи виконуються часто і на коротких відрізках часу, а потім інтервали подовжуються.
4. Спочатку вимагається правильність, а потім - швидкість виконання вправ.
5. Якість виконання вправ підвищується, якщо використовується різноманітний матеріал і забезпечується правильне розуміння учнями мети та результатів діяльності.
6. Обов'язковим є проведення вправ на застосування знань, умінь та навичок на практиці.

Спочатку учнів ознайомлюють з тим, як треба повторювати і виконувати вправи, а потім перевіряють виконання отриманих вказівок.

При сліпоті міцність знань, умінь та навичок набуває особливого значення, оскільки у таких дітей частіше, ніж у зрячих, ускладнюються процеси повторення, виконання вправ, знаходження всіляких довідок тощо. Міцно ж засвоєні уміння та навички, особливо при переході у звички, усувають багато труднощів, зумовлених сліпотою і різким зниженням зору. У засвоєнні знань допомагають підвищені механічна та логічна пам'ять, а в уміннях та навичках – рухова.

У всіх учнів з порушеннями зору, незалежно від їх віку, часу та ступеня зниження зору, при правильному використанні корекції та можливості компенсації, спираючись на позитивне для подолання негативного, можна забезпечити міцність як знань, так і умінь та навичок на рівні зрячих.

2.3.3. Специфічні принципи тифлопедагогіки

Принцип педагогічного оптимізму. Цей принцип обумовлений, з одного боку, рівнем сучасного наукового та практичного знання про потенційні можливості людей зі зниженим зором, з іншого -

уявленнями про сучасні педагогічні можливості абілітації та реабілітації цієї категорії осіб. Принцип базується на сучасному гуманістичному світогляді, який визнає право кожної людини, незалежно від її особливостей та обмежених можливостей життєдіяльності, бути включеною в навчальний процес.

Тифлопедагогіка виходить з того, що навчатися можуть усі діти, незважаючи на стан їх зору, психічні особливості тощо. При цьому під здатністю до навчання розуміється не лише і не стільки традиційне значення засвоєння знань загальноосвітніх предметів, скільки здатність до засвоєння будь-яких, доступних дитині, соціально та особистісно значущих навичок життєвої компетенції, що забезпечує її адаптацію в навколишньому середовищі та самостійну життєдіяльність.

Принцип педагогічного оптимізму спирається на ідею Л.С.Виготського про “зону найближчого розвитку” дитини. Тифлопедагог будує корекційно-педагогічну роботу з дитиною, спираючись не лише на актуальний рівень розвитку, але й знаючи та враховуючи потенційні можливості дитини.

Цей принцип не приймає теорії “стелі”, відповідно до якої розвиток людини з обмеженими можливостями здоров'я зупиняється на якомусь досягнутому рівні, вище за який вона піднятися не може.

В оцінці перспектив розвитку такої дитини тифлопедагогіка стверджує, що найбільших успіхів корекційно-компенсаторний процес досягає за умов врахування типологічних, вікових та індивідуальних особливостей дітей з вадами зору і відповідного спрямування системи безпосередніх впливів на них, виходячи із закономірностей формування психіки на своєрідній психофізіологічній основі.

За цим принципом ми сприймаємо людину зі зниженим зором не як збиткового, соціально малоцінного індивіда, а як людину, яка успішно розвивається, як соціально повноцінну особистість.

Принцип ранньої педагогічної допомоги. Сучасна тифлопедагогіка вважає однією з основних умов успішної корекційно-педагогічної допомоги забезпечення максимально раннього виявлення та діагностики відхилень у розвитку дитини і раннього втручання спеціалістів-тифлопедагогів у цей процес. Сучасна спеціальна освіта передбачає максимальне скорочення розриву між моментом виявлення первинного порушення в розвитку

дитини та початком цілеспрямованої корекційно-педагогічної допомоги.

Раннє втручання базується на наукових відкриттях про формування мозку та психіки. З'ясувалося, що вже у новонародженої дитини діють складні програми спілкування з іншими людьми, а також програми спостереження та дослідження навколишнього. За допомогою цих програм дитина отримує та організовує інформацію. У неї формуються поняття та правила, що стосуються як зовнішнього світу, так і власної поведінки. Виникає та починає використовуватися мовлення. Виявлено також, що зв'язки між нейронами вищих відділів мозку, які реалізують обробку інформації, закладені генетично. Вони створюються в період бурхливого росту мозку, який починається у дитини приблизно в двомісячному віці. Для збереження цих зв'язків необхідне постійне надходження інформації ззовні. Якщо надходження інформації не буде відбуватися, то ці зв'язки швидко зруйнуються. Таким чином, майбутній розвиток дитини майже повністю залежить від життєвого досвіду, який набувається в період від народження до трьох років життя. Відомо також, що значну частину інформації про навколишнє середовище людина отримує через зір, який у основної частини осіб зі зниженим зором порушений від часу народження.

Із психології відомі сензитивні періоди (періоди найбільш сприятливого, легкого, швидкого розвитку певних психічних процесів). Ці періоди недовготривалі і значна їх частина припадає саме на ранній період життя. А якщо з якихось причин у цей період не сформувалася передбачувана структура, то у подальшому, після його закінчення, знадобиться спеціальна допомога у її формуванні.

Сучасна наука має необхідні діагностичні та корекційно-педагогічні технології, які дозволяють попередити негативні тенденції розвитку дітей раннього віку.

Принцип соціально-адаптуючої спрямованості навчання. Корекція та компенсація недоліків розвитку розглядається тифлопедагогікою не як самоціль, а як засіб забезпечення людині з обмеженими можливостями життєдіяльності максимально можливої для неї самостійності та незалежності в соціальному житті, оскільки відхилення у розвитку є, насамперед, порушенням взаємозв'язків дитини з навколишнім середовищем.

Соціально-адаптуюча спрямованість тифлопедагогіки дозволяє подолати або значно зменшити “соціальне випадіння”, сформувати різноманітні структури соціальної компетентності і психологічну підготовленість до життя в оточуючому людину соціокультурному середовищі, допомогти знайти ту соціальну нішу, в якій недолік розвитку і обмеження можливостей компенсувались би, дозволяючи вести незалежний соціально та матеріально достойний спосіб життя.

Соціально-адаптуюча спрямованість спеціальної освіти забезпечується змістом її стандартів, формами й засобами корекційно-навчального процесу, що передбачають довготривалу та складну систему корекційно-педагогічної і психологічної роботи по засвоєнню вихованцем необхідних для участі в соціальному житті норм поведінки та життєдіяльності, а також вироблення відповідних навичок і звичок, починаючи від елементарних гігієнічних та завершуючи складними соціальними - моральними, етичними, філософськими тощо.

Принцип необхідності спеціального педагогічного керівництва. Навчально-пізнавальна діяльність дитини з порушеннями зору відрізняється від діяльності дитини з нормальним зором, оскільки має особливий зміст, своєрідність протікання та потребує особливої організації і способів її реалізації. Вона спрямована на корекційно-компенсаторне перетворення різних психічних функцій та задоволення особливих навчальних потреб дитини з порушеннями зору.

Особливості розвитку сліпих і слабозорих учнів вносять специфічні зміни у зміст та способи їх навчально-пізнавальної діяльності.

Природно, що лише тифлопедагог, знаючи закономірності та особливості розвитку дитини, з одного боку, та можливі шляхи корекційної та компенсаторної допомоги їй, з іншого, може організувати навчальний процес та керувати ним.

Принцип індивідуального та диференційованого підходу. Дослідники-тифлопедагоги (М.І. Земцова, А.І. Каплан, Л.О. Новікова та ін.) вказують на неправомірність розробки методів індивідуального підходу до учнів з кожним окремих захворюванням чи відхиленням нейрофізіологічної сфери. Індивідуальний підхід передбачає врахування таких відхилень, які найчастіше зустрічаються та

утруднюють процес навчання, оскільки, за наслідками різних за категорією, локалізацією, перебігом захворювань, можуть спостерігатися подібні вторинні відхилення у пізнавальній діяльності та особистісному розвитку.

Диференціація передбачає формування в процесі навчання невеликих груп, на які розбивається клас за певними істотними ознаками: за рівнем пізнавальних можливостей, за поведінкою тощо.

Між можливостями учнів шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором існує більша різниця, ніж між можливостями учнів масових загальноосвітніх шкіл. Учитель веде роботу з цілим класом, але повинен завжди враховувати особливості невеликих груп і окремих учнів. Поділ учнів на мікрогрупи умовний та непостійний.

У школах для сліпих в одному класі часто навчаються сліпі, осліплі, частковозорі та слабозорі діти. Все це вчителю необхідно враховувати. У роботі з незрячими потрібно виявити увагу до поповнення і уточнення просторових уявлень. При навчанні осліплених не можна ігнорувати їх зорових уявлень, які треба систематично використовувати з метою їх уточнення та утворення нових уявлень. Займаючись з частковозорими і особливо зі слабозорими дітьми, обов'язково треба використовувати їхні зорові можливості з дотриманням вимог охорони зору. Диференційований підхід до цих груп не є обов'язковим для його залучення на кожному уроці чи під час виконання будь-якої роботи, він застосовується лише тоді, коли в ньому є необхідність.

У широкому значенні диференціація передбачає класифікацію дітей за гостротою зору, станом інтелекту та способам сприймання навчального матеріалу. Виходячи з цього, на сьогодні існують школи для сліпих дітей, для дітей зі зниженим зором та створюються окремі класи в них для дітей, які мають складні вади розвитку (порушення зору в поєднанні з розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку). Кількість учнів у класі не має перевищувати 12 осіб, а в школах для розумово відсталих з порушеннями зору - 5-7 дітей. У школах передбачені малогрупові та індивідуальні заняття з лікувальної фізкультури, корекції мовлення, розвитку зорового сприймання.

У значної частини сліпих і слабозорих дітей (29,2%) порушення зору ускладнене іншими дефектами та формами захворювання: психоневрологічні, внутрішніх органів, порушення мовлення, рухової

сфери, зниження слуху тощо. Це вимагає індивідуального підходу в роботі з дітьми, з урахуванням учителем наявних у них ускладнень.

Принцип корекційно-компенсаторної спрямованості навчання. Цей принцип передбачає опору на здорові сили вихованця, побудову навчального процесу з використанням збережених аналізаторів, функцій і систем організму відповідно до специфіки природи недоліку (природовідповідно). Необхідний системний характер компенсаторно-корекційних впливів на різні сфери психічного та фізичного розвитку дитини у поєднанні, при потребі, з медичною допомогою. Корекційна робота, спрямована на виправлення чи послаблення недоліків психофізичного розвитку (мовлення, просторового орієнтування тощо), створює додаткові можливості для процесу компенсації втрачених чи неповноцінних функцій або систем організму. Навчання та розвиток дитини зі зниженим зором будується у відповідності до її специфічних природних можливостей та на їх основі.

Суть реалізації цього принципу полягає в тому, що на кожному уроці загальноосвітнього циклу розв'язуються також і корекційні завдання, які найчастіше пов'язані зі змістом навчального матеріалу. При цьому вчитель має здійснювати корекцію цілеспрямовано. Педагог повинен вміти виділяти предмет корекції при підготовці до кожного уроку. У тифлопедагогіці вивченням цього питання займалися І.С. Моргуліс та Т.П. Свиридюк.

Виділяють 4 напрями корекції, якщо говорити про акцентований вплив:

- предметна корекція;
- сенсорна корекція;
- мовленнєва корекція;
- особистісна корекція.

Предметна корекція забезпечує уточнення функціонального призначення предметів, автоматизацію співвідносних, знарядєвих дій. Вона має місце на всіх уроках, але домінує на уроках праці, фізкультури, тобто на тих, де є автоматизація дій, де словник дитини дозволяє уточнювати її дію.

Корекція сенсорного розвитку передбачає уміння вилучати інформацію про предмет, використовуючи систему сенсорних еталонів (наприклад, підказок у вигляді карток або алгоритму).

Після певної кількості вправ потреба в цих підказках зникає, діти навчаються тримати в пам'яті еталони, як план дій.

Уміння вважається сформованим тоді, коли сенсорні еталони засвоєні і перейшли у внутрішній план дій. Перевірити це можна, якщо дати учневі предмет і запропонувати розповісти про нього.

І.С. Моргуліс навіть запропонував принцип сенсорного виховання, враховуючи важливість сенсорної корекції.

Цей вид корекції домінує на уроках образотворчого мистецтва, праці, фізкультури.

Мовленнєва корекція включає 4 складові:

- корекція вимови;
- збагачення і уточнення словника;
- семантична корекція;
- зв'язне висловлювання на рівні розповіді, роздуму, опису, доведення.

Мовленнєва корекція має бути здійснюватися на всіх уроках.

Особистісна корекція забезпечує подолання невпевненості в своїх можливостях, шкідливих звичок, негативізму, егоцентризму, егоїзму. Домінуючою є на уроках читання, на виховних заходах тощо.

Хочемо наголосити, що вчителю необхідно уникати формальної постановки корекційних завдань уроку, слід чітко уявляти, як буде реалізоване поставлене завдання, на якому матеріалі тощо.

Корекційно-компенсаторна спрямованість навчання забезпечується сучасною системою спеціальних технічних засобів навчання та корекції, комп'ютерними технологіями, особливою організацією навчального процесу. Вона відображена у змісті, методах, організації та організаційних формах спеціального навчання. Це менша наповнюваність класів, охоронний лікувально-педагогічний режим, наявність індивідуальних занять, спеціальні предмети для корекційної та компенсаторної роботи, спеціальні методи та прийоми навчальної діяльності тощо.

Принцип корекційно-компенсаторної спрямованості навчання має у тифлодидактиці провідне значення, але, незважаючи на це, не варто його абсолютизувати і тим самим послаблювати значення інших. До того ж усі специфічні тифлопедагогічні принципи повинні бути тісно пов'язані з загальнодидактичними принципами побудови навчально-виховного процесу. Без цього зв'язку та взаємообумовленості неможливо якісно та ефективно розв'язувати завдання спеціального навчання дітей з порушеннями зору. Лише

комплексне застосування тифлодидактичних та загальнодидактичних принципів дозволить розв'язати завдання спеціальної школи.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Порівняйте педагогічні та тифлопедагогічні принципи, знайдіть їх подібність та різницю. Яку специфічну реалізацію отримують загальнодидактичні принципи у тифлопедагогіці?
2. Виділіть основний, найбільш важливий, на ваш погляд, принцип для тифлопедагогічної практики та поясніть свою думку.
3. У чому виражається зв'язок навчання з життям?
4. Подумайте, які вимоги до підручника та до процесу навчання висуває принцип систематичності.
5. Опишіть особливості індивідуального підходу до дітей з порушеннями зору в умовах корекційно-розвиваючого навчання.

Література

1. Акимущкин В.М., Моргулис И.С. Учебно-методические материалы по тифлологии. - К., 1990.
2. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
3. Каплан А.И. Офтальмологический аспект проблемы дифференцированного подхода к обучению детей с нарушениями зрения //Дефектология. - 1973. - № 6.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
5. Кулагин Ю.А. Восприятие средств наглядности учащимися школ слепых. - М., 1969.
6. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
7. Специальная педагогика / Под ред. Назаровой Н.М. - М., 2005.
8. Тупоногов Б.К. Основы коррекционной педагогики. - М., 2004.
9. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогика. - М., 2001.

2.4. МЕТОДИ НАВЧАННЯ СЛІПИХ ТА СЛАБОЗОРИХ ДІТЕЙ

2.4.1. *Визначення основних понять та сучасна класифікація прийомів і методів навчання*

Принципи навчання в корекційно-педагогічному процесі реалізуються у відповідних методах та прийомах.

Методами (грецьке *methodos* - шлях до чогось) навчання називають способи передачі вчителем та засвоєння учнями знань, умінь та навичок. Цим методи навчання якісно відрізняються від методів дослідження в науці, які мають на меті отримання нових знань.

Прийоми навчання - складові частини, елементи з яких складаються методи. Проте це не звичайна (кількісна) сума окремого в цілому, а система прийомів, об'єднаних певною логікою, структурний елемент або деталь методу.

Методи забезпечують передачу і засвоєння знань, умінь і навичок, а прийоми, окремо взяті, для цього недостатні. Однакові прийоми навчання можуть бути використані в різних методах. І навпаки, один і той самий метод у різних учителів може включати різні прийоми.

Спеціальні прийоми, що використовуються при навчанні дітей з порушеннями зору, можна систематизувати за функціональними особливостями. За цими характеристиками виділяється чотири групи спеціальних прийомів:

1. *Прийоми, що забезпечують доступність навчальної інформації дітям з порушеннями зору.* Ця група прийомів забезпечує перш за все процес чуттєвого пізнання шляхом використання компенсуючих можливостей збережених аналізаторів (слуху, дотику, нюху тощо). Спеціальні прийоми цього напряму - це читання та письмо рельєфно-крапковим шрифтом Брайля, уніфікація зображувальних посібників, збільшення кольорової насиченості та контрастності зображень об'єктів тощо.

2. *Прийоми організації навчання.* Спеціальні прийоми цього напряму лежать в основі структурної побудови уроку, екскурсій,

індивідуальних занять тощо. Вони необхідні також для розв'язання питань заміни демонстраційних показів лабораторними та практичними роботами, що пов'язано із забезпеченням оптимального використання накопиченого сенсорного досвіду сприймання предметів, які вивчаються. Це - прийоми чергування зорової та слухової, письмової та усної роботи, використання роздаткового дидактичного матеріалу, алгоритмізації діяльності учнів тощо.

3. *Логічні прийоми переробки навчальної інформації* використовуються для формування адекватних характеристик та образів, для полегшення виокремлення істотних ознак об'єкта, для приведення розрізнених уявлень учнів про предмети та процеси до певної системи тощо. До цього напряму відносяться такі прийоми, як встановлення аналогії за зразками, конкретизації тощо.

4. *Прийоми використання технічних засобів та спеціального обладнання.* Спеціальні прийоми цієї групи спрямовані на здійснення доступності сприймання об'єктів, процесів чи явищ за допомогою сенсорних систем.

Спеціальні прийоми навчання дітей з порушеннями зору можуть бути використані у різних сполученнях, а також входити до різних методів навчання залежно від мети навчання та змісту матеріалу.

У процесі навчання дітей з порушеннями зору використовуються як загальні методи навчання, так і спеціальні, спрямовані на корекцію і компенсацію відхилень у розвитку дітей. Необхідність застосування загальних та спеціальних методів і прийомів визначається характером та специфікою пізнавальної діяльності дітей. При початковому навчанні зосереджується увага на подоланні порушеного співвідношення чуттєвих та словесних систем зв'язку. Тому для глибокого засвоєння знань учнями з порушеннями зору тифлопедагогам рекомендується сполучати при навчанні слово, образ та практичну дію, давати їх у тісному взаємозв'язку, щоб знання слугували керівництвом до дії, а словесні прийоми навчання при цьому відігравали регулюючу, направляючу роль та сприяли корекції порушених функцій.

Загальнодидактичні методи та прийоми використовуються тифлодидактикою для того, щоб передбачити спеціальний добір та композицію методів і прийомів, які найбільше відповідають особливостям сліпих і слабозорих учнів та специфіці корекційно-педагогічної роботи з ними. Передбачається й особлива реалізація цього сполучення методів. Загальнодидактичні методи не

використовуються ізольовано, вони завжди знаходяться у необхідному сполученні. Той чи інший метод є провідним і доповнюється декількома допоміжними, сюди ж підключаються як загальнопедагогічні, так і специфічні прийоми навчання. Важливою умовою є взаємодоповнюваність методів.

Говорячи про методи навчання сліпих та слабозорих дітей, про проблеми корекційної роботи стосовно предметного вивчення основ наук у спеціальній школі, необхідно визначитися в тому розмаїтті методів навчання, які існують в загальній педагогіці, з'ясувати специфіку використання методичного арсеналу в роботі з дітьми, які мають порушення зору.

Складним і таким, що викликає постійні дискусії, є питання про класифікацію методів навчання. У загальній дидактиці існують різні підходи до класифікації методів навчання, в основу яких покладено різні сторони навчального процесу, взяті ізольовано або в сполученні. Найбільш поширеними класифікаціями методів навчання є такі:

1. За витоками отримання знань учнями (Я.А. Коменський, Є.І. Перовський, Є.Я. Голант): словесні, наочні, практичні.
2. Залежно від дидактичних цілей та рішення пізнавальних завдань на даному етапі навчання (М.О. Данилов, Б.П. Єсіпов): набуття нових знань, формування вмінь і навичок, застосування знань, практика у творчій діяльності, закріплення, перевірка, оцінка знань, умінь та навичок.
3. За характером навчально-пізнавальної діяльності учнів щодо оволодіння матеріалом, що вивчається (М.М. Скаткін, І.Я. Лернер): пояснювально-ілюстративний (інформаційно-рецептивний), репродуктивний, проблемне викладання, частково-пошуковий (евристичний), дослідницький.

Найбільш поширеною є класифікація, заснована на джерелах, з яких учні отримують знання, оскільки вона найповніше відображає специфіку навчального процесу у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором. Адже поєднання слова, практичної дії та образу становить основу навчання дітей, які мають вади зору.

Відповідно до цієї класифікації методи навчання поділяються на:

- *словесні*, які засновуються на використанні слова в усній або писемній формі як основного джерела знань;
- *наочні*, які засновуються на безпосередньому сприйманні учнями натуральних предметів і процесів чи їх зображень;
- *методи практичної діяльності*.

Вибір методів учителем залежить від загальної педагогічної мети, змісту і завдань кожного конкретного предмета, вікових і психологічних особливостей сліпих і слабозорих дітей, матеріального забезпечення школи тощо.

Першочергова увага при використанні методів навчання надається подоланню порушення співвідношення чуттєвого і логічного. Тому під час пояснення нового матеріалу поєднуються слово, образ і практичні дії таким чином, щоб знання були поштовхом до дії, а словесні прийоми навчання при цьому відігравали регулюючу функцію, спрямовували розвиток і коригували порушені функції.

2.4.2. Словесні методи навчання

Словесні методи навчання є основними в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, оскільки формування уявлень та понять у дітей з порушеннями зору здійснюється в основному не шляхом пред'явлення об'єктів і процесів, а шляхом викладу навчального матеріалу за допомогою слів, що позначають ці предмети та об'єкти. Найбільш поширені серед них: усний виклад матеріалу вчителем (розповідь учителя, пояснення, шкільна лекція), бесіда, робота з підручником та матеріалами, що його доповнюють.

Усний виклад матеріалу вчителем. Основним джерелом знань під час викладу матеріалу є живе слово вчителя в монологічній формі. Цей метод розв'язує ряд дидактичних завдань: учитель надає учням інформацію, управляє процесом її первинного оволодіння та на цій основі сприяє розвитку пізнавальних сил учнів.

На перший погляд у цьому методі можна помітити лише інформаційну сторону (учитель викладає навчальний матеріал). Це дає привід вважати, що технічні засоби (радіо, телебачення тощо) можуть замінити слово вчителя. Проте це не так, тому що слово учителя не лише несе інформацію, але й одночасно керує пізнавальною діяльністю сліпих та слабозорих учнів. Жоден сучасний засіб не може так цілеспрямовано, виходячи із завдань конкретного уроку, контингенту дітей даного класу відібрати матеріал для повідомлення, як це робить учитель.

До усного викладу вчителем навчального матеріалу в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором висуваються специфічні вимоги:

- винятково емоційний характер мовлення педагога, особиста зацікавленість предметом мовлення з тим, щоб пробудити почуттєвий компонент діяльності дітей;

- знижений темп говоріння;

- обов'язкова попередня підготовка до сприймання учнями матеріалу (ознайомлення з предметами, про які буде йтися на уроці, або їх зображеннями);

- текст викладу, який підготував учитель, має бути вивченим напам'ять.

У методі усного викладу матеріалу можна виділити три його види: розповідь, пояснення та шкільну лекцію. Розглянемо кожен із цих видів.

Розповідь учителя - це послідовний, образний виклад учням нових знань за умови, коли такий виклад займає лише частину уроку і спрямований в основному на повідомлення чи опис конкретних фактів і подій, що не вимагають теоретичних доведень. Цей метод застосовується при вивченні багатьох тем. Він передбачає правильний підбір фактичного матеріалу, викладення його в логічній послідовності з чітким поділом на частини. Розповіді поділяються на групи з урахуванням використання в конкретній педагогічній ситуації: розповідь-опис, розповідь-переказ, розповідь-вступ та ін.

Ефект цього методу головним чином залежить від уміння вчителя розповідати, а також від того, наскільки слова та вирази, що використовує педагог, зрозумілі дітям з порушеннями зору та відповідають їхньому рівню розвитку.

Пояснення - це метод усного викладу навчального матеріалу, основна мета якого полягає у тлумаченні окремих понять, у з'ясуванні суті правил, способу дій тощо; при цьому основне місце відводиться розмірковуванню. Важливою ланкою цього методу є зворотний зв'язок, контакт з класом, що допомагає учителю удосконалювати процес пояснення, безпосередньо під час уроку вносити необхідні виправлення та коригування.

І розповідь, і пояснення вчителя мають місце у випадках, коли в учнів ще недостатньо матеріалу для забезпечення їх активності при проведенні бесіди.

Особливість використання цих методів полягає у тому, що вчитель не лише повідомляє учням знання, але й дає їм живі образи (дотикові, слухові, зорові), уточнює конкретні і просторові уявлення про предмети та явища. Перед поясненням нового матеріалу вчитель

повинен з'ясувати повноту уявлень учнів про ті чи інші предмети та явища, які будуть вивчатися на уроці. Неправильні уявлення, їх неточність будуть ускладнювати засвоєння нової інформації.

До розповіді та пояснення необхідно залучати демонстрацію натуральних об'єктів і їх зображень.

Ці методи сприяють розширенню просторових і зорових уявлень, розвитку слухової уваги і пам'яті.

Не завжди треба викладати весь матеріал одразу, іноді доцільно ставити запитання після викладу головного, потім - питання у ході подальшого пояснення нового матеріалу і, як підсумок, пропонується відтворити його в цілому. У ході викладання програмного матеріалу тифлопедагог має вносити необхідні корективи, якщо під час його відтворення будуть помічені помилки.

Тривалість розповіді і пояснення визначаються віковими особливостями, змістом і формою викладу матеріалу.

Частіше ці методи використовуються у початкових і середніх класах. У старших класах вони застосовуються лише у випадках, коли необхідно перевірити розуміння учнями матеріалу.

Негативною стороною цього методу є поява вербалізму. Тому, щоб забезпечити ефективність методу, необхідна пропедевтична робота з учнями, що включає:

1. Попереднє тлумачення змісту окремих слів через використання предметного словничка та проведення екскурсій.
2. Створення відповідного настрою через функціональну музику (створення настрою компенсує збідненість зорових вражень).
3. Обов'язкова особиста зацікавленість учителя у змісті його розповіді.

Шкільна лекція - метод усного викладення нових знань за умови, коли такий виклад займає весь або майже весь урок. Відбувається закінчений виклад якогось одного принципово важливого питання навчальної програми. Лекційна подача матеріалу в школах для дітей з порушеннями зору практикується менше, ніж в масовій школі, як правило за такими темами програми, як: "Значення об'єктів та процесів...", "Поширення на Землі..." тощо. Для лекції характерна науковість викладу, матеріал її наближений до підручника.

Сліпим та слабозорим дітям необхідно попередньо давати усно план лекції. Це допомагає їм робити короткі записи по ходу лекції. Темп лекції повинен бути таким, щоб учні встигали робити якісні записи. Учитель має використовувати образне мовлення і

здійснювати необхідну конкретизацію понять, що засвоюються. Під час лекції бажано застосовувати метод демонстрації.

Наприкінці лекції учитель робить узагальнення та висновки, щоб зосередити увагу учнів та перевірити розуміння ними матеріалу, який викладається. Деякі з них пропонує зробити учням як самостійне завдання до наступного уроку. Під час лекції ставляться питання до учнів з нестійкою увагою.

Після лекції даються чіткі вказівки, як треба самостійно працювати вдома над поглибленням та розширенням лекційного матеріалу.

На наступному уроці проводиться опитування учнів по пунктах плану лекції та за підготовленим вдома додатковим матеріалом. Опитуванням бажано охопити не менше половини учнів класу. Хто з учнів не був викликаний для розгорнутої відповіді, викликається для доповнення. Відповідаючи на запитання, учень говорить про те, які він зробив висновки.

Читаються лекції в середній та старшій школі.

Бесіда – діалогічна форма роботи вчителя з учнями, яка може бути застосована до розв'язання будь-якої дидактичної задачі. Вона передбачає цілеспрямований підбір питань, що адресуються головним чином до мисленнєвої діяльності учнів. Відповідаючи на запитання, учні відтворюють пройдений матеріал, роблять узагальнення та висновки, формулюють правила, встановлюють зв'язки між вивченим і тим, що вивчається тощо. Учні оволодівають вмінням змістовно говорити та слухати свого співрозмовника. Бесіда допомагає уточнити та закріпити зорові уявлення.

Оскільки значна частина сліпих та слабозорих дітей має мовленнєві вади, у тому числі “згорнуте мовлення” (своєрідна бідність лексики), то корекційною метою є формування діалогу як форми висловлювання, як базової основи для бесіди.

Основним завданням бесіди є стимулювання адекватного діалогу. Адже, не бачачи співрозмовника, без спеціального навчання сліпому важко відчувати його настрій, зорієнтуватися.

Отже для того, щоб використовувати бесіду в роботі з дітьми, необхідно виявити готовність учнів до співбесіди, вирівняти з іншими аутичних, невпевнених, замкнутих учнів. Шляхом індивідуальної корекційної роботи повернути їх до природного стану спілкування.

Під час бесіди учитель повинен дотримуватися її теми та мети. Необхідно скласти план, підготувати питання.

Учитель не повинен ставити занадто легкі або непосильні питання. Вони повинні спонукати учнів до самостійного мислення. Недопустимими є питання-підказки. Якщо питання непосильне для всього класу, його необхідно поставити у простішій формі.

Під час бесіди застосовується індивідуальний підхід до учнів. При цьому враховується ступінь підготовленості, наявність інтересу, час появи і ступінь порушення зору, наявність ускладнень порушень зору іншими дефектами.

З метою корекції зорового сприймання навколишнього у бесіду вводяться питання, які уточнюють зорові уявлення слабозорих та сліпих дітей. Слабозорим та осліплім корисно ставити запитання такого плану: як виглядає предмет, які зміни відчуються в навколишньому? Для сліпих учнів вводяться питання, засновані на дотиково-рухових та слухових образах.

Необхідно уникати одночасної постановки двох і більше питань. Питання вчителем ставиться один раз, іноді можна попросити учня повторити його. Питання ставиться до всього класу, а відповідати бажано викликати декількох учнів. Відповідь має бути розгорнутою та підкріпленою прикладами.

Усі учні повинні слухати відповідь товариша й доповнювати або виправляти його, якщо відповідь неповна або невірна. Учитель має виправити всі помилки, які виникли під час відповіді, та з'ясувати їх причини.

Вільна бесіда, коли учні можуть ставити які завгодно питання, проводиться учителем не на уроці, а в позакласний час. Така бесіда є цінною не лише для учнів, але й для учителя. Наприкінці бесіди учні повинні продумати і систематизувати все те, що дала бесіда.

При проведенні бесіди зі сліпими учнями під час вивчення нового матеріалу не можна обмежуватися тим ступенем конкретизації, який має місце при роботі з дітьми, які мають нормальний зір. Під час бесіди обов'язково мають демонструватися натуральні об'єкти, їх зображення, моделі тощо. За необхідності використовується звукова конкретизація.

Тривалість бесіди залежить від її змісту та віку учнів. У молодших класах бесіда займає частину уроку, у старших - іноді цілий урок. Тривалість відповідей - 1-3 хв., узагальнень та висновків - 3-7 хв.

Робота з книгою, підручником – це організація самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його виявити самостійність у навчанні. Цей метод реалізується в школах для сліпих дітей через озвучені та брайлівські книги, у школах для дітей зі зниженим зором - через плоскодруковані книги.

У початкових класах учні читають підручники на уроці вголос. З часом керівництво з боку вчителя поступово спадає. У старших класах учитель, пояснюючи на уроці новий матеріал, готує учнів до самостійної роботи над підручником: попереджає про важливі місця, пояснює терміни, здійснює демонстрацію тощо.

Порушений зір заважає орієнтуватися в книзі, тому дітей важливо навчити способам орієнтування в ній: знаходити номер сторінки, абзац, рядок, розділ, параграф тощо.

Деякі особливості зорового сприймання слабозорих дітей утруднюють фіксацію погляду (при ністагмі), прослідковування рядка у книжці, призводять до швидкої втомлюваності, якщо в підручнику використаний дрібний шрифт тощо. З огляду на це, тифлопедагог повинен під час читання використовувати не лише демонстраційний матеріал для всього класу, а й роздатковий – окремо для кожного учня із врахуванням вад зору. Для окремих учнів вчитель має адаптувати вправи, подані в підручнику, щоб полегшити навантаження на зір. Наприклад, учням з прогресуючими захворюваннями очей дозволяється на уроці математики записати лише відповідь задачі, тоді як увесь клас розв'язує її повністю. Крім того слабозорим учням дозволяється робити помітки олівцем у підручнику, щоб можна було пізніше легше повернутися до необхідного матеріалу.

Перед читанням у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, порівняно з масовою школою, проводяться більш довготривалі бесіди, які готують учнів до сприймання матеріалу. З'ясовується вже відоме за змістом, розширюються, поглиблюються та систематизуються знання учнів. Діти емоційно налаштовуються на сприймання змісту тексту. З метою уточнення зорових та просторових уявлень проводиться демонстрація предметів та їх зображень, пояснюється значення важливих слів, які зустрічатимуться в тексті.

У вступних бесідах, які проводяться перед початком роботи з книгою, необхідною є постановка проблемної задачі. Вона забезпечує

більш цілеспрямоване засвоєння матеріалу, сприяє розвитку самостійного мислення.

У 1 та 2 класах перше читання проводиться вчителем. Іноді прослуховується звукозапис. Після читання ставляться запитання, щоб з'ясувати, чи зрозуміли діти основну ідею тексту.

У 2 класі текст може читати кращий учень. З 3 класу текст читається учнями без попереднього прослуховування.

У подальшому учні читають текст по частинах, які містять логічно закінчену думку. Один читає уголос, інші мовчки, і по одному продовжують читання. Під час читання пояснюються незрозумілі слова та вирази, але пояснення повинні бути короткими, щоб не відволікатися від тексту. Після читання статті по частинах проводиться бесіда за змістом. При цьому перевіряється розуміння прочитаного, з'ясовується ставлення до нього (подобається чи ні і чому). Для розвитку уміння мотивувати положення, спираючись на текст, та тренування навички орієнтування в тексті проводиться вибіркоче читання.

Засвоєнню змісту прочитаного сприяє складання усних та письмових планів. Складання планів для сліпих та слабозорих учнів має більш важливе значення, ніж для зрячих, оскільки їм приходится запам'ятовувати матеріал лише на основі одноразового прослуховування.

Переказ прочитаного може проводитися за питаннями, за планом чи без них. У першому випадку забезпечується повнота і плановість, а у другому - підвищується самостійність та активність. У роботі зі сліпими дітьми важливо використовувати обидва різновиди. При формулюванні положень та правил треба точно відтворювати написане, а в інших випадках можна відповідати своїми словами. Переказ тексту повторюється максимум 2 рази.

З метою охорони зору в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором у доповнення до самостійного читання дітей вчать сприймати текстовий матеріал на слух. Цьому сприяє слухання читання вчителів та вихователів, а також використання звукозапису в класний та позакласний час. Використання текстового матеріалу в різних варіантах сприяє також кращому засвоєнню навчального матеріалу, оскільки способи повторення при цьому є більш різноманітними та цікавими для учнів. Застосування на допомогу зору слухового та дотикового сприймання навчального матеріалу

сприяє компенсації зорової недостатності. Це, наприклад, відбувається при прослуховуванні звукозапису та читання.

Для охорони зору слабозорим дітям під час читання необхідно дотримуватися загальної установки, обмежувати зорове навантаження, суворо дотримуватися освітленості приміщення з урахуванням характеру захворювання очей тощо.

Робота з підручниками повинна доповнюватися читанням науково-популярної та художньої літератури. У сучасній школі дуже гостро відчувається недостатність літератури, надрукованої шрифтом Брайля. Тому в роботі зі сліпими учнями використовується читання уривків із брайлівських книжок, виданих для дорослих. Це необхідно не лише для поглиблення та оновлення матеріалу підручників, але й для розвитку інтересу до книжки взагалі.

Головна позитивна якість методу роботи з книгою – це можливість для дитини, яка має порушення зору, неодноразово обробляти навчальну інформацію у припустимому саме для неї темпі та в зручний час.

2.4.3. Практичні методи навчання

Практичні методи навчання передбачають цілеспрямовану самостійну діяльність учнів, пов'язану з оволодінням знаннями та вміннями. У школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, з метою попередження формалізму в засвоєнні знань, обумовленого бідністю безпосереднього чуттєвого досвіду, використання в навчальній роботі дійових способів оволодіння знаннями набуває актуального значення.

Практичні методи сприяють формуванню цілісних і змістовних уявлень про предмети, процеси та явища, про естетичну картину світу, ставлення людини до природи. При використанні практичних методів доля самостійної пошукової діяльності сліпих та слабозорих учнів збільшується, змінюється функція учителя (зменшується обсяг пояснень, збільшується обсяг контролю та допомоги учням), зусилля педагога більше спрямовуються на формування загальних і корекційних умінь та навичок.

До цієї групи методів належать різноманітні навчальні вправи, методи моделювання, графічні, практичні та лабораторні роботи.

Вправи - це комплекс способів, робочих прийомів, що повторюються, спрямованих на більш досконале виконання освітніх

та практичних дій. Кінцева мета цього методу навчання - вироблення в учнів автоматизованих навичок. Вправи застосовуються при вивченні всіх предметів та на різних етапах навчального процесу.

Вправа пов'язана з багаторазовим повторенням. Повторні дії супроводжуються послідовним та наполегливим коригуванням. Але повторення не єдиний прийом методу вправ. Значну роль в ньому відіграють спостереження, розглядання зразка, "проба" дій, самоконтроль, виправлення помилок, корекція результатів.

Вправи бувають усні, письмові та фізичні.

До усних вправ належать усні відповіді на завдання, в яких учні використовують наявні знання. Вони є найбільш придатними для використання їх у навчанні дітей зі зниженим зором, оскільки, не навантажуючи зір слабозорих, забезпечують формування певної навички. Сліпих дітей вони привчають виконувати різні математичні операції (наприклад, додавання) усно.

Письмові вправи використовуються для розв'язання більш складних завдань, виконання яких потребує повернення до аналізу, перевірки результатів тощо. Види письмових вправ різноманітні. Вони виконуються як в зошитах, так і на роздатковому матеріалі, виготовленому відповідно до зорових можливостей сліпих та слабозорих учнів. Виконання письмових вправ є складною діяльністю для слабозорих дітей, оскільки цей метод базується на функції зорового прослідковування, яка при порушеннях зору є збитковою. Тому необхідна спеціальна робота вчителя, яка забезпечила б наближення зразка виконання до очей дитини.

Усні та письмові вправи часто поєднуються. Усні вправи можуть передувати письмовим і, навпаки, письмові - усним.

Усні та письмові вправи відповідно до характеру розумової діяльності учнів поділяються на:

- репродуктивні;
- варіативні;
- творчі.

Репродуктивні вправи спрямовані на відтворення навчального матеріалу. Зовнішньо вони нагадують діяльність чисто механічного характеру, що спрямована на відтворення зразка. Але цю діяльність тифлопедагог повинен організувати таким чином, щоб вона сприяла усвідомленню кожної операції. Для цього проводиться попередня пояснювальна робота. Допомагає цьому і промовляння, і коментування вправи під час її виконання. Ці вправи необхідні на

першому етапі закріплення знань та умінь, але їх тривале застосування може сформувати стереотип діяльності, що призведе до зниження розумової активності учнів і невміння переносу їх на інший зміст та види діяльності. Тому важливо вчасно перейти на варіативні вправи.

Варіативні вправи мають на меті застосування набутих знань та умінь в нових умовах. Виконання цих вправ вимагає насамперед аналізу нових умов, виділення тих показників, які дають можливість використати засвоєний матеріал для розв'язання нової конкретної задачі. Ця робота для дітей зі зниженим зором стане набагато легшою, якщо формулювання якогось правила, закону, теоретичного висновку, що закріплюються у вправах, будуть оформлені у вигляді алгоритму. Необхідним є також використання допоміжних засобів наочності (малюнків, схем, креслень тощо), які без словесних втручань вчителя допоможуть учням правильно виконати вправи на застосування знань. Зі збільшенням віку дітей кількість цих допоміжних засобів має зменшуватися, щоб зростали самостійність та свідомість учнів у застосуванні отриманих знань на практиці. Таким чином поступово здійснюється перехід від вправ, які вимагають прямого перенесення знань (варіативних), до вправ на непряме, творче перенесення знань (творчих).

Творчі вправи – це вправи, що потребують застосування знань і вмінь у ситуаціях, віддалених від звичних навчальних умов і наближених до умов життєвої практики. Ці вправи вимагають узагальнюючого перенесення знань і вмінь.

Різновидом вправ є моделювання та графічні роботи.

Моделювання - це спосіб передачі вчителем та засвоєння учнями знань, умінь і навичок, при якому в навчальній роботі учні відтворюють у трьох вимірах об'ємні уявлення і поняття про предмети, явища та їх зображення. З його допомогою виявляються, уточнюються та закріплюються уявлення про предмети та явища, про взаємне розташування та величини частин предмета. Моделювання застосовується як для засвоєння нового, так і для подальшого удосконалення знань.

Деякі сліпі діти до школи навіть не розуміють, що предмет та явище можна відтворити у вигляді моделі.

При сліпоті утруднене формування уявлень про внутрішній вигляд предметів, тому пропонується зобразити не лише зовнішній, а й внутрішній вигляд предмета (груша в розрізі). Одним із засобів

формування уявлень про предмети, які рухаються, є моделювання рухів та дій (наприклад, турбіни).

Різновид моделювання - створення макетів на теми, які вивчаються на уроках історії, біології, географії.

Починають з моделювання геометричних тіл, яким легко надати форму конкретних предметів (фрукти, овочі, посуд тощо), дотримуючись натуральної величини.

До початку моделювання необхідно, щоб учні правильно виділили основні ознаки майбутньої моделі. Іноді даються зразки моделі, які містять лише основні ознаки предмета. Між демонстрацією моделі та моделюванням не повинно бути розриву у часі.

Перед початком роботи учням пропонують з'ясувати, які інструменти та матеріали потрібні будуть їм для моделювання.

Навчання моделюванню зі складових частин починають ще до школи, коли діти граються з конструкторами, складають розбірні моделі. Моделі, виготовлені з матеріалів для складання складових зображень, повинні мати продуману систему кріплення частин моделей, закріплення декількох моделей в системі на площині. При моделюванні може практикуватися відтворення поз та рухів самими учнями.

Ліплення з цілого шматка цінне тим, що відтворення відбувається від цілого до частин. Під час ліплення не рекомендується сліпим використовувати стек, оскільки у цієї категорії дітей контрольну функцію виконують пальці рук.

Для моделювання використовуються різні матеріали: картон, тканина, дерево, метал, які можна комбінувати.

При моделюванні дітям необхідно створювати комфортні умови. Слабозорим учням потрібно створити для роботи контрастний фон, забезпечити хороше освітлення, можливе спрощення роботи. Сліпим дітям вчитель має видавати матеріали та інструменти в спеціальному ящику.

Зроблені роботи повинні бути обов'язково проаналізовані. Учні можуть давати власні усні та письмові характеристики виконаних моделей.

Метод моделювання може використовуватися на різних уроках. Наприклад, на уроці мови при вивченні звукового складу слова сліпі діти моделюють звуки за допомогою фішок: голосний – “квадрат”, приголосний – “трикутник”.

Графічні роботи - спосіб передачі вчителем та засвоєння учнями знань, умінь та навичок, при якому в навчальній роботі учні відтворюють у двох вимірах уявлення і поняття про предмети, явища та їх зображення. Порівняно з методом моделювання, він дає можливість сліпим та слабозорим швидше і точніше відтворювати матеріал, що вивчається. Графічна грамотність передбачає вміння не лише створювати, але й читати різні графічні зображення. Оволодіння графікою значно полегшує засвоєння навчального матеріалу, розвиває мислення, сприяє засвоєнню умінь та навичок, пов'язаних з трудовим навчанням.

Навчання графічному малюванню починають із креслення контурів геометричних тіл на папері. Для формування уявлень про графічні зображення використовують розрізані навпіл моделі фруктів, листків тощо. Можна запропонувати також вискубати пальцями зображення по контуру і наклеїти на папір, контрастний за дотиком чи за кольором.

Перед тим, як починати роботу, учні повинні чітко уявити, що та як необхідно відтворити. Під час такої підготовки демонструється бажано натуральний предмет, його зображення та розповідається про те, що, де та як буде розміщено в результаті графічної роботи.

Після загальної підготовки переходять до відтворення у двох вимірах того, що передбачено програмою рельєфного малювання. Учням можна запропонувати зробити попередні ескізи та проби або орієнтовну розмітку.

При виконанні учнями плоских відтворень іноді застосовується графіка, яка не залишає сліду (пальцем показують русло ріки).

Вимагає уваги і словесне малювання, коли замість графічного позначення усно уточнюється, що і як може бути зображено. На уроках географії учні вчать креслити плани та карти. Цей вид роботи має не лише пізнавальне, а й практичне значення - допомагає сліпим та слабозорим дітям орієнтуватися у просторі. Уміння ж накреслити діаграму чи схему дозволяє дітям здійснити узагальнення матеріалу, який вони вивчили.

Метод лабораторних і практичних робіт - це спосіб передачі вчителем і засвоєння учнями знань, умінь та навичок, при якому за завданням вчителя учні самі, змінюючи умови, спостерігають, як під впливом цього змінюються предмети та явища. Під час їх проведення використовуються спеціальні прилади, інструменти та технічні

пристосування. Основна мета цього методу в спеціальній школі - розвиток навичок самостійної роботи учнів та їх спостережливості.

Під час виконання лабораторних робіт мають місце спостереження, аналіз та зіставлення даних спостережень, отримання висновків. При цьому учні набувають елементарних вмінь та навичок дослідницького підходу до предметів та явищ. Одним з напрямів корекційної роботи при виконанні лабораторно-практичних завдань є формування і закріплення рухових навичок, зняття непотрібного зорового контролю за рухами.

Через утруднення просторового орієнтування на проведення лабораторних та практичних робіт сліпим та слабозорим учням виділяється більше часу в порівнянні зі зрячими. Перед проведенням лабораторної чи практичної роботи учитель повідомляє тему та мету роботи, говорить, що і як діти будуть робити, ознайомлює їх з інструкцією. Під час роботи користуються в основному натуральними об'єктами. Зображення необхідні для уточнення того, що необхідно робити, та для фіксування того, що спостерігається. Більш ефективного результату можна досягти, застосовуючи при цьому спеціальні технічні засоби. Наприклад, випадіння осаду на дно пробірки в ході хімічного процесу сліпі учні можуть визначити за допомогою приладу "Фотофон", який у цьому випадку подає звуковий сигнал.

Те, що необхідно виконувати, дітям дається у вигляді моделей, рельєфних малюнків, креслень. Під час проведення лабораторних та практичних робіт учні роблять відповідні схематичні замальовки, записи, описують сприйняте тощо. Після чого учні повинні представити письмові або усні звіти про зроблену роботу та отримані дані, за які мають одержати оцінку.

У деяких випадках вся робота виконується під керівництвом вчителя. Замість лабораторної чи практичної роботи, яка недоступна сліпим, учнів можна ознайомити з тим, що треба пройти за програмою за допомогою малюнків, креслень, моделей тощо.

Під час проведення лабораторних та практичних робіт необхідно забезпечити безпеку учнів.

Хід уроку, на якому проводиться лабораторна чи практична робота, має чітку структуру:

1. Пояснення вчителя.
2. Показ та інструктаж.
3. Виконання роботи.

4. Контроль з боку вчителя.

5. Звіт учнів.

Робота на шкільній ділянці, в майстернях, суспільно-корисна праця створюють умови та можливості для проведення різноманітних лабораторних і практичних робіт.

2.4.4. Наочні методи навчання

Наочним методам навчання сліпих та слабозорих дітей приділяється особлива увага, оскільки вони сприяють збагаченню сенсорного досвіду шляхом розвитку прийомів та способів сприймання, спостережливості, формування образів пам'яті. Великого значення цим методам навчання надавали Я.А. Коменський, І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинський та інші видатні педагоги.

При порушеннях зору в учнів виникають певні труднощі у сприйманні наочного матеріалу, але, враховуючи полісенсорність цього процесу, ми можемо розраховувати на компенсаторні перетворення, що можуть довести до учня необхідну інформацію.

До цієї групи методів належать методи спостереження предметів і явищ навколишньої дійсності та демонстрація.

Метод систематичних спостережень - спосіб передачі вчителем і засвоєння учнями знань, умінь та навичок, при якому за завданням учителя учні спостерігають, як змінюються предмети та явища в природних умовах.

Сліпі та слабозорі учні можуть здійснювати не лише короткочасні, але й більш тривалі за часом спостереження. Вони оволодівають вмінням помічати, аналізувати та узагальнювати зміни, що відбуваються. Так, учні спостерігають за погодою, за сезонними змінами в природі, за проростанням рослин, за явищами суспільного життя тощо.

Специфіка використання методу спостереження у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором полягає в тому, що спеціальною корекційною метою є навчання виокремленню суттєвої інформації за допомогою збережених аналізаторів на основі мислення та мовлення.

До початку спостереження учнів знайомлять з тим, що, як і для чого треба буде робити. Учитель формулює питання, які мають на меті звернути увагу учнів на зміст та послідовність проведення

спостережень. При проведенні систематичних спостережень слід перш за все з'ясувати, чи не можна виконати їх так, як це практикується у зрячих, а якщо це неможливо, то слід застосувати допоміжні заходи. Необхідно організувати своєчасний облік виконаної учнями роботи. Під керівництвом учителя учні готують повідомлення, звіти, доповіді та демонстраційний матеріал. Цей матеріал доцільно доповнювати тими відомостями, які містяться в підручниках та інших книжках.

Використовуючи метод спостереження, учителю потрібно забезпечити учням комфортність спостереження (попередити можливі травми, дискомфорт тощо). Бажано забезпечити емоційний характер спостереження: зацікавити учнів предметом спостереження, створити проблемну ситуацію, щоб викликати бажання спостерігати предмет чи явище.

Спостереження може бути:

- ознайомлююче;
- повторне;
- відтворююче;
- узагальнююче.

Під час спостереження учням надається відносна самостійність. У зв'язку з цим зростає необхідність використання письмового мовлення (запис інструкцій, фіксація зібраного матеріалу тощо). Значно посилюється роль внутрішнього мовлення (необхідність здійснювати аналіз, синтез, робити висновки, узагальнення).

Частковозорих учнів потрібно вчити вмінню дивитися і бачити в процесі спостережень. Осліплі діти повинні більш широко і поглиблено користуватися зоровими образами та уявленнями і формувати на їх основі нові. Крім того, їм необхідно формувати уявлення, засновані на використанні збережених аналізаторів.

Метод демонстрації – це спосіб передачі учителем та засвоєння учнями знань, умінь та навичок, при якому учнів знайомлять з предметами, явищами та їх зображеннями, що знаходяться в межах школи.

У школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором використання цього методу має значні обмеження, обумовлені тим, що учні не можуть дистантно, цілісно і одночасно спостерігати предмети, процеси та явища, які демонструються.

Учням шкіл для дітей з порушеннями зору доводиться демонструвати такі предмети та явища, з якими учні з нормальним

зором були добре знайомі ще до школи. Проведення демонстрації ускладнюється також тим, що учні з вадами зору не вміють самостійно ознайомлюватися з предметами, явищами та їх зображеннями. Цей недолік може і повинен ліквідувати тифлопедагог.

Об'єктами демонстрації є: реальні предмети, умовно-об'ємні посібники (муляжі, макети, моделі тощо), об'єкти в плоскому та рельєфному зображенні (картини, малюнки), екранні засоби наочності (діафільми, кінофільми), символічна наочність (плоскі та рельєфні карти, схеми тощо), наочно-словесні посібники (різноманітні таблиці слів, цифр тощо).

Натуральні предмети - найкращий засіб наочності. Ними забезпечується утворення чітких, повних і стійких уявлень про предмети. Натуральні предмети використовуються на предметних уроках, уроках корекції, під час екскурсій, цільових прогулянок. Для шкіл сліпих та слабозорих дається продуманий перелік того, що в послідовності зростання труднощів необхідно показати учням. При цьому уточнюється, як, коли, де і ким це буде зроблено. Під час навчання у школі в учнів повинен бути сформований обов'язковий мінімум конкретних уявлень.

Якщо безпосереднє обстеження предмета неможливе, то рекомендується використовувати обстеження за аналогією: замість обстеження потрібного предмета чи явища обстежуються інші, які мають схожі риси, але обов'язково словесно підкреслюються риси подібності та відмінності.

У зображеннях дітям демонструється те, що має дуже великі або дуже малі розміри, крихке, рухоме, змінне тощо. Іноді зображення зручніші, конкретніші, зрозуміліші дітям з вадами зору, ніж натуральні об'єкти. Для сліпих виготовляються рельєфні зображення: малюнки, плани, карти, діаграми, схеми.

Зображення можуть бути виконані у трьох (моделі, скульптура, макети) та двох (малюнки, аплікації, барельєфи) вимірах.

Робота з моделями не становить труднощів для більшості учнів. Але спочатку дитину необхідно навчити правильно обстежувати предмет. Моделі застосовуються для засвоєння учнями форми та величини предметів, використовуються як лічильний матеріал тощо.

Сліпі та слабозорі учні можуть використовувати навчальні посібники для масової школи за умови правильного їх ознайомлення з тим, як цими посібниками користуватися.

Сліпих дітей можна ознайомити з елементарними картинками, призначеними для зрячих дітей. Якщо сліпому дається зображення для зрячих, то необхідно спочатку його рукою показати, що, де та як зображено. Пози та рухи людей учням пропонують відтворити самим.

Питанням використання демонстраційного матеріалу для слабозорих займалася В.О. Феоктістова. Вона визначила, що найбільш оптимальним розміром демонстративної наочності для слабозорих є розмір листівки. Також було встановлено, що найлегше дітьми сприймаються предметні зображення, важче - сюжетні, найважче - пейзажні. Вона рекомендує адаптувати зображення для слабозорих та частковозорих учнів за допомогою контрастного оконтурювання, представлення в кольорі суттєвого, тимчасових рамок.

В.О. Феоктістовою були запропоновані алгоритми як керівництво до сприймання картин слабозорими дітьми:

Алгоритм сприймання сюжетної картини:

1. Хто (чи що?) зображений на передньому плані?
2. Хто (чи що?) зображений посередині?
3. Хто (чи що?) зображений на задньому плані?

Алгоритм сприймання пейзажної картини:

1. Який настрій викликає картина?
2. Які фарби використав художник?
3. Які почуття викликає картина?

Перед демонстрацією наочності тифлопедагог повинен сформулювати завдання заняття, дати дітям правильну установку, повідомити, на що необхідно звернути увагу. Демонстрування зазвичай починають з показу цілого об'єкта, а потім пред'являють його частини. Іноді береться до уваги лише частина об'єкта, а те, без чого можна обійтися в даному випадку, закривається чи видаляється.

Демонстрування наочності поєднується зі словом учителя. Після того, як учень обстежив предмет та його зображення, він повинен розповісти і показати, що і де знаходиться, відповісти на питання, які були поставлені до демонстрування.

Учнів знайомлять не лише з формою та розміром предметів, але й з їх властивостями. Найбільш важким для сліпих та слабозорих дітей є сприймання явищ. Для подолання цих труднощів сприймання необхідно використовувати всі аналізатори, мовлення, мислення. Увагу дітей необхідно звертати не лише на зовнішні, але й на внутрішні зміни об'єктів, які демонструються.

Значного ефекту в навчанні можна досягти тоді, коли поєднують різні види наочних посібників, що ілюструють один і той же навчальний матеріал.

Як різновид демонстрування, використовують технічні засоби (діапроектори, епідіаскопи, звукові кінофільми, відеофільми, комп'ютери, мультимедіапроектори, інтерактивні дошки тощо). Добираючи фільми для демонстрування на уроці, необхідно враховувати рівень освітньої підготовки, особливості зору учнів класу. Спеціально для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором фільми не випускаються, тому використовуються фільми для масової школи. До сприймання кінофільмів учнів необхідно готувати. Дітям коротко повідомляється зміст фільму, назви його розділів, наголошується на тому, на що необхідно звернути увагу, пояснюються недоступні сприйманню цієї категорії дітей моменти тощо.

Серед технічних засобів перевага надається діафільмам. Під час їх демонстрування вчитель може сам регулювати час експозиції того чи іншого кадру, деякі кадри пропускати, повертатися назад.

До кадрів навчальних діафільмів та незвучених кінофільмів подаються тексти, читати які повинен тільки вчитель. За дослідженням М.І. Земцової час експозиції кадрів дітям з вадами зору треба збільшувати вдвічі.

Необхідно зауважити, що надмірна кількість наочності якісно обмежує наочні методи, призводить до формування значної кількості конкретних уявлень без необхідного їх усвідомлення та глибокого аналізу. Тому застосування наочності в навчанні дітей з порушеннями зору повинно не лише створювати конкретно-образну базу, але й забезпечувати можливості та служити засобом формування перцептивних дій учнів (І.С. Моргуліс).

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Які корекційні прийоми необхідно включити в практичний метод навчання, щоб останній набув корекційної спрямованості?
2. Яким методам навчання, на вашу думку, має надаватися перевага при навчанні дітей з порушеннями зору?
3. У якому взаємозв'язку знаходяться практичні методи навчання зі словесними та наочними?
4. Чим відрізняється демонстрація від ілюстрації?

5. Як організувати перегляд діафільму та кінофільму в школі для дітей зі зниженим зором?
6. Коли та навіщо застосовуються вправи в школах для дітей з порушеннями зору?

Література

1. Акимущкин В.М., Моргулис И.С. Учебно-методические материалы по тифлологии. - К., 1990.
2. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогика. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
3. Земцова М.И. Учителю о детях с нарушениями зрения. - М., 1973.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
5. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б., Куличева Н.И. Тифлопедагогика. Выпуск 2, 4. - М., 1975.
6. Методичний порадник: форми і методи навчання / Автор-укладач Б.О.Житник. – Х., 2005.
7. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
7. Тупоногов Б.К. Основы коррекционной педагогика. - М., 2004.

2.5. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

2.5.1. *Поняття про форми навчання та форми організації навчального процесу*

У педагогічній літературі часто зустрічаються різні тлумачення таких понять, як “форма навчання” та “форма організації навчання”. Найбільш прийнятними, на нашу думку, є подані нижче визначення цих понять.

Форма навчання як дидактична категорія означає зовнішню сторону організації навчального процесу. Вона залежить від мети, змісту, методів і засобів навчання, матеріальних умов, складу учасників освітнього процесу та інших елементів.

Історично склалося та розвивалося індивідуальне і групове навчання. Під індивідуальним розуміється таке навчання, коли учитель навчає кожного учня окремо, орієнтуючись на його індивідуальний темп засвоєння навчального матеріалу та його здібності. Перевага такої форми навчання в тому, що учитель має безпосередній контакт з учнем і завжди може виправити помилки та відмітити успіхи. Індивідуальне навчання дозволяє глибше вивчити особливості особистості учня та його пізнавальні можливості.

Групове навчання передбачає роботу вчителя з групою учнів. Перевага тут перш за все в часі, тобто в продуктивності навчання: один учитель за один і той же час навчає не одного, а групу учнів.

Навчання сліпих дітей та дорослих починалося як індивідуальне. Історія тифлопедагогіки наводить безліч прикладів спорадичних спроб такої форми навчання, переважно в домашніх умовах. Особливості розвитку кожної сліпої дитини, дослідно-експериментальний шлях знаходження методичних прийомів спеціального навчання для кожного конкретного випадку, малочисельність прецедентів спеціального навчання – все це визначало організацію індивідуального навчання дітей з вадами зору.

У сучасній тифлопедагогіці в окремих випадках застосовується індивідуальна форма навчання. Наприклад, коли дитина має тяжкі або множинні порушення в розвитку (сліпоглухота, глибока розумова

відсталість) і їй рекомендовано саме індивідуальний підхід, оскільки навчання в групі неможливе. Також застосовується індивідуальна форма навчання у разі, якщо з різних причин дитина з порушеннями зору потребує індивідуальної психолого-педагогічної, логопедичної чи іншої корекційної допомоги, яка може доповнювати фронтальні заняття.

Навчання дитини в домашніх умовах також вимагає індивідуальних занять.

Індивідуально-групова форма навчання використовується як продовження індивідуальної в результаті досягнення певного корекційно-педагогічного ефекту. Наприклад, це корекційні заняття в умовах інтегрованого навчання.

Групова класно-урочна система є однією з основних форм навчання в спеціальних школах. Вперше в історії педагогіки науково обґрунтував цю вищу форму групового навчання Я.А. Коменський.

Сучасний процес навчання здійснюється в певних організаційних формах. **Форми організації навчання** – це конструкція окремої ланки процесу навчання, визначений вид заняття (урок, лекція, екскурсія, екзамен тощо).

Форми організації - найважливіший компонент навчального процесу. У них виражена чітка організація навчальної діяльності учнів, яка протікає в часі та взаємопов'язана з діяльністю вчителя.

2.5.2. Урок як основна форма навчання у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором

Зародком класно-урочної форми навчання стала концепція колективного навчання дітей, яка була створена у XVII столітті й здобула застосування в братських школах України та Білорусі. Теоретичну розробку цієї форми навчання провів Я.А. Коменський, який встановив такі основні ознаки уроку:

1. Постійний склад учнів.
2. Стабільний розклад.
3. Чітке визначення мети кожного заняття.

До переваг класно-урочної форми навчання можна віднести:

- чітку організаційну структуру;
- зручне управління діяльністю колективу класу;
- можливість колективних взаємодій;

- постійний емоційний вплив особистості вчителя на учнів;
- економію часу навчання.

Таким чином, урок – це закінчена, обмежена в часі частина навчального процесу, у ході якої розв'язуються певні навчально-виховні завдання. Кожен урок включений у розклад, він регламентований і часом, і обсягом навчального матеріалу. На відміну від інших форм організації, урок є постійною формою навчання, що забезпечує систематичне засвоєння учнями знань, умінь та навичок. Відвідування уроків для всіх учнів є обов'язковим.

Урок – гнучка форма організації навчання. Він включає різноманітний зміст, відповідно до якого використовуються необхідні методи і прийоми навчання. На уроках організуються фронтальна, групова, колективна та індивідуальна форми пізнавальної роботи.

Як і в загальноосвітніх школах, урок у школах для дітей з порушеннями зору - основна форма навчання. Але в спеціальній школі урок має свої особливості. Особливого значення в спеціальній школі на кожному уроці має його корекційна спрямованість.

На уроках у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, крім загальноосвітніх та виховних завдань, розв'язуються ще й специфічні завдання, властиві лише спеціальній школі - компенсація та корекція вад розвитку. Кожний урок, окрім навчальної та виховної мети, повинен мати корекційну мету, яка протягом уроку має бути досягнутою.

Як форма урок реалізується з невеликою кількістю учнів: в школах для сліпих дітей кількість учнів має бути не більше 10 осіб, в школах для дітей зі зниженим зором - не більше 12-15. Така кількість учнів дозволяє більше уваги приділяти індивідуальній роботі з дітьми. Певні особливості є й у доборі методів та прийомів навчальної роботи: обов'язковою умовою є сполучення словесних та наочних методів навчання для попередження вербалізму, а в подальшому - формалізму знань учнів. З метою кращого засвоєння матеріалу на уроках у школах для дітей з порушеннями зору частіше, ніж в школах загального типу, використовується прийом повторення. Правильно побудоване повторення веде до більш глибокого розуміння матеріалу, сприяє встановленню зв'язків між старим та новим. Також повторення дозволяє доповнити, уточнити та відкоригувати раніше засвоєні знання, оскільки сліпі та слабозорі діти помилки сприймання самотійно не виправляють.

Уроки в спеціальній школі характеризуються широким використанням групових форм роботи. В основному це диференційовано-групові форми роботи, коли учні об'єднуються у групи залежно від їх пізнавальних чи зорових можливостей, завдань корекційно-освітнього процесу тощо.

Однією з особливостей уроку в спеціальних школах є організація охоронно-педагогічного режиму, зорового. З цією метою дозволяється вільне, в залежності від зорових можливостей учня, розташування парт, столів, стільців у класі, дітям дозволяють підходити до дошки під час уроку, робити нотатки олівцем у книзі. У школах для дітей зі зниженим зором в процесі уроку обов'язково робиться перерва (фізкультхвилинка), під час якої очі повинні відпочити. У роботі зі слабозорими також необхідно уникати тих переходів, які вимагають переустановлення акомодациї.

Яскравою особливістю організації уроку в школах для сліпих дітей є використання брайлівських, плоскодруканих та озвучених книг, а у школах для дітей зі зниженим зором - підручників, надруканих збільшеним шрифтом.

Урок є основною, але не єдиною організаційною формою навчання в сучасній школі. Крім уроку класно-урочна система передбачає й інші форми навчання:

- екскурсії в природу, на виробництво, в музеї, що збагачують чуттєве сприймання та наочні уявлення;
- факультативи та гуртки, що диференціюють навчання за нахилами та інтересами учнів;
- семінарські заняття, конференції, диспути, що дають простір самостійній діяльності учнів;
- олімпіади, змагання;
- дидактичні ігри;
- виконання домашнього завдання (самопідготовка), що закріплює знання, отримані на уроках, та розвиває навички самостійної навчальної роботи тощо.

В усіх цих формах порушується якась ознака, характерна для уроку (ознака постійності складу учнів - в позакласних заняттях; чіткий розклад - в конференціях тощо).

Уроки в школах для дітей з порушеннями зору, як і в загальноосвітній школі, проводяться за розкладом, складеним завучем. Уроки з великим розумовим та зоровим навантаженням не

можуть бути першими. Це пояснюється тим, що перший урок не є продуктивним. Діти довго адаптуються до навантаження, потребують психологічної підготовки. Контрольні роботи проводяться на 2-3 уроках. У школах цього типу немає іспитів.

2.5.3. Структура уроку

Як і будь-яке складне явище, урок має свою структуру (побудову).

Структура уроку - це цілісна система певним способом поєднаних і організаційно впорядкованих та узгоджених між собою дій учителя і учнів, спрямованих на розв'язання завдань уроку.

Поняття “структура уроку” визначається трьома основними ознаками: склад (з яких елементів чи етапів складається урок), послідовність (у якій послідовності ці елементи входять в заняття), зв'язок (як вони між собою пов'язані).

Матеріальна основа структури уроку - навчальний зміст діяльності учнів і вчителя. Організаційна основа - способи поєднання і дидактичного впорядкування дій учителя та учнів.

Загальновизнаною в педагогіці є така структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Основна частина.
3. Заключна частина.

Враховуючи психологічні особливості сліпих та слабозорих учнів, робота учителя на кожному з етапів уроку в спеціальних школах має певну своєрідність.

1. Організаційна частина

Основне завдання цієї частини уроку - оптимально підготувати учнів до роботи на уроці, включити їх в навчальний процес. Учні з порушеннями зору часто бувають пригнічені або збуджені і не вміють на уроці мобілізувати самостійно свою увагу. Підготовчій частині уроку приділяється особлива увага, оскільки від її результатів залежить ефективність наступних етапів уроку. Процес входження цих дітей в навчальну діяльність потребує більше часу, ніж у дітей з нормальним зором. Тому 5-7 хвилин на початку уроку витрачається вчителем на подолання впливу перерви. На цьому етапі також здійснюється підготовка робочого місця та необхідного приладдя. Окремим учням учитель може надати допомогу в підготовці до уроку.

2. Основна частина

Якщо в загальноосвітній школі основною частиною уроку передбачені перевірка домашнього завдання, актуалізація знань для переходу від вивченого до нової теми, і цей перехід займає небагато часу, то в умовах спецшколи в основній частині уроку перед вивченням нового матеріалу має відбуватися спеціальна пропедевтика. Пропедевтика передбачає доведення до свідомості учнів мети уроку, перевірку домашнього завдання та введення їх в коло знань та уявлень, які підводять до нової теми (вступна бесіда з метою уточнення понять, про які буде йти мова на уроці).

Власне основна частина передбачає первинне сприймання системи знань у глобальному вигляді; багаторазове, поетапне повернення до змісту розчленованого на частини матеріалу з виправленням та уточненням прогалів у знаннях; інтеграцію на більш високому теоретичному рівні скоригованих по частинах знань та умінь у цілісну систему; перевірку дієвості знань шляхом включення їх у практичну діяльність.

3. Заключна частина

Підведення підсумків, оцінка успіхів, домашнє завдання з обов'язковим поясненням і обов'язковою мотивацією та диференціацією.

2.5.4. Типи і структура уроків у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором

Не можна чітко організувати процес навчання, не виділивши типи уроків за тою чи іншою ознакою. *Тип уроків* - це група подібних за структурою уроків. Уроки можуть поділятися на типи за різними ознаками: за змістом і способом проведення (І.М. Казанцев), за логічним змістом роботи і характером пізнавальної діяльності тощо. Тому єдиної загально визнаної класифікації на сьогодні не існує.

Найбільш поширеною в педагогічній теорії та практиці є класифікація уроків за основною дидактичною метою занять (В.І. Оніщук, П.І. Подласий, М.М. Скаткін та ін.). Існує багато варіантів класифікації за цією ознакою, що відрізняються формулюваннями окремих типів уроків.

У школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором ми пропонуємо такий варіант класифікації уроків за основною дидактичною метою:

1. Уроки формування нових знань, умінь та навичок.
2. Уроки застосування знань, умінь та навичок.
3. Уроки корекції.
4. Уроки систематизації й узагальнення знань.
5. Контрольні уроки.
6. Комбіновані уроки.

Класифікація уроків за основною дидактичною метою цінна тим, що вона дозволяє більш чітко визначити цілі та завдання кожного уроку, мобілізувати учнів на успішне їх вирішення. Якщо планується урок формування нових знань, то учням ставляться відповідні завдання на сприймання, осмислення певних понять, законів тощо. Якщо передбачається урок застосування знань, умінь та навичок, то учні налаштовуються на розв'язання практичних завдань на основі раніше засвоєних знань.

Розглянемо основні завдання та приблизну структуру різних типів уроків, що використовуються у школах для дітей з порушеннями зору.

1. Уроки формування нових знань, умінь та навичок

На уроках цього типу учні сприймають новий навчальний матеріал або засвоюють способи і прийоми дій. Головне в них - елемент новизни, а не повне опанування новими знаннями та вміннями. Ці уроки потребують більшої підготовчої роботи, матеріал до уроку добирається та адаптується таким чином, щоб були присутніми асоціативні зв'язки за схожістю та за місцем розташування.

Основні методи навчання, які учитель використовує під час проведення уроку - пояснення та розповідь. Перед поясненням чи розповіддю учнів знайомлять з новими словами або уточнюють уже відомі, повідомляють план викладу матеріалу, розглядають малюнки тощо. На цих уроках закріплення проводиться з діагностичною метою, відіграє допоміжну роль і як окремий етап не виділяється. Підсумки уроку проводяться залежно від освітніх та виховних завдань. Учитель указує на позитивні та негативні моменти в роботі учнів.

Структура уроку:

1. Організаційна частина.

2. Актуалізація чуттєвого досвіду та опорних знань учнів (відтворення старих знань як основи для вивчення нового і створення необхідного кола уявлень).
3. Мотивація навчальної діяльності.
4. Повідомлення теми, мети та завдань уроку.
5. Сприймання і первинне усвідомлення учнями нового матеріалу.
6. Повторне звертання учнів до щойно здобутих знань, умінь чи навичок для уточнення, коригування, доповнення, чіткого усвідомлення.
7. Узагальнення і систематизація нових знань, умінь чи навичок.
8. Підведення підсумків.
9. Домашнє завдання.

2. Уроки застосування знань, умінь та навичок

Застосування знань - складний психолого-педагогічний процес, що міститься в реалізації засвоєних понять, законів та теорій в інтелектуальній та практичній діяльності. Уміючи застосовувати знання в стандартних умовах, сліпі та слабозорі діти часто губляться, якщо їх необхідно перенести в нові умови. Тому цей тип уроку використовується для того, щоб навчити учнів користуватися складними комплексами знань і вмінь або застосовувати їх у нестандартних умовах.

Уроки запроваджуються з усіх навчальних предметів. На них основним є самостійна практична діяльність різного характеру: написання творів, складання ділових паперів, практичне розв'язання завдань. Завдання для застосування знань, умінь та навичок мають ту спільну ознаку, що учні виконують їх після вивчення необхідного комплексу навчального матеріалу.

Структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Актуалізація опорних знань, умінь та навичок.
3. Мотивація навчальної діяльності.
4. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.
5. Осмислення змісту і послідовності застосування практичних дій.
6. Самостійне виконання учнями завдань під контролем і за допомогою вчителя.
7. Узагальнення і систематизація учнями результатів роботи.
8. Підведення підсумків.
9. Домашнє завдання.

3. Уроки корекції

На цих уроках розв'язуються специфічні для шкіл сліпих та слабозорих завдання щодо корекції вторинних відхилень, пов'язаних з частковою чи повною втратою зору. Уроки такого типу не зустрічаються у масовій школі.

Суть корекційної роботи полягає у тому, що в учнів відтворюють, уточнюють та поповнюють певні знання. Тобто учитель отримує зворотну інформацію про хід засвоєння знань та відповідним чином втручається в цей процес: дає індивідуальні завдання окремим учням, додатково пояснює, наводить допоміжні приклади, у випадку вербального засвоєння учнями знань, спрямовує їх на правильний шлях. Зміст уроку корекції залежить від характеру виявлених прогалин у знаннях сліпих та слабозорих учнів. Як правило, уроки корекції проводяться перед уроками систематизації та узагальнення знань.

Структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Виявлення рівня засвоєння знань, умінь і навичок та мотивація навчальної діяльності.
3. Поелементне повторення вивчених знань, умінь і навичок та коригування, уточнення, поповнення, збагачення їх, усунення вербалізму.
4. Об'єднання скоригованих знань у єдину систему.
5. Закріплення знань та вправління у їх застосуванні.
6. Підведення підсумків.
7. Домашнє завдання.

4. Уроки систематизації й узагальнення знань

Основні завдання уроків такого типу – об'єднати окремі знання в єдину систему, відновити й зміцнити зв'язки між окремими елементами знань. Ці уроки передбачені навчальними програмами після вивчення найважливіших розділів.

На цих заняттях створюються найсприятливіші умови для формування у дітей зі зниженим зором прийомів класифікації, систематизації й узагальнення, що необхідно цим дітям для кращого запам'ятовування та розуміння навчального матеріалу, оскільки

процес самостійного повернення до вже пройденого матеріалу у слабозорих, а особливо у сліпих дітей, значно утруднений. Особливістю та складністю цього уроку є те, що учитель менше пояснює, а переважно керує пізнавальною діяльністю учнів.

Застосування наочності на уроках узагальнення та систематизації знань сприяє узагальненню знань, засвоєних дітьми з вадами зору. Основного значення на цих уроках набувають схематичні зображення, а не натуральні об'єкти чи моделі. Чим більш широких узагальнень ми бажаємо досягти, тим більшого значення потрібно надавати розвитку мислення, аналітико-синтетичної діяльності учнів, тим більшу роль у цьому процесі відіграють схеми, таблиці, діаграми тощо.

Структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Мотивація навчальної діяльності.
3. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.
4. Поетапне відтворення і корекція окремих частин усієї системи знань.
5. Об'єднання частин знань, що вивчалися розрізнено, в єдину систему.
6. Побудова загальних висновків.
7. Домашнє завдання.

5. Контрольні уроки

Мають на меті вивчення рівня засвоєння знань, умінь і навичок та з'ясування результатів корекційної роботи. Виявляються прогалини в знаннях і вміннях учнів і на основі цього визначається зміст роботи, з'ясовується доцільність переходу до вивчення нового матеріалу, оцінюється результативність використаних методів навчання і вносяться певні корективи.

Початок уроку складається з інструкції та перевірки готовності учнів до роботи. Учитель має говорити спокійним, упевненим, доброзичливим тоном, щоб створити ділову атмосферу, але без надлишкових хвилювань та нервовості.

Учитель має указати шлях мисленнєвої діяльності учнів: як необхідно використати теоретичний аналіз, як пов'язати теоретичний матеріал з практичною роботою, які можуть бути способи

самоконтролю. Необхідно нагадати, в яких випадках учні можуть звернутися за допомогою до вчителя.

Попереднє підведення підсумків полягає у тому, щоб повідомити учням, як вони працювали: швидко чи повільно, спокійно чи хвилювалися. Можна запитати, які завдання чи елементи контрольної роботи найбільше викликали труднощі.

Як правило, домашнє завдання учні після контрольних робіт не отримують, але можна рекомендувати переглянути додаткову літературу, що відповідає темі заняття, чи окремі завдання пошукового, творчого характеру.

Контрольні уроки не проводяться в перший та останній дні тижня, а також не можуть бути першими чи останніми у розклад, як непродуктивні.

У навчальному процесі застосовуються такі види контрольних уроків:

- уроки перевірки якості засвоєння знань, умінь та навичок з окремої теми;
- уроки заключної перевірки знань, умінь та навичок наприкінці семестру чи навчального року.

Структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Повідомлення теми та мети перевірки; інструкція до організації роботи.
3. Перевірка готовності учнів до виконання завдання.
4. Виявлення рівня засвоєння вивченого матеріалу (самостійна робота учнів).
5. Попереднє підбиття підсумків уроку.

Якщо метод перевірки - практична робота, то попередньо вводиться інструкція про порядок і способи виконання завдання.

6. Комбіновані уроки

Цей тип уроку має дві або більше приблизно однакових за своїм значенням дидактичних цілей. Наприклад, перевірка раніше засвоєних і засвоєння нових знань, узагальнення і систематизація знань та засвоєння навичок і умінь, перевірка знань, умінь і навичок та застосування їх на практиці в нестандартних умовах. Таких комбінацій може бути чимало. Комбінований урок – це немовби поєднання переваг інших типів уроків в одному навчальному занятті.

Тому ми можемо застосовувати різні комбінації структурних елементів відомих нам типів уроків. Але існує традиційна структура комбінованого уроку, яка є найпоширенішою в практиці роботи початкових шкіл для дітей зі зниженим зором, як і сам тип уроку.

Комбінований тип уроку найбільш поширений у початкових класах, де на кожне заняття відводиться небагато навчального матеріалу, а засвоєння знань, умінь і навичок зливається в єдиний процес з їх перевіркою та застосуванням на практиці. Проте вже в середніх класах умови для проведення комбінованих уроків обмежуються, а в старших класах майже зникають.

Якщо планується проведення комбінованого уроку, необхідно чітко визначити, які типи уроків та їх структурні елементи комбінуються. При цьому одні з етапів можуть випадати з традиційної структури комбінованого уроку, інші - поєднуватися та удосконалюватися.

Традиційна структура уроку:

1. Організаційна частина.
2. Перевірка домашнього завдання.
3. Повторення раніше вивченого з метою переходу до нового.
4. Мотивація навчальної діяльності.
5. Повідомлення теми, мети та завдань уроку.
6. Сприймання та засвоєння учнями нового матеріалу.
7. Коригування набутих знань, умінь та навичок.
8. Закріплення
9. Підсумок уроку.
10. Домашнє завдання.

2.5.5. Методика проведення навчальної екскурсії

Екскурсія - це спеціальна форма організації педагогічного процесу, при якій факти, що вивчаються, подано у натуральному вигляді і в реальних умовах. Це педагогічно організований вихід учнів класу за межі звичної обстановки до місця знаходження об'єктів, що вивчаються, та проведення там занять у вигляді живого споглядання, бесід і виконання завдань на конкретному матеріалі.

Питання методики проведення екскурсій в школах для дітей з порушеннями зором вивчалися декількома авторами (Д.І. Зорічев,

В.С. Сверлов, Н.С. Костючок), які відмітили ігнорування на практиці цієї форми організації навчання через труднощі її здійснення, зумовлені сліпотою учнів. Систематичне ж проведення екскурсій в умовах спеціальної школи виконує важливу корекційно-розвивальну роль: формує спостережливість, допитливість, активність, самостійність та інші позитивні риси, створює можливість накопичення, конкретизації та уточнення знань сліпими та слабозорими учнями.

За змістом екскурсії бувають тематичними і комплексними. Кожна екскурсія, що проводиться в школах для дітей з порушеннями зору, має подвійне завдання - вивчення об'єктів, відібраних для даної екскурсії, та розвиток в учнів навичок орієнтування у просторі.

Залежно від місця проведення екскурсії в процесі вивчення теми, розрізняють такі її види: вступна, поточна і підсумкова.

Проведенню екскурсії передують підготовча робота. Вчитель попередньо знайомиться з місцем екскурсії для попередження негативних впливів на дітей з боку навколишнього середовища. Він відбирає обмежену кількість об'єктів для огляду учнями, готує їх словесні описи, виставляє попередні опорні знаки, забезпечує умови, що полегшують шлях просування. Учитель креслить план місцевості і виділяє на ньому об'єкти, де будуть робитися зупинки. Якщо необхідно, готуються рельєфні компаси. Вчитель розробляє алгоритм обстеження об'єкта, який буде спостерігатися під час екскурсії, та готує чіткий план пояснення. Необхідно також заздалегідь підготувати проблемні питання, які мають спонукати дітей до пошуку.

Учитель, підготувавшись до екскурсії, проводить підготовку учнів. Він повідомляє про день, місце екскурсії, про її мету, пов'язує екскурсію з відповідними розділами навчальної програми, розповідає, що буде показано на екскурсії. Дітям попередньо сповіщають дані, які безпосередньо не можуть бути сприйнятими під час екскурсії шляхом спостереження.

Учні записують маршрут до місця екскурсії: назви вулиць, їх напрямки за сторонами горизонту тощо. Учитель повідомляє, в якому напрямку від школи, за сторонами горизонту чи добре відомими учням важливими об'єктами міста (до вокзалу, до лісопарку, до центру міста тощо), знаходиться екскурсійний пункт.

Учитель повідомляє, чому дорівнює відстань від школи до пункту екскурсії й скільки часу потрібно, щоб до нього дістатися.

На екскурсію, як правило, відправляється один клас. Його повинні супроводжувати двоє-троє зрячих дорослих. Відповідальним за проведення екскурсії є викладач відповідної дисципліни, інші допомагають йому.

Учитель створює пари для безпечного руху (тотально сліпий учень у парі з дитиною із залишковим зором) та формує діючі підгрупи на час огляду. Щоб задні пари під час руху не відставали, попереду ставлять учнів, які гірше орієнтуються та повільно йдуть.

Учні знають, що їх поява на вулиці викликає увагу та цікавість перехожих, і це стимулює дітей виявляти ознаки культури у поведінці та зовнішньому вигляді. Тому вихователь повинен перед виходом за межі школи перевірити зовнішній вигляд учнів.

Темп екскурсії - напружений, не в'ялий. Під час екскурсії діти послідовно уточнюють, де вони перебувають в даний момент та який наступний пункт слідування. Головне, що спостерігається учнями, фіксується, оскільки на проблемні питання можна відповісти, лише назбивавши факти.

На екскурсійному пункті пояснення часто дає екскурсовод, а показом керує відповідальний учитель. Сліпим учням під час екскурсії майже завжди дозволяється роздивлятися об'єкт руками. Слабозорих дітей забезпечують технічними засобами кращого бачення, по можливості наближають об'єкт до очей. Щоб сконцентрувати увагу на важливому, не розпорошуючи її і не втомлюючи зір, пропонують спеціальну організацію спостереження. Наприклад, на будівництві пропонують ознайомитися спочатку з технікою, а потім з будівельними матеріалами.

Екскурсія завершується заключною бесідою. Учням дають завдання зробити звіт, в якому вони мають відповісти на запитання, що вирішувалися в ході екскурсії. Зібраний матеріал необхідно обробити (виготовити гербарії, колекції тощо). Можна зробити колективну роботу. Кожна дитина повинна обов'язково висловити своє враження від екскурсії.

Знання, які отримують учні на екскурсіях, використовуються, як ілюстрація під час вивчення і повторення відповідних тем з програм однієї (тематична екскурсія) або декількох (комплексна екскурсія) дисциплін.

2.5.6. Специфіка підготовки учителя до уроку в школах для дітей з порушеннями зору

Підготовка до уроку - тривалий і багатоступеневий процес, постійний необхідний елемент професійної діяльності вчителя. Вона передбачає різні етапи й види роботи. Основні з них:

1. Систематичне удосконалення фахової кваліфікації.
2. Вивчення індивідуальних і типологічних особливостей учнів.
3. Розробка системи уроків з кожної дисципліни.
4. Підготовка до кожного уроку.
5. Аналіз проведеного уроку і внесення корекції у подальшу роботу.

Особливе значення в підготовці учителя-тифлопедагога до уроку є систематичне збагачення його досвіду досягненнями корекційної педагогіки загалом і тифлопедагогіки зокрема.

Необхідною умовою забезпечення готовності до уроку є також об'єктивне вивчення вчителем контингенту класу: особливостей зорового сприймання учнів, рівня розвитку їх пізнавальних можливостей, супутніх діагнозів, ставлення до навчання тощо.

Підготовка учителя до уроку, як і в масовій загальноосвітній школі, починається зі складання тематичного плану, в якому виділені основні, перспективні лінії навчання, виховання, корекції та розвитку сліпої та слабозорої дитини. У плані зазначається тема (основний зміст тем подано в навчальній програмі), основні завдання (освітні, розвивальні, корекційні, виховні). Перспективне тематичне планування дозволяє учителю визначити послідовність досягнення цілей, виділити основні види діяльності учителя та учнів, вичленувати міжпредметні зв'язки, продумати оснащення уроку літературою, наочними та технічними засобами, визначити основні напрями корекційно-розвивального впливу, а також спрогнозувати результати вивчення кожної теми.

Поурочне планування залежить від тематичного і передбачає складання плану-конспекту уроку, добір обладнання до уроку, забезпечення змістовного, операційного і мотиваційного компонентів діяльності педагога та учнів.

Перш за все уточнюється тема і зміст матеріалу. Далі ставляться конкретні завдання:

- *дидактичні* - досягти міцного засвоєння системи знань, уміння пояснювати факти на основі причинно-наслідкових зв'язків,

закономірностей, застосовувати знання до розв'язання пізнавальних та практичних завдань тощо;

- *корекційно-розвиткові* – попередити, усунути або послабити вторинні відхилення у розвитку сліпих та слабозорих учнів, сприяти розвитку мовлення, пам'яті, сприймання, уявлення учнів, їх мисленневих процесів, спостережливості, прищепити навички самостійної навчальної роботи тощо;

- *виховні* - сприяти формуванню моральних, вольових, інтелектуальних та інших якостей особистості.

Далі визначається тип та структура уроку, добираються та уточнюються методи навчання, точно планується весь хід уроку від початку до кінця. У підготовку до уроку включається також аналіз проведеного уроку, головним аспектом якого є з'ясування ефекту даного уроку у виконанні всіх поставлених завдань.

Специфічним у підготовці учителя до уроку в школі для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором є те, що всю цю підготовчу роботу він здійснює, враховуючи такі основні позиції: частково чи повністю відсутній зір в учнів, чи є у них супутні відхилення ЦНС, вторинні відхилення (невпевненість у своїх можливостях, порушення сприймання, просторового орієнтування, інфантилізм тощо). Виходячи з цього, необхідно відібрати для уроку корекційно містку наочність та правильно її розташувати (роздати індивідуально на парти чи закріпити в певному місці, оскільки носити її по класу не можна через часті порушення фіксації погляду у дітей), продумати заздалегідь, як буде відбуватися підготовка учнів до сприймання матеріалу (визначити поняття, які можуть бути незрозумілими для дітей, та продумати, як їх уточнити, не витрачаючи багато часу).

При плануванні уроку тифлопедагог повинен так продумати його структуру, щоб постійно чергувалося навантаження на різні аналізатори. Обов'язковою умовою проведення уроку є забезпечення полісенсорної основи сприймання навчального матеріалу учнями з порушеннями зору. У плані уроку необхідно також відобразити, як передбачається здійснювати індивідуальний підхід. Це зокрема стосується підбору завдань, які мають бути посильними для учнів, враховувати їх інтереси, особливості сприймання. При плануванні навчального матеріалу необхідно врахувати, що та як передбачається робити з метою уточнення конкретних уявлень незрячих, осліплених та частковозорих дітей.

Специфіка підготовки до уроку в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором включає також добір додаткового матеріалу, що має підтримувати настрій уроку (функціональна музика, оформлення класу, інтригуючі ситуації тощо).

Важливою є підготовка учнів до виконання домашніх завдань. Підготовка учнів до уроків проводиться під час самопідготовки, яку проводить вихователь. Вихователь повинен підготувати учнів до виконання завдань, встановити порядок виконання конкретних завдань з кожного предмета. Іноді в старших класах до цього процесу залучаються вчителі-предметники. Тісна співпраця учителів та вихователів допомагає удосконалити процес підготовки домашніх завдань.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Чим відрізняється урок в спеціальній школі від уроку в масовій загальноосвітній школі?
2. Знайдіть літературу та вивчіть інші (крім уроку та екскурсії) форми навчання дітей з порушеннями зору.
3. Чим обумовлений поділ уроків на типи?
4. Складіть структуру уроку будь-якого з відомих вам типів (за власним вибором) в школі для дітей з порушеннями зору.
5. Розкрийте основну функцію вчителя на уроці.

Література

1. Баглій Н.В. Навчальні екскурсії в школі для сліпих дітей (організація і методика проведення). - К., 1957.
2. Земцова М.И. Учителю о детях с нарушениями зрения. - М., 1973.
3. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б., Куличева Н.И. Тифлопедагогика. Выпуск 3. - М., 1975.
5. Методичний poradник: форми і методи навчання / Автор-укладач Б.О.Житник. – Х., 2005.
6. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. - К., 1976.
7. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або)

розумового розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 № 852.

8. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах. - К., 1997.
9. Соколова А.В. Развитие нетрадиционных форм обучения слабовидящих детей в условиях специальной школы // Дефектология. - 1996. - № 4.
10. Солнцева Л.И. Новые формы работы школ для детей с нарушениями зрения // Дефектология. - 1994. - № 5.
11. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник. / За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.
12. Специальная педагогика / Под ред. Назаровой Н.М. - М., 2005.

2.6. СУЧАСНІ ВИМОГИ ДО УРОКУ В ШКОЛАХ ДЛЯ СЛІПИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ ЗІ ЗНИЖЕНИМ ЗОРОМ

Вивчення стану знань, умінь та навичок сліпих та слабоворих учнів показало, що такі діти значно відстають за рівнем їх засвоєння від дітей з нормальним зором.

За даними М.І. Земцової, в школах для дітей зі зниженим зором успішність нижча, ніж в школах для сліпих дітей, це говорить про відсутність безпосередньої однозначної залежності між успішністю та станом зору учнів.

Постає необхідність у розробці вимог до організації навчального процесу в спеціальних школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, а саме уроку, як основної організаційної форми даного процесу. До уроку в спеціальній школі висуваються такі ж вимоги, і в масових загальноосвітніх школах. Але, враховуючи сенсорні порушення та викликані цим особливості навчальної діяльності дітей з порушеннями зору, до уроку в спеціальній школі ставляться свої, специфічні вимоги.

Існує 4 групи вимог до організації навчального процесу:

1. Загальнопедагогічні.
2. Психологічні.
3. Дидактичні.
4. Гігієнічні.

Загальнопедагогічні та психологічні вимоги до уроку широко викладено в загальній педагогіці, тому зупинимося на них коротко.

До загальнопедагогічних вимог ми відносимо такі:

- урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
- створення емоційно-актуальної атмосфери уроку;
- педагогічний такт і культура мовлення педагога;
- пізнавальна самостійність учнів;
- чітке визначення завдань уроку.

До психологічних вимог належать:

- урахування психологічних особливостей кожного учня;
- нормальний психічний стан і стійкий настрій учителя й учнів;
- уміле керівництво мотивами учіння учня;
- розумна вимогливість і доброзичливість учителя;
- педагогічна етика і педагогічний такт.

Нижче зупинимося на тих групах вимог до уроку та їх особливостях, які мають певну специфіку в процесі їх реалізації.

2.6.1. Дидактичні вимоги до уроку

У сучасних умовах при розробці уроку необхідно велику увагу приділяти науковому добору матеріалу, який відповідає рівню розвитку певної науки. При цьому важливо добирати й найбільш ефективні методи навчання, які повинні відповідати новітнім досягненням дидактики, сприяти розвитку творчої діяльності учнів з порушеннями зору.

Як свідчать наукові дані, рівень розвитку пізнавальної діяльності цієї категорії дітей визначається не тільки і не стільки станом їх зорових функцій, скільки активністю особистості дитини, сформованістю вмінь та навичок цілеспрямовано й активно сприймати та відображати об'єктивну реальність.

Одним з найбільш дієвих методів розвитку мислення учнів, формування логіки пізнавального процесу є метод *проблемного навчання* - сукупність взаємопов'язаних дій вчителя та учня по створенню, формуванню проблемної ситуації, пошуку шляхів її вирішення.

Створюючи проблемну ситуацію та добираючи способи її вирішення, вчитель повинен враховувати рівень розвитку дітей з порушеннями зору, чи достатньо у них знань для того, щоб

поставлена проблема пробудила їх творчі думки та була успішно вирішена.

Методи вирішення проблемних задач різноманітні: проблемний виклад та вирішення поставлених задач вчителем, самостійне дослідження та розв'язання пізнавальних задач учнями, де вчитель виступає як консультант та керівник.

Максимальний розвиток кожного учня неможливий без врахування його індивідуальних особливостей. Вимога *врахування індивідуальних особливостей дітей з порушеннями зору* дозволяє управляти процесом навчання. Здійсненню індивідуального підходу до таких учнів допомагає таблиця офтальмологічних рекомендацій, запропонована А.І. Каплан.

У таблиці фіксуються такі відомості про дітей:

- прізвище, ім'я;
- діагноз; гострота зору правого та лівого ока (для дітей із залишковим зором та слабозорих) з корекцією та без корекції;
- за якою партою рекомендовано сидіти;
- відстань до очей при читанні (кут кращого зору);
- чи постійно дитина носить окуляри, чи тільки для роботи;
- допустиме безперервне зорове навантаження;
- фізичні протипоказання.

Бажано включити в таблицю доповнення (якщо необхідно) про поле зору, етіологію порушення зору (вроджена чи набута форма), час, коли настала слабозорість чи сліпота, дані про супутні дефекти. Необхідність таких доповнень пояснюється тим, що інколи учні відмовляються одягати окуляри, а для збереження зору під час роботи потрібно обов'язково ними користуватися. Врахування поля зору слабозорих учнів та учнів із залишковим зором допомагає вчителю правильно підбирати демонстраційний матеріал. Дані про форму слабозорості та сліпоти (вроджена чи набута) та час, коли вони настали, дозволяють вчителю правильно визначити корекційну сутність уроку.

Супутні дефекти - не поодинокі явище в школах для дітей з порушеннями зору. У цієї категорії дітей часто зустрічаються такі супутні дефекти: сутулість, викривлення хребта, розлади координації рухів, нервові посмикування рук, шиї, розкачування тулуба, порушення емоційно-вольової сфери, порушення фонематичного слуху тощо.

Відомості про супутні дефекти допоможуть вчителю підійти до кожного учня індивідуально: створити атмосферу для встановлення контакту з учнем (порушення емоційно-вольової сфери), правильно добрати методичні прийоми оволодіння учнями звуковим аналізом та синтезом (порушення фонематичного слуху) і тим самим попередити вторинну затримку розвитку тощо.

Таблиці таких рекомендацій мають бути вклеєні у класні журнали. Такі відомості необхідно мати і в планах вчителя та вихователя, щоб, готуючись до уроку чи проведення занять з підготовки домашнього завдання, можна було продумати організацію уроку не лише за його структурою, але й передбачити у плані уроку реалізацію принципу *диференційованого навчання*.

Диференційоване навчання - навчальний процес, для якого характерне врахування типологічних відмінностей школярів. Вимога диференційованого навчання набуває особливого змісту в спеціальній школі у зв'язку з надзвичайною неоднорідністю контингенту того чи іншого класу. В учнів шкіл для дітей з порушеннями зору це проявляється у неоднорідності вікового складу, успішності, типологічних індивідуальних особливостях, стану зору, який характеризується багатьма показниками, обумовленими порушеннями чи відсутністю зору, різними особливостями їх психічного розвитку. Диференційоване навчання повинно враховувати:

- зорові аномалії;
- інтелектуальний розвиток;
- вікові та інтелектуальні типологічні особливості психічного розвитку.

Тільки за таких умов може бути правильно здійснено диференційоване навчання. Воно не суперечить і фронтальним методам навчання, які базуються на знаннях загальних особливостей розвитку дітей з порушеннями зору.

За цим принципом у школах для дітей зі зниженим зором учнів поділяють найчастіше на дві групи. До першої групи відносяться учні безперервне зорове навантаження яких, згідно з рекомендацією шкільного лікаря-офтальмолога, складає 10-15 хвилин, до другої - ті, чиє безперервне зорове навантаження складає 5-7 хвилин.

Такий розподіл учнів дає можливість правильно організувати урок, більш диференційовано підібрати необхідні навчальні завдання.

Роздатковий матеріал сприяє диференційованому навчанню (картки з сюжетними та предметними малюнками, із завданнями у супроводі текстового матеріалу до змісту малюнка, зі схемою умови задачі, картки типу: “Учись вчитися” з алгоритмічним приписом тощо).

Кожен урок повинен бути цілеспрямованим. Необхідно чітко визначити дидактичну мету (які знання будуть сформовані) та виховну мету (які якості особистості будуть формуватися).

У школах для дітей з порушеннями зору обов’язковим є також досягнення корекційної мети уроку. Щоб грамотно і коректно визначити корекційну мету уроку, необхідно чітко уявити собі, що є в основі її визначення. Будь-яка мета (дидактична, виховна, розвивальна) виходить із завдань навчання, виховання та розвитку розумових здібностей учнів, обумовлюється змістом навчального матеріалу та співвідноситься з особливостями учнів даного класу. Її досягнення залежать від обраного матеріалу, засобів, способів та прийомів, які будуть найбільш ефективно сприяти оволодінню даним змістом.

Можна навести багато прикладів конкретного та чіткого визначення корекційної мети уроку. Однак необхідно підкреслити, що неприпустимо, коли визначена правильно мета існує сама по собі і майже не відповідає змісту матеріалу уроку. Наприклад, тема уроку читання “Експурсія в природу”. Корекційна мета, яку визначив учитель: розвиток просторових уявлень дітей. А зміст уроку зводиться тільки до ознайомлення з видами дерев та кущів. Такий зміст уроку є неприпустимим для розв’язання поставленої корекційної мети.

Однією з вимог до уроку є його *корекційно-компенсаторна спрямованість*. Корекційно-компенсаторна спрямованість уроку в школах для дітей з порушеннями зору проявляється:

- у виправленні недоліків уявлень та життєвого досвіду дітей з порушеннями зору, тобто, у створенні необхідної конкретно-базової основи для розвитку їх мислення;

- в ефективному користуванні основним інструментом навчально-пізнавальної діяльності - словом та наочністю - для навчання дітей з порушеннями зору прийомам і способам сенсорної, розумової та практичної діяльності;

- у впливі мислення на розвиток різних психічних процесів особистості дитини з порушеннями зору.

Виконання даної вимоги передбачає знання того, що коригується, та за яких умов можливе її здійснення. На уроках корекція може здійснюватися за трьома напрямками: корекція психічного розвитку, корекція фізичного розвитку та корекція функцій зору.

1. Корекція психічного розвитку передбачає систему педагогічних засобів, спрямованих на подолання чи послаблення недоліків сприймання, уявлення, запам'ятовування, пам'яті, мислення, мовлення тощо.

2. Корекція фізичного розвитку передбачає систему педагогічних заходів, спрямованих на подолання чи послаблення порушень рухової сфери (координація рухів), розвиток просторового орієнтування тощо.

3. Корекція функцій зору передбачає дорозвиток гостроти зору, поля зору, окорухової, прослідковуючої функції, бінокулярного зору, розрізнення кольорів тощо.

Активізація розумової діяльності є ще однією важливою вимогою до організації та проведення сучасного уроку в школах для дітей з порушеннями зору.

Оскільки розвиток активності думки знаходиться в прямому зв'язку з компенсаторно-корекційним впливом мислення на розвиток учнів з порушеннями зору, то необхідно зосередити увагу на навчанні учнів вмінь та навичок самостійної роботи.

Сутність такої вимоги до уроку полягає у вихованні та розвитку пізнавальних інтересів, у намаганні самостійного розширення та поглиблення отриманих знань.

Виходячи з цього, при підготовці вчителя до уроку йому необхідно:

- встановити вид самостійної роботи, яка буде проводитися на уроці;
- продумати зміст, обсяг та послідовність її ведення;
- забезпечити доступність завдань та послідовність наростання труднощів, диференціювати та індивідуалізувати завдання;
- сформулювати завдання та інструкції до нього, визначивши спосіб перевірки.

Існує безліч видів самостійної роботи, які учитель може використати на уроці:

- вивчення нового матеріалу за підручником та іншими друкованими джерелами;

- розв'язання та складання задач;
- написання творів;
- підготовка доповідей;
- практичні роботи учнів;
- спостереження, лабораторні заняття, елементарні “дослідницькі експерименти” тощо.

Зазвичай вони по-різному поєднуються на уроці залежно від його мети. Важливою вимогою при цьому є забезпечення послідовного підбору завдань, розрахованих на самостійне виконання учнями, а вчителю потрібно лише скеровувати їх мислення.

Використання наочності є необхідною умовою проведення уроку в школах для дітей з порушеннями зору.

Наочність може слугувати джерелом інформації, допоміжним засобом для ілюстрації висловленої думки та її конкретизації, а також виконувати функцію доведення якогось положення.

Використання наочності в школах для дітей з порушеннями зору має особливе значення. Дітей необхідно знайомити з великою кількістю предметів та явищ, які до початку навчання в школі були їм невідомі, а також поповнювати й уточнювати уявлення учнів про навколишній світ.

У дітей з порушеннями зору спостерігаються труднощі при сприйманні об'ємних предметів та співвідношень, пов'язаних з оцінкою глибини простору. При звуженні поля зору вони не можуть сприймати об'єкти, які перебільшують визначені розміри, що не забезпечує цілісності сприймання предметів та явищ в їх співвідношенні. Образотворча наочність в такому випадку дає можливість на площині уявити об'єкти в трьох вимірах у їх взаємозалежності і при цьому виконує корекційну роль.

Важливе корекційне значення має використання наочності як засобу, що розвиває зорову функцію при порушенні здібностей кольоророзрізнення та окорухових функцій.

Наочність сприяє розвитку спостережливості, уявлення, просторового мислення та інших форм пізнавальної діяльності.

У використанні наочності (натуральної, образотворчої) слід дотримуватись визначених правил, в іншому разі наочність може бути перешкодою в розвитку логічного мислення учнів.

Однією з важливих вимог при використанні наочності є забезпечення єдності її сприймання, активного мислення та мовленнєвої діяльності дітей з порушеннями зору. Виконання такої

вимоги посилює її компенсаторно-корекційний вплив на розвиток пізнавальної діяльності, оскільки наповнює слово конкретним змістом та робить його більш зрозумілим, переконливим.

Труднощі, які можуть виникнути при використанні наочності, долаються в ході навчання шляхом аналізу образотворчої наочності (читання ілюстрацій за допомогою питань, порівняння ілюстрацій на одну тему, порівняння компонентів картини тощо) та шляхом індивідуалізації завдання (учням пропонують картки з питаннями, які спонукають дітей звернути увагу на форму, колір, контрастність, деталі, просторові відношення, величину зображених на картині предметів).

Рельєфні малюнки необхідно розфарбовувати для полегшення їх сприймання частковозорими дітьми, попереджаючи зайве напруження та перевтомлення зору.

2.6.2. Гігієнічні вимоги до уроку

При зниженому зорі у слабозорих дітей спостерігається підвищена втомлюваність, що негативно відбивається на їх працездатності. Для попередження втомлюваності очей необхідно створювати відповідні гігієнічні умови:

- дотримання нормативів освітлення в класі;
- використання спеціальних підручників та роздаткового матеріалу зі збільшеним шрифтом, спеціальних зошитів;
- використання оптичних засобів корекції;
- дотримання режиму зорового навантаження.

Загальновідомо, що штучне освітлення приміщень, в яких займаються діти з порушеннями зору, має бути від 500 до 1500 люкс.

При зниженій освітленості приміщення створюються незадовільні умови для зорової роботи. Гострота зору різко знижується, учні починають відчувати труднощі в навчанні, втомлюються, зменшується їх працездатність, погіршується зір та загальний фізичний стан. Тому, перш за все, вчитель повинен звернути увагу на освітлення в класі.

У деяких дітей з порушеннями зору спостерігається світлобоязнь (альбінізм, ністагм, вроджене помутніння кришталика). Їх робоче місце повинно знаходитися подалі від джерела світла. Парти в класі необхідно розставляти залежно від гостроти зору учнів та відповідно до рекомендацій лікаря-офтальмолога.

Класні дошки обов'язково повинні мати софіти для підсвічування, що забезпечує оптимальні умови для зорового сприймання.

Для попередження можливої появи будь-яких відхилень у фізичному розвитку потрібно слідкувати за тим, щоб при читанні та письмі учні зберігали правильну поставу. Тому парти необхідно облаштовувати пюпітрами та підставками для книг.

Необхідно слідкувати за дотриманням чітко визначеної офтальмологом відстані книги до очей при читанні.

Деякі діти не бажають носити окуляри, мотивуючи це тим, що вони псують зовнішній вигляд, тому вчитель, дотримуючись педагогічного такту, повинен вимагати, щоб діти користувались ними.

З метою підвищення ефективності читання рекомендується користуватись ортоскопичними сточними лупами від 0,5 до 4-кратного збільшення. Такі лупи дозволяють оглядати при читанні відразу цілий рядок. При дуже низькій гостроті зору вони дають позитивний ефект у 80% випадків. Відстань від ока до зошита чи книги при користуванні ортоскопичними лупами збільшується з 5-12 см до 17-25 см.

Обов'язковою гігієнічною вимогою у школах для дітей зі зниженим зором є проведення фізкультхвилинок та гімнастики для очей. Вони повинні проводитись на кожному уроці та на заняттях з самопідготовки. Комплекс вправ узгоджується з лікарем-офтальмологом та вчителем фізичної культури. Позитивним слід визнати розучування кожного місяця з учнями нового комплексу вправ та систематичне їх проведення.

Важливою вимогою до уроку є умова дотримання безперервного зорового навантаження у школі для учнів зі зниженим зором. Дослідження довели, що недотримання даної вимоги призводить до втомлюваності школярів, зниження гостроти зору та інших зорових функцій, до наростання внутрішнього гальмування, негативно відображається на функціональному стані всієї нервової системи. Без паузи слабозорі учні можуть читати та писати 10-15 хвилин (якщо відсутні особливі рекомендації офтальмолога) не напружуючись. Після цього робиться перерва на 2-3 хвилини, під час якої проводиться фізкультхвилинка.

Як показали офтальмоергономічні дослідження, більшості слабозорих доступна і 20-хвилинна зорова робота, адже в

шкільній практиці вона не буває безперервною. Хронометраж безперервної зорової роботи, проведений на уроках, підтвердив, що в початковій школі вона не перевищує 2 хвилин (без урахування кліпання повіками, переводу погляду від об'єкта до об'єкта, від рядка до рядка, коли дитина піднімає голову, знімаючи зоровий контроль), а в середніх і старших класах – 5-7 хвилин.

Небезпека, на нашу думку, як для зору дітей, що бачать нормально, так і для тих, що мають його важке порушення, криється в іншому: не враховується вплив тривалого інтелектуального навантаження, яке може спровокувати не тільки розумове стомлення, але й зорове. Напружене безперервне інтелектуальне навантаження в середніх і старших класах не повинне перевищувати 30 хвилин. В іншому разі як у дітей з нормальним зором, так і у школярів з його порушеннями, настає стомлення, про що свідчить значне зниження їх розумової працездатності, яке виражається в зниженні продуктивності інтелектуальної роботи (учні працюють повільніше і з великою кількістю помилок). У слабозорих учнів інтелектуальне стомлення настає дещо раніше і може спровокувати зорове. Причому інтелектуальна і зорова працездатність дитини з порушеннями зору залежить від рівня її розумового розвитку: чим нижче підготовленість до навчання школяра, тим інтенсивніше наростає його як інтелектуальне, так і зорове стомлення.

Отже, необхідно суворо дозувати не тільки зорове навантаження, але й інтелектуальне, враховуючи індивідуальні особливості кожного учня: рівень його підготовленості до навчання, особливості здоров'я і працездатності, стан зору.

Чітка організація уроку (з точки зору зорового навантаження учнів) особливо необхідна викладачам мови та математики, тому що без достатньої кількості письмових тренувальних вправ не може бути забезпечене свідоме та міцне засвоєння програмного матеріалу.

Вчитель, що працює творчо, добре знає, який обсяг письмового завдання потрібно дати тому чи іншому учню чи групі учнів, виходячи з допустимого безперервного зорового навантаження. Вчитель має організувати урок так, щоб розумно поєднувати індивідуальну роботу учнів з фронтальною.

Не можна не враховувати тієї обставини, що деякі слабозорі учні не мають змоги списувати текст з підручника через особливості свого зору. При виконанні таких завдань (особливо в години

самопідготовки) їм має диктувати вчитель чи товариш з кращим зором. Але, на жаль, надана допомога не завжди приносить користь, тому що зорове сприймання образу краще запам'ятовується та відображається в пам'яті учнів. Такі учні мають користуватись спеціальними картками, які дають їм можливість виконувати завдання самостійно, сприймати написане за допомогою зору, наприклад, важких орфограм, особливо тих, які не підкоряються морфологічному принципу.

Учителю необхідно дотримуватися спеціальних вимог при виготовленні роздаткового матеріалу. Він не може бути для всіх однаковим. Наприклад, картки, які використовують на уроках мови, літератури, математики та інших предметах, повинні бути написані різними за розміром буквами з дотриманням необхідного для конкретних випадків інтервалу між рядками, тобто, картки мають бути індивідуальними з урахуванням особливостей зорового сприймання того чи іншого учня. Наприклад, для тих дітей, у яких порушена фіксація погляду, що особливо чітко проявляється при горизонтальному чи вертикальному ністагмі та амбліопії, процес читання утруднюється (учні гублять рядки чи збиваються на читання попереднього або наступного слова), тому необхідно забезпечити для читання значно більший інтервал між рядками. При звуженому полі зору не можна пропонувати дітям великий шрифт, особливо короткозорим учням, а тим, у кого атрофія зорового нерву - дрібний. Єдиною загальною вимогою при виготовленні карток є чіткий почерк та, бажано, чорні чорнила. В малюнках, схемах потрібно наводити контури, виділяючи те, на що слід звернути особливу увагу. Об'ємні засоби наочності (муляжі, макети, різноманітні моделі) слід робити кольоровими, яскравими, контрастними.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, можна виділити окремі вимоги, які ставляться до уроку в сучасній школі для дітей з порушеннями зору.

1. Зміст навчального матеріалу кожного уроку має бути пов'язаний з життям, відображати наукову істину та відповідати рівню розвитку даної науки, а методи навчання - найсучаснішим досягненням дидактики: створення нових проблемних ситуацій, дотримання логіки пізнавального процесу, навчання суворого дотримання судження та умовиводів.
2. Учитель завжди повинен пов'язувати навчання з вихованням.

3. Необхідно суворо виконувати офтальмологічні рекомендації, не допускати зорового перевтомлення учнів.
4. Забезпечення диференційованого та індивідуального підходу відповідно до особливостей та можливостей кожного учня є однією з основних вимог, що ставляться до уроку.
5. При плануванні уроку учитель повинен чітко визначити його завдання, мету (дидактичну, виховну, корекційну), тип уроку, його структуру та суворо дотримуватись мети та змісту під час його проведення.
6. Потрібно забезпечити корекційно-компенсаторну спрямованість уроку: всебічно збагачувати учнів уявленнями про оточуючий світ, спираючись на їх попередній досвід, використовуючи для цього різноманітні дидактичні засоби, створювати конкретно-образну основу для розвитку мисленнєвої діяльності, забезпечувати компенсаторний вплив мислення на розвиток особистості учнів з порушеннями зору.
7. Важливою вимогою сучасного уроку є активізація розумової діяльності шляхом організації самостійної роботи при вивченні нового матеріалу, розширення та закріплення отриманих знань, а також забезпечення цілеспрямованого керівництва пізнавальною діяльністю учнів при навчанні їх прийомам та способам сенсорної і розумової діяльності.
8. Під час проведення уроку в школах для дітей з порушеннями зору необхідно поєднувати слово та різноманітні види наочності, дотримуватись оптимальних умов її використання, виходячи з особливостей сприймання, осмислювання, запам'ятовування та зорових можливостей кожного учня.
9. Використовувати на уроках сучасні технічні засоби навчання.
10. Потрібно формувати в учнів вміння та навички використовувати отримані знання на практиці, по можливості дотримуючись обов'язкового виконання ними практичних та лабораторних робіт.
11. Учитель має вести планомірний контроль якості засвоєння знань, контроль темпу роботи класу та окремих учнів, систематично оцінювати роботи учнів та заохочувати будь-який успіх.
12. На уроці учні та вчителі повинні дотримуватися правил гігієни зору (нормативів освітленості, використання спеціальних підручників та зошитів, роздаткового матеріалу,

який відповідає особливостям неповноцінного зору, оптичних засобів корекції, режиму зорового навантаження, правильного чергування зорових та слухових форм роботи, проведення фізкультхвилинок, правильної постави учнів тощо).

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

7. Які основні сучасні вимоги до уроку в школах для дітей з порушеннями зору?
8. В чому сутність дидактичних вимог до сучасного уроку?
9. Які основні вимоги до роздаткового матеріалу в школах для дітей з порушеннями зору?
10. Яке спеціальне обладнання для збереження залишкового зору використовується в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором?
11. Наведіть приклад фізкультхвилинки та гімнастики для очей.

Література

1. Белецкая В.И. Искусственное освещение в школах для слабовидящих. - М., 1974.
2. Земцова М.И. Учителю о детях с нарушениями зрения. - М., 1973.
3. Каплан А.И. Охрана остаточного зрения в школе слепых детей. - М., 1965.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
5. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б., Куличева Н.И. Тифлопедагогика. Выпуск 2, 4. - М., 1975.
6. Лурье Н.Б. Особенности обучения слабовидящих школьников (методическое письмо). - М., 1968.
7. Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 № 852.
8. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах. - К., 1997.
9. Соколова А.В. Развитие нетрадиционных форм обучения слабовидящих детей в условиях специальной школы // Дефектология. - 1996. - № 4.
10. Солнцева Л.И. Новые формы работы школ для детей с нарушениями зрения// Дефектология. - 1994. - № 5.

11. Тупоногов Б.К. Тифлопедагогические требования к современному уроку: Методические рекомендации. - М., 1999.

2.7. ПЕРЕВІРКА ТА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

2.7.1. Вимоги до оцінювання та перевірки знань, умінь і навичок сліпих та слабозорих учнів

Перевірка й облік знань учнів – складова частина процесу навчання і виховання, важливий засіб забезпечення свідомого, міцного опанування учнями програмового матеріалу. Процес навчання не може здійснюватися безконтрольно. Навчаючи, вчитель спостерігає, як діти сприймають та засвоюють матеріал, як у них формуються різноманітні вміння й навички, чи застосовують вони на практиці здобуті знання. Саме на цій основі й здійснюється облік успішності учнів.

Педагогічна оцінка є важливим регулятором поведінки і навчальної діяльності учня, органічною частиною навчально-виховного процесу.

Оцінка – це визначений та виражений в умовних знаках (балах), а також в оціночних судженнях учителя ступінь засвоєння учнями знань, умінь та навичок, відповідно до вимог шкільної програми. Оцінювання успішності учнів у школах для дітей з порушеннями зору відбувається в процесі щоденного вивчення учителем результатів навчальної роботи учнів під час уроків і самопідготовки, за наслідками спеціальної перевірки знань, умінь та навичок.

При оцінюванні вчитель повинен керуватися затвердженими Міністерством освіти та науки України “Критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями зору”, у яких визначено критерії оцінок з кожного навчального предмета. При розробці критеріїв оцінювання обов’язково враховуються особливості загального та особистісного розвитку учнів з порушеннями зору.

Критерії оцінювання навчальних досягнень цієї категорії учнів розроблені на базі методичних рекомендацій Міністерства освіти та науки України та Академії педагогічних наук України “Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи” (2001 рік).

Щоб оцінка була об’єктивною, вона повинна точно виявляти співвідношення між досягнутим результатом учня і тим, що передбачено програмою. Водночас оцінка має бути справедливою щодо кожного учня, враховувати його можливості та зусилля, вкладені у досягнутий результат.

Іноді при оцінюванні необхідно враховувати деякі складні моменти. Наприклад, як оцінювати учня, який нещодавно втратив зір і не повною мірою оволодів уміннями та навичками читання і письма рельєфно-крапковим шрифтом, або сліпота дитини ускладнена недоліками рухової сфери тощо. Необхідно також враховувати довготривалу хворобу учня, поганий стан здоров’я тощо.

У деяких випадках дітей з порушеннями зору не атестують з певних дисциплін або при атестації знижуються вимоги до окремих учнів. Такі відступи від правил повинні бути узаконені психолого-медико-педагогічною комісією.

Учнів необхідно в доступній для них формі ознайомити з критеріями оцінювання їхніх знань, умінь та навичок.

У “Критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями зору” визначені такі критерії:

- якість знань (предметних, про способи діяльності, оцінних): міцність, повнота, глибина, узагальненість, системність, дійовість;

- рівень сформованості вмінь (предметних, розумових, загальнонавчальних, оцінних): копіювання зразка способу діяльності, виконання способу діяльності за зразком, за аналогією і в нових ситуаціях;

- рівень оволодіння (частково-пошуковий, пошуковий) досвідом творчої діяльності: вміннями виконувати процедури творчої діяльності та вирішувати проблему;

- рівень самостійності учня під час виконання завдань: відсутня готовність до сприймання допомоги, виконує зі значною допомогою, виконує з незначною допомогою, виконує без допомоги.

За визначеними критеріями виділяється чотири інтегровані рівні навчальних досягнень учнів початкових класів:

I-й рівень – початковий. Учень засвоїв знання у формі окремих фактів, елементарних уявлень, які може відтворити; різними видами умінь володіє на рівні копіювання зразка виконання способу діяльності; самостійну роботу виконує під безпосереднім керівництвом учителя, але допомогу не може сприйняти одразу, а потребує детального кількаразового пояснення.

II-й рівень – середній. Учень володіє знаннями у формі понять, відтворює їх зміст, ілюструє прикладами, може встановлювати засвоєні внутрішньопонятійні зв'язки; відповідь буде у засвоєній послідовності; вміннями володіє на рівні виконання способів діяльності за зразком, за аналогією; самостійну роботу виконує зі значною допомогою.

III-й рівень – достатній. Учень володіє поняттями, відтворює їх зміст, ілюструє не тільки вже відомими, а й новими прикладами, встановлює відомі внутрішньопонятійні і міжпонятійні зв'язки; вміє розпізнавати об'єкти, які охоплюються засвоєними поняттями; під час відповіді може відтворити засвоєний зміст в іншій послідовності, не змінюючи логічних зв'язків; самостійні роботи виконує з незначною допомогою вчителя; володіє вміннями виконувати окремі етапи вирішення проблеми і застосовує їх у співробітництві з учителем (частково-пошукова діяльність).

IV рівень – високий. Учень володіє системою понять в їх ієрархічній підпорядкованості, встановлює як внутрішньопонятійні, так і міжпонятійні зв'язки; вміє розпізнавати об'єкти, які охоплюються засвоєними поняттями різного рівня узагальнення, під час відповіді перебудовує засвоєний зміст у новій логічній послідовності, відповідь аргументує новими прикладами; вміє застосовувати способи діяльності в нових ситуаціях; самостійні роботи виконує під опосередкованим керівництвом; володіє вміннями самостійно вирішувати проблеми за аналогією (пошукова діяльність).

Таким чином, початковий рівень навчальних досягнень оцінюється від 1 до 3 балів, середній – 4-6 балів, достатній – 7-9 балів і високий – 10-12 балів.

Оцінка є стимулом для учня, тому перевірка повинна відбуватись систематично, на кожному уроці і, виставляючи оцінку, вчитель повинен мотивувати її. Неприпустимо занижувати оцінку з метою покарання учня за порушення дисципліни, забутий підручник тощо.

Педагогічна оцінка може бути різною: бали, судження, жести, емоційне ставлення вчителя до тих чи інших дій учня.

Будь-яке оцінювання має ґрунтуватися на доброзичливому ставленні до дитини. Найважливіша роль у підготовчому та першому класах відводиться змістовому акценту оцінювання. Змістова оцінка є для учня орієнтиром, як поліпшити досягнутий результат.

При перевірці вчитель повинен користуватися положенням про те, що перевірці підлягають знання основного матеріалу теми, практичні вміння та їх застосування. Бажано, щоб учні отримували оцінки з кожної теми. З кожної теми рекомендується виставляти дві оцінки: перша - за теоретичні знання, друга - за практичні вміння та навички. Незадовільна оцінка повинна виправлятися тільки після перевірки знань матеріалу, з якого її отримано.

2.7.2. Функції перевірки та оцінювання

Функціями перевірки й оцінювання є: контролююча, навчальна, діагностична, виховна, коригуюча, прогностична, розвивальна та ін. Найважливішими з них є такі:

1. *Контролююча.* Передбачає визначення рівня успішності окремих учнів і класу загалом, дає вчителю змогу зробити висновок про якість засвоєння теми, своєчасно спланувати роботу з коригування і методикку вивчення наступного матеріалу.

2. *Навчальна.* Передбачає таку організацію контролю, щоб його здійснення вдосконалювало підготовку учнів, було корисним як для окремого учня, так і для класу загалом. Це виявляється в тому, що під час виконання завдання учні повторюють, систематизують, уточнюють, коригують вивчений матеріал, збагачують свої уявлення про нього.

Навчальне значення має і перевірка таких робіт, оскільки, слухаючи відповіді, діти зіставляють їх зі своїми знаннями і вдаються до самоконтролю. Вчитель може, оцінюючи відповіді, коригувати їх, уточнювати.

3. *Діагностична.* Вона діє, якщо контроль дає змогу не тільки виявити знання чи незнання учнів, а й встановити причини такого стану. Для досягнення навчальної мети використання цієї функції є дуже важливим, оскільки через систему короткочасних робіт учитель

швидко нагромаджує дані про рівень розвитку і навченості дітей, а це є основою здійснення диференційованого підходу.

Діагностичне значення може мати усне опитування перед вивченням нової теми, з використанням індивідуальних засобів взаємозворотнього зв'язку, а також виконання учнями серії завдань із поступовим їх ускладненням та самостійний вибір завдань серед тих, які мають різний рівень складності і привабливості. У цьому випадку робота матиме не лише діагностичне, а й розвивальне значення.

4. *Виховна*. Ця функція виявляється не лише в меті й змісті завдань, а й в методиці їх проведення, в подальшому коментуванні й оцінюванні результатів. Перевірка дисциплінує учнів, сприяє розвитку відповідальності за результати своєї навчальної діяльності, посилює самоконтроль та стимулює діяльність.

Функції контролю взаємопов'язані, проте в кожній контрольній чи перевірній роботі має домінувати та чи інша функція.

2.7.3. Види контролю

У тифлопедагогіці, як і в загальній педагогіці, виділяють різні види контролю: попередній, поточний, тематичний, підсумковий, самоконтроль тощо. Розглянемо деякі з них.

1. *Попередній контроль*. Цей вид контролю має діагностичні завдання й застосовується перед тим, як давати новий складний матеріал. Мета його - виявити той рівень знань, умінь та навичок, який є опорою в засвоєнні нової теми, з'ясувати прогалини в знаннях, які викликані особливостями сприймання сліпих та слабозорих учнів, та запланувати роботу з коригування опорних знань, умінь та навичок.

2. *Поточний контроль* використовується в ході вивчення матеріалу, його закріплення та застосування. Мета його - контроль за якістю засвоєного, що дає змогу вчителю оперативно виявляти прогалини в знаннях дітей і впливати на них або обирати інші методи роботи. Поточний контроль як складова частина процесу навчання характеризується своєю оперативністю, гнучкістю, різноманіттям методичних засобів та прийомів.

3. *Тематичний контроль*. Здійснюється після вивчення теми або розділу програми. Зміст цього виду контролю передбачає виявлення в знаннях учнів системи основних понять, істотних зв'язків та залежностей між явищами та процесами, що вивчаються. Тематична

перевірка усуває елементи випадковості під час підсумкового оцінювання. Загальна оцінка за програмову тему чи розділ виставляється з урахуванням поточних досягнень учнів, виконання самостійних завдань та тематичної контрольної роботи.

4. *Підсумковий контроль* проводиться щосеместру і наприкінці року з метою допомогти учням засвоїти систему та структуру навчального матеріалу, виділити істотне і головне, зрозуміти взаємозв'язок між окремими частинами курсу. Завдання для підсумкового контролю заздалегідь повідомляють учням для того, щоб вони відновили в пам'яті відповідний матеріал. Підсумкова оцінка, як і тематична, не зводиться до вирахування середнього балу. При її виставленні враховуються поточні та тематичні навчальні досягнення учнів з певного предмета.

Найбільш розповсюджені в практиці поточний та тематичний види контролю.

У школах для дітей з порушеннями зору учні опитуються у три-чотири рази частіше, ніж в масових загальноосвітніх школах. Це пов'язано з тим, що в класах для сліпих та слабозорих у три-чотири рази менше учнів.

Для скорочення семестрових та річних перевірок доцільним є розширення та поглиблення поточного контролю. Важливим є поурочне оцінювання. При цьому учитель ставить перед собою завдання протягом уроку оцінити роботу 4-5 учнів.

2.7.4. Методи контролю на уроках

Контроль і перевірка дають найбільш користі, якщо здійснюються систематично. Але надмірність перевірних завдань нервує учнів, стомлює їх. Тому першочергове значення має не частота, а своєчасність контролю в межах окремого уроку та всієї теми.

У виборі змісту перевірних робіт, способу постановки завдань важливо знаходити найраціональніші методи, які дадуть можливість за короткий час виконати чималу кількість завдань і в результаті дістати інформацію про підготовку учнів.

Методи контролю - це способи, за допомогою яких забезпечується зворотний зв'язок про зміст та характер навчально-пізнавальної діяльності учнів та ефективності роботи учителя.

Методи контролю, які рекомендуються для використання їх в спеціальних школах, можна умовно згрупувати:

1. Методи усного контролю: бесіда, опитування, розповідь учня, читання книг, креслень, схем тощо, повідомлення про проведене дослідження.
2. Методи письмового контролю: письмові роботи, диктанти, твори, перекази, реферати.
3. Методи графічного контролю: виконання учнями таблиць, схем, малюнків, креслень.
4. Методи практичного контролю: спостереження, виконання елементарних дослідів, лабораторних та практичних робіт, виготовлення виробів.
5. Методи програмованого контролю з використанням комп'ютерів або без них: тести, перфокарти.
6. Метод спостереження за учнями в процесі навчання.

При обліку навчальних досягнень учнів у спеціальній школі частіше, ніж в масовій, застосовують відповіді учнів в усній формі, оскільки така форма контролю найменше утруднює учнів з порушеннями зору. Методи усної перевірки дають можливість учителю виявити зміст, яким оволоділи учні, вміння логічно будувати відповідь, словниковий запас, розвиненість зв'язного мовлення тощо, а також одразу коригувати відповіді, спонукати учнів до усвідомлення недоліків у знаннях та вміннях, їх причин та способів виправлення.

Найчастіше перевірка знань сліпих та слабозорих учнів проводиться шляхом опитування.

Опитування дозволяє охопити значну кількість учнів, перевірити володіння монологічним та діалогічним мовленням, навичками усного рахунку тощо. Воно може проводитися на будь-якому етапі уроку, може бути індивідуальним та фронтальним. Мета опитування – перевірити, як та що засвоєно, повторити та узагальнити матеріал. Під час опитування учитель має дотримуватися тих же вимог, що й при застосуванні методу бесіди: особлива увага звертається на активізацію учнів, оскільки серед дітей з порушеннями зору спостерігається значна кількість пасивних, питання ставляться коротко та чітко, зберігаючи логічні та інтонаційні наголоси, частіше ніж в масовій школі учням пропонується повторити запитання.

У школах для сліпих дітей контрольне читання застосовується частіше, ніж у школах для дітей з нормальним зором. Це

здійснюється з метою тренування вміння орієнтуватися в тексті. Контрольні тексти для читання мають такі ж обсяги, що і в масовій школі, лише подовжується час на їх виконання. Іноді вони можуть розбиватися на дві частини та виконуватися протягом двох днів. У школах для дітей зі зниженим зором також використовується контрольне читання, але воно має виконуватися з невеликими перервами для відпочинку очей.

При проведенні контрольних письмових робіт у школах для дітей зі зниженим зором їх обсяг доцільно скорочувати (писати стисло, коротко).

З метою полегшення виконання учнями шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором контрольних перевірних робіт учителю рекомендується використовувати такі прийоми для контролю якості знань, умінь та навичок:

- заповнення пропусків у тексті;
- продовження розпочатої роботи;
- дописування відповідей;
- індивідуальні опитування з використанням засобів індивідуального повідомлення відповіді: віяла, сигнальні картки, робота з планшетом, конструювання відповіді за схемою-опорою, парні і групові відповіді тощо;
- самоперевірки за зразком;
- взаємоперевірки за зразком;
- вікторини тощо.

Методи та прийоми контролю в школах для дітей з порушеннями зору досить специфічні та різноманітні. Більш детально вони розглядаються в курсах методик викладання окремих навчальних дисциплін.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Які функції контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів з порушеннями зору?
2. Що ви знаєте про нові пошуки в галузі перевірки та оцінювання знань сліпих та слабозорих учнів?
3. Опишіть види контролю знань.
4. Якими правилами повинен користуватися тифлопедагог при виставленні оцінок?

5. Як оцінюються письмові роботи в школах для дітей з порушеннями зору?
6. Як ви ставитеся до оцінювання сліпих та слабозорих дітей у підготовчому класі? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка / За ред. Бондаря В.І., Засенка В.В. - К., 2004.
2. Земцова М.И. Учителю о детях с нарушениями зрения. - М., 1973.
3. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б., Куличева Н.И. Тифлопедагогика. Выпуск 3. - М., 1975.
4. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б. Тифлопедагогика. - М., 1962.
5. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями зору. - К., 2002.
6. Спеціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник /За ред. Бондаря В.І. - Луганськ, 2003.

Розділ 3

ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

*Виховання сліпого нічим не повинне відрізнятись від виховання зрячого, воно повинно згладжувати всі недоліки характеру і спрямовувати його¹ поведінку.
П. Віллей*

3.1. МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.1.1. Врахування особливостей зорового сприймання дітей в організації виховної роботи у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором

Однією з умов ефективності застосування виховних заходів є врахування даних про особливості розвитку дітей з порушеннями зору. Ці особливості проявляються в тому, що дитина повністю або частково позбавлена можливості сприймання візуальної інформації; відчуває ускладнення у встановленні контактів з людьми, предметами та явищами; обмежена в самостійному пересуванні у просторі і виконанні практичних завдань.

Негативні наслідки порушення зору можуть бути значною мірою знівельовані, якщо тифлопедагог вміє використовувати знання про особливості зорового сприймання кожної дитини і доцільно підбирати методи та прийоми виховного впливу.

¹ Віллей П. Педагогика слепых. - М., 1936. - С 83.

Для цього вихователь повинен володіти системою знань про особливості зорового сприймання учнів при різних очних захворюваннях та про гостроту зору кожного учня, чітко уявляти, за яких умов можна використовувати наявний зір, особливо якщо у дитини зір розвинутий в межах від світловідчуття до 0,04, або є залишковий зір від 0,05 до 0,08.

Найбільш поширеними порушеннями зору в дитячому віці є: косоокість, амбліопія, ністагм, короткозорість, далекозорість, астигматизм, які призводять до слабозорості або сліпоти.

Відомо, що учні із залишковим зором можуть навчатися тільки з використанням рельєфно-крапкового шрифту і навчально-наочних посібників у рельєфному виконанні. Проте в повсякденному житті наявність залишкового зору дуже важлива для просторового та соціально-побутового орієнтування дитини, для її культурного розвитку. Залишковий зір поряд зі слухом та дотиком може виступати як додатковий засіб сприймання навколишнього світу. Наявність зору хоча б у межах рахунку пальців біля обличчя, порівняно з абсолютною сліпотою, значно збільшує можливості сліпого. Проте, однозначне ставлення вихователя до дітей, що мають гостроту зору від світловідчуття до 0,04, ігнорування диференціації їх за гостротою зору можуть стати причиною багатьох педагогічних невдач, конфліктів та розчарувань.

При гостроті зору 0,001-0,01 діти здатні розрізняти на відстані до 50 см від ока форму, колір і рух предметів, можуть вільно орієнтуватися у знайомому мікропросторі (клас, спальня, школа, квартира, дім).

При гостроті зору 0,01-0,04 діти бачать розмір, форму, колір і рух великих предметів вже на відстані до 2 м від ока, можуть вільно орієнтуватися в незнайомому мікропросторі.

У позаурочний час вихователями може бути широко використаний залишковий зір учнів, коли робота, що її виконують діти, не пов'язана з тривалим зоровим напруженням.

Залишковий зір використовується при самообслуговуванні (заправлення ліжок, дрібний ремонт одягу, прасування, чистка взуття тощо), в суспільно корисній праці (робота на території, дрібний ремонт меблів тощо), при виконанні суспільних обов'язків (робота в органах учнівського самоуправління, чергування по школі, в їдальні, шефство над молодшими тощо). Залишковий зір є важливим засобом орієнтування в ігровій діяльності, в спортивних змаганнях.

Вихователі молодших класів нерідко прикріплюють дітей із залишковим зором до сліпих для надання їм допомоги в побутових справах, організують шефство над дітьми, щойно прийнятими в школу, з метою розвитку у них навичок просторового орієнтування.

Обережно повинен підходити вихователь до використання залишкового зору учнів під час самопідготовки.

Сліпі діти із залишковим зором, які навчаються за системою Брайля, можуть виконувати безперервно зорову роботу 1-2 рази по 5 хвилин за урок. Більш тривале використання залишкового зору в навчальній роботі може негативно позначитися на працездатності учня, а в ряді випадків може призвести до погіршення зору.

Вихователі можуть дозволяти дітям з гостротою зору 0,01 - 0,04 протягом короткого проміжку часу розглядати малюнки і читати невеликі тексти, виконані збільшеним шрифтом. Водночас вони повинні категорично забороняти читання очима рельєфно-крапкового шрифту.

Таким чином, можливості використання залишкового зору в позаурочній діяльності учнів значно ширші, ніж у навчальній роботі.

Вміле використання вихователем залишкового зору учнів не тільки сприяє розширенню їх пізнавальних інтересів, а й стає важливим засобом виховного впливу.

Усвідомлення учнями своїх зорових можливостей, надія на покращення зору в майбутньому позитивно позначаються на формуванні особистості в цілому, перешкоджає виникненню під впливом сліпоти негативних рис характеру. У дітей підвищується рухова активність, комунікабельність, потреба в громадській праці.

Вихователь повинен дуже уважно ставитися до використання зорових можливостей дітей з гостротою зору 0,05 - 0,08. Насамперед необхідно зазначити, що вони, не будучи сліпими, водночас як за характером порушення зору, так і за окремими особистісними якостями відрізняються від слабозорих дітей із гостротою зору 0,09 - 0,2 (0,4).

Найбільш поширену групу за клінічними формами слабозорості серед слабозорих учнів становлять діти з порушеннями рефракції: короткозорість (міопія) високого ступеня, ускладнена та вроджена, яка характеризується зниженням гостроти зору удалину, глаукомою, захворюваннями нервово-зорового апарату.

При слабозорості, причиною якої є міопія високого ступеня, змінюється також і гострота зору зблизька. При прогресуванні

процесу з'являються ускладнення на очному дні, в скловидному тілі у вигляді крововиливів, дегенеративно-дистрофічних змін, відшарування сітківки. На фоні цих порушень змінюється поле зору, з'являються його дефекти (скотоми). Сприятливими моментами для виникнення ускладнень на очному дні при міопії є різкі і тривалі нахили голови та тулуба, підйом вантажів, струс тіла, тривале розглядання дрібних деталей. У поєднанні з ністагмом ці захворювання навіть при гостроті зору 0,08 ускладнюють можливість навчання з використанням плоского шрифту.

Причиною порушення зору при слабозорості часто виступає вроджена патологія, яка супроводжується ністагмом. Ністагм утруднює фіксацію предметів поглядом і викликає зорову втомлюваність не тільки в навчальній роботі, пов'язаній з читанням і письмом плоским шрифтом, але й у повсякденному житті.

Величезні труднощі у фіксації предметів, визначенні чіткості й контрастності відчують діти при відсутності райдужної оболонки (аніридія) та при альбінізмі, хоча гострота зору в них становить 0,05 - 0,08.

Значну групу становлять діти із захворюваннями кришталика, зокрема, природжена катаракта, афакія, вивих та підвивих кришталика.

Клінічні форми природжених катаракт в основному залежать від розповсюдженості виду і ступеня помутніння кришталика. При частковій катаракті мутнішає не вся речовина кришталика, а лише окремі ділянки. Більша частина кришталика залишається прозорою, що забезпечує збереження предметного зору дитини і можливість вільного пересування в просторі. При повній катаракті помутніння розповсюджується на весь кришталик, зір різко знижується або повністю втрачається. Світло, яке не подразнює сітківку, не потрапляє на нього, що зменшує функціональні можливості як сітківки, так і зорової системи. При цьому розвивається амбліопія, гострота зору ушкодженого ока значно знижується, а нерідко і не відновлюється після операції.

Лікування вроджених катаракт проводиться хірургічним шляхом -видаленням мутного кришталика. Слід відмітити: чим пізніше оперують дитину з вродженою катарактою, тим більше виражена амбліопія і нижча гострота зору. Стан ока після видалення кришталика називається афакією.

Окрім вроджених катаракт і афакій причинами слабозорості можуть бути також аномалії форми і положення кришталика, його підвивих і вивих. Для цієї групи дітей велике фізичне навантаження, вимушена робоча поза, підйом вантажів, струс тіла, різкі рухи можуть сприяти зміщенню кришталика, підвищенню внутрішньоочного тиску, погіршенню патологічного процесу.

Важким дефектом органу зору є вроджена глаукома або гідрофтальм, наслідком якого може бути сліпота або слабозорість.

Глаукома характеризується підвищенням внутрішньоочного тиску, яке проявляється патологічною розтяжкою очного яблука, витонченням оболонок, зміною всіх його структур, зниженням гостроти зору та звуженням поля зору. Важкість патології обумовлює необхідність дотримання не лише обмеженого зорового навантаження, але і щадного режиму фізичних навантажень, пов'язаних з підйомом вантажів і нахилами голови. При вродженій глаукомі тривале перебування в умовах спеки може викликати підвищення внутрішньоочного тиску, а в темряві зіниця розширюється, що призводить до підвищення офтальмотонусу. У зв'язку з цим заняття з дітьми пропонується проводити в світлих приміщеннях, які добре провітрюються, в першій половині дня.

Захворювання нервово-зорового апарату включають атрофії зорового нерва, дегенеративно-дистрофічні зміни сітківки і захворювання судинного тракту.

Атрофія зорового нерва може бути наслідком запальних або застійних процесів в зоровому нерві, ушкоджень центральної нервової системи, загальних інфекцій, травм черепа, інтоксикацій. Часткові атрофії характеризуються зниженням зору, а повні – його відсутністю.

Дегенеративні та дистрофічні зміни сітківки, як правило, мають тривалий прогресуючий перебіг. При цьому відмічається зміна всіх зорових функцій: зниження гостроти зору, порушення кольоросприймання, послаблення сутінкового зору, зміна поля зору у вигляді його концентричного звуження або виникнення абсолютних і відносних центральних скотом.

Захворювання судинного тракту у дітей зустрічаються рідше, ніж у дорослих, але протікають важче. Вони спостерігаються у вигляді запалювальних процесів – увеїтів та аномалій розвитку судинного тракту. Причинами увеїту можуть бути хронічні захворювання і стани організму: ревматизм, туберкульоз, хронічний тонзиліт,

токсоплазмоз, стрептококова інфекція, порушення обміну речовин, алергія, травма ока.

Аналіз стану зору дітей, які навчаються в спеціальних школах, показує, що робота вихователя з ними повинна відзначатися особливою виваженістю. Наприклад, дітям, у яких є ністагм, не можна доручати роботи, виконання яких вимагає зосередженості на дрібних предметах і тривалого зорового напруження. Їм важко оформляти стінні газети, займатися конструюванням з використанням дрібних деталей, переписуванням довгих текстів тощо. Зорові перевантаження в цих випадках можуть призвести до зниження працездатності.

На основі досвіду використання зорових можливостей дітей з порушеннями зору можна зробити ряд практичних висновків.

По-перше, робота вихователя з дітьми, у яких є порушення зору, може бути успішною тоді, коли вона має медико-педагогічний характер.

По-друге, для зручності проведення практичної роботи доцільно розділити дітей з порушеннями зору на три класифікаційні групи з відносно загальними для кожної групи особливостями у фізичному і психічному розвитку: на сліпих (0 - 0,04), на слабозорих із гостротою зору 0,05 - 0,08, і слабозорих із гостротою зору 0,09 - 0,2 (0,4).

Оскільки гострота зору виступає головним фактором, що визначає особливості фізичного і психічного розвитку дітей, в практичній роботі має значення та обставина, що, скажімо, учні із гостротою зору 0 - 0,04 поруч із загальними особливостями розвитку, характерними для всіх дітей з порушеннями зору, мають риси, які відрізняють їх від дітей з гостротою зору 0,05 - 0,08 і тим більше від дітей з гостротою зору 0,09 - 0,2 (0,4). Зокрема, в таких випадках спостерігаються несаможиттєвість, велика залежність від допомоги дорослих, ускладнення з виконанням практичних дій, труднощі в орієнтуванні у малому і великому просторі.

У свою чергу, діти з гостротою зору 0,05 - 0,08, значно відрізняються за зоровими можливостями, а в багатьох випадках за діяльнісними якостями і характером від дітей із гостротою зору 0,09 - 0,2 (0,4). Так, діти із гострою зору 0,05 - 0,08 не завжди можуть навчатися з використанням плоского шрифту. Вони відчувають певні труднощі при орієнтуванні у великому просторі, оскільки здатні бачити розміри, колір та рух лише на відстані до 5 м, у них відсутній глибинний зір.

Діти із гостротою зору 0,09-0,2 (0,4) можуть у навчальній роботі користуватися письмом і книгами, виконаними плоским шрифтом, здійснювати самоконтроль у процесі суспільно корисної і продуктивної праці, вільно орієнтуватися в макропросторі тощо.

Наукові дослідження та практичний досвід дозволяють виділити такі напрями роботи тифлопедагога з розвитку зорових функцій у дітей:

- дотримання режиму охорони зору;
- застосування оптичних засобів корекції зору;
- проведення заходів корекційно-тренувального характеру;
- застосування спеціального лікування, за рекомендацією лікаря.

Робота з охорони зору являє собою комплекс лікувально-профілактичних, гігієнічних і педагогічних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов функціонування порушеної зорової системи з метою стабілізації наявного зору і створення бази для його подальшого покращення.

Вихователь повинен володіти знаннями гігієнічних вимог до організації навчальної роботи в класі, занять у навчальних майстернях, до участі дітей у позакласних заходах, до використання зору в домашніх умовах.

Важливим завданням вихователя є опрацювання заходів із запобігання травмуванню органу зору. Одним із заходів може бути роз'яснювальна робота лікаря-окуліста. Вихователь зобов'язаний не допускати ігор дітей з використанням колючих предметів, ретельно інструктувати їх перед роботою з ножицями, шилом, голкою під час праці із самообслуговування.

Робота вихователя з охорони зору учнів у позаурочний час не має визначеного регламенту. Вона така ж різноманітна, як і життя учнів. Вихователь зобов'язаний контролювати зорові навантаження учнів під час їх занять за інтересами, при читанні книг, перегляді телепередач, у процесі суспільно корисної праці тощо.

Оскільки вихователь особисто неспроможний проконтролювати кожного учня, він повинен за допомогою лікаря-окуліста добитися того, щоб самі діти знали гігієнічні вимоги з охорони зору і не порушували їх.

Важливим обов'язком вихователя є інструктаж батьків з питань охорони зору дітей в домашніх умовах. Батьки повинні бути добре поінформовані про стан зору своїх дітей, допустимі зорові

навантаження, протипоказання до трудових занять у домашніх умовах тощо.

Важлива роль належить вихователю у розвитку зорових функцій дітей за допомогою оптичної корекції. Завдання вихователя полягає в систематичному контролі за виконанням учнями рекомендацій лікаря-окуліста. Для здійснення контролю необхідне знання оптичних засобів корекції зору.

Оптичні засоби корекції бувають двох видів: основні та допоміжні.

За допомогою *основних* засобів оптичної корекції виправляється рефракція ока. До основних засобів оптичної корекції належать окуляри і контактні лінзи.

Окуляри бувають двох видів: сферичні та циліндричні. Сферичні окуляри з двоввігнутими лінзами призначені для корекції зору при короткозорості, а з двовипуклими - для далекозорості. За допомогою циліндричних окулярів здійснюється корекція зору при астигматизмі.

Окрім звичайних окулярів, для корекції зору застосовуються контактні лінзи, які одягаються безпосередньо на очне яблуко і утримуються повіками. Найбільш зручними контактними лінзами є мікролінзи, або рогові лінзи. Вони називаються роговими тому, що одягаються лише на поверхню рогової оболонки.

Допоміжні засоби оптичної корекції забезпечують збільшення предметів. До допоміжних засобів належать телескопічні окуляри, прості лупи різного збільшення, а також отоскопічні, план-сферичні, сфероциліндричні, рядконакладні циліндричні лупи.

Обов'язком вихователя є проведення під керівництвом лікаря-окуліста занять з розвитку зорових функцій. Такі вправи потрібні дітям, у яких спостерігаються захворювання кришталика і афакія. Працюючи на уроці за системою Брайля, діти повинні факультативно оволодівати письмом та читанням плоским шрифтом.

При тапето-ретинальній дистрофії (захворювання сітківки вроджено-спадкового характеру, що викликає погіршення зору незворотного характеру, яке прогресує) посилення зорових навантажень категорично протипоказане і, отже, проведення корекційно-тренувальних вправ недоцільне.

Після уточнення зорових діагнозів контингенту учнів вихователю треба узгодити з лікарем-окулістом характер вправ з їх розвитку. Вправи підбираються за принципом зростаючого зорового навантаження.

Результати занять з розвитку зорових функцій повинні відображатися в журналі спостережень. На основі записів у журналі лікар-окуліст і вихователь підбивають підсумки і планують подальшу роботу.

Важливими засобами розвитку зорових функцій є спеціальне лікування, а при певних видах захворювань - операційні заходи. Ці засоби можуть бути ефективними в тому випадку, коли вони поєднуються з корекційно-тренувальними заходами за участю вихователя.

Забезпечення вихователем умов для збереження та розвитку зору учнів в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором передбачає дотримання правил організації навчально-виховного процесу. Так, враховуючи особливості зорового сприймання дітей, важливо, щоб під час занять, на самопідготовці при природному освітленні в класній кімнаті не було жодних перешкод для проникнення денного світла. Віконні шиби повинні бути чисті, підвіконня вільні від квітів, наочних посібників та інших предметів.

Під час занять при штучному освітленні вихователеві необхідно слідкувати за роботою світильників, що забезпечують освітленість робочої поверхні парти не менше 150 люкс. Світильники необхідно очищати від пилу не рідше, ніж два рази на місяць.

При недостатності природного освітлення слід користуватися змішаним освітленням.

Світло має падати на робочу поверхню парти з лівого боку, а очі мають перебувати в тіні.

Вихователь зобов'язаний слідкувати за відповідністю розміру парт росту учнів. Це одна з найважливіших гігієнічних умов зорової роботи. При відсутності парт потрібного розміру слід посадити учня за парту більшого розміру, при цьому спорядивши робоче місце підставкою для ніг.

Важливо, щоб учень сидів прямо, плечі були на одному рівні, ноги впиралися в підлогу, а відстань від очей до книги становила 25-30 см.

У плані заняття, окрім педагогічних вимог, повинні враховуватися необхідні гігієнічні вимоги, а перерви слід організовувати так, щоб їх час повністю використовувався для відпочинку учнів і психологічної перебудови для занять з іншого предмету.

При виконанні письмових робіт вихователь зобов'язаний досягати максимального контрасту між фоном (класна дошка, папір) і текстом.

Класна дошка повинна бути завжди чистою, а крейда і ручки - високої якості.

Вихователь має постійно контролювати, щоб учні, відповідно до рекомендацій лікаря, обов'язково носили окуляри.

Систематичну допомогу вихователю мають надавати лікар-окуліст і лікар-педіатр, своєчасно інформуючи його про зміни в стані зору і допомагаючи в організації індивідуального режиму охорони зору дітей.

Перед відправленням дітей на канікули вихователь повинен проінструктувати батьків з питань охорони зору в домашніх умовах, звертаючи увагу на індивідуальні особливості стану зору дітей.

Вихователь зобов'язаний досягти засвоєння учнями вимог режиму охорони зору.

3.1.2. Врахування психологічних особливостей дітей з глибокими порушеннями зору у виховному процесі

Виховання особистості сліпих та слабозорих дітей має своєрідності, пов'язані з необхідністю здійснення корекційної роботи, в основі якої лежать особливості їх психічного розвитку.

Як відомо з тифлопсихології, формування особистості дитини з порушеннями зору здійснюється за тими ж закономірностями, що і зрячої дитини. Головними її складовими є мотиви, потреби, життєві плани, ставлення та самосвідомість.

Мотивація діяльності дитини розвивається під впливом потреб, які виникають у неї при взаємодії з навколишнім світом, і визначається завданнями, які стоять перед нею та розумовими якостями, за допомогою яких вона реалізує свої задуми і прагнення.

У тифлопсихології встановлено залежність розвитку мотивації діяльності людини від порушення зору. Зокрема доведено, що зменшення зовнішніх стимулів значно обмежує задоволення потреб дитини, пов'язаних із отриманням зорової інформації, відповідно звужується коло мотивів дій та діяльності. Проте зберігається природне прагнення особистості до самостійності, незалежності, повноцінності, яке викликає у сильних натур мотивацію досягнення

та боротьби з труднощами, і, навпаки, у слабких -мотивацію уникнення труднощів та заглиблення в себе, як домінуючу у діях особистості. Діти з порушеннями зору, які в своїй діяльності керуються мотивом досягнення, активні, рідше входять у депресивні та бездіяльні стани, швидше адаптуються до сліпоти. Діти з переважанням мотиву уникнення труднощів переживають свої проблеми пасивно-страждально, при цьому у них поступово формується усвідомлення своєї неповноцінності, залежності від порушення зору, виникає так звана “внутрішня картина дефекту” (ВКД), глибина та якісні особливості якої залежать від того, як вони ставляться до оточення, до себе, до обставин життя та до власної проблеми – порушення зору.

Завдання тифлопедагога в тому, щоб участь дитини у виховних заходах сприяла підвищенню її самооцінки, розвиткові почуття впевненості в своїх силах, прагненню до самостійності.

Неадаптованість сліпих та слабозорих дітей до суспільного життя в багатьох випадках пов'язана зі зниженням вольових зусиль для подолання труднощів. У зв'язку з цим перед вчителем і вихователем завжди стоїть завдання створення умов для вироблення у дітей широкого спектру позитивних реакцій на навколишні події, які викликають бажання бути їх активними учасниками. Необхідно викликати та підтримувати у дітей інтерес до самостійної активності і своєчасно надавати їм такої самостійності.

Тифлопедагоги повинні завжди враховувати те, що виховний ефект мають не лише спеціально спрямовані заходи, а вся діяльність дитини.

В основі мотивів діяльності лежать потреби дитини. У тифлопсихології існували ідеї про наявність диспропорційності в розвитку біологічних та соціальних потреб у незрячих. Так, дехто з вчених наполягав на тому, що порушення зору спричиняють переважання біологічних потреб, особливо при тотальній сліпоті, коли проявляються, а часто й домінують, такі біологічні потреби, як потреба в їжі, сексуальна потреба тощо. Сучасна тифлопсихологія довела, що формування потреб визначається не соматичним станом людини, не тим, зряча вона чи сліпа, хороший у неї слух або поганий та ін. Потреби визначаються умовами, в яких живе людина. Чим повніше і різнобарвніше задовольняються потреби, тим швидше і краще вони розвиваються. При порушеннях зору часто складаються умови, за яких задоволення елементарних біологічних потреб нічим

не ускладнюється, а задоволення соціальних, духовних потреб, пов'язаних із суспільною та пізнавальною діяльністю, навпаки. У таких випадках біологічні потреби починають випереджати соціальні.

Формування **базових** потреб (матеріальні умови і засоби життя, потреба у спілкуванні, діяльності та відпочинку) опосередковано пов'язане з часом та глибиною порушення зору. Наприклад, потреби у матеріальному забезпеченні життєдіяльності в осіб, що втратили зір у ранньому віці, дещо нижчі, ніж у тих, хто осліп у той період, коли вже були накопичені певні уявлення про високі можливості матеріального добробуту. Така ж залежність спостерігається і в розвиткові потреб у спілкуванні, пізнанні та діяльності.

Похідні потреби (пізнавальні, моральні, естетичні та ін.) у сліпих та слабозорих дітей обмежуються внаслідок зменшення можливості візуального сприймання навколишнього світу.

Так, наприклад, на розвиткові пізнавальних потреб, які лежать в основі розумового виховання дітей з порушеннями зору, відбиваються особливості їх мисленнєвого розвитку. Своєрідності розвитку наочно-дійового мислення обумовлюють специфіку розуміння конкретних явищ дійсності, пов'язаних з візуальним сприйманням, в ряді випадків недоліки розвитку мислення сліпих дітей призводять до невміння оперувати поняттями в діяльності.

Розвиток пізнавальних потреб, так само як і біологічних, залежить від того, як вони задовольняються. У зв'язку з тим, що потік інформації, який надходить до сліпих та слабозорих дітей, значно менший порівняно зі зрячими, пізнавальна потреба повністю не задовольняється і може згасати. Розвиткові пізнавальних потреб сприяє науково та методично правильно організована пізнавальна діяльність.

На відміну від зрячих дітей у сліпих та слабозорих розвиток моральних потреб в процесі виховання має загальмований темп, що пов'язано із загальмованістю оволодіння ними суспільним досвідом. На відміну від зрячих дітей, які спочатку оволодівають досвідом моральних стосунків, а потім дають їм оцінку, незрячі діти, не маючи такої можливості в повній мірі, спочатку вивчають моральні норми, а потім намагаються знайти їм приклади у вчинках оточуючих. Спостерігається випередження когнітивного (пізнавального) компонента перед оперативним (дійовим), як результат недостатності пошуку моральної інформації та її переробки.

На формуванні естетичних потреб позначаються особливості візуального сприймання навколишнього світу, обмежуючи їх широту та надаючи якісної своєрідності, пов'язаної з особливостями перцептивного сприймання.

Так відомо, що у людей з глибокими порушеннями зору, які виникли у ранньому дитинстві, скорочується кількість потреб у галузі різних видів мистецтва, а саме живопису та архітектури.

Слід підкреслити, що потреби у етиці та естетиці людських стосунків мають залишатися незалежними від стану зору.

На основі потребово-мотиваційної сфери формуються особливо актуальні життєві цілі та плани особистості, які найбільш яскраво проявляються в старших класах.

Більшості старшокласників шкіл для дітей з порушеннями зору не вдається визначити реальні й дійові життєві плани. Вони здебільшого замінюються своєрідними “мріями-фантазіями” і, таким чином, головне завдання цього періоду життя - самовизначення та життєве планування, не вирішується. Як наслідок незадоволеності, що внутрішньо переживається, у структурі особистості виникають такі псевдокомпенсаторні утворення та реагування, як завищена самооцінка, агресивність або, навпаки, усвідомлення власної малоцінності, переживання несамоствійності, недостатньої компетентності, можливого косметичного дефекту, стани занепокоєння та тривожні очікування. Все це відбивається на поведінці дитини. Можуть виникнути негативізм, відмова від діяльності, перенесення її в план уяви тощо, що, в решті решт, дезорганізує свідомість і діяльність.

Критеріями визначення соціальної спрямованості життєвих планів старшокласників можуть бути їх широта, стійкість, дійовість та конкретність, усвідомленість, реальність та адекватність, перспективність. Дослідженням Г.Ю. Мустафаєва, виконаним під нашим науковим керівництвом, встановлено, що типовими, загальними для всіх сфер життєдіяльності характеристиками планів сліпих старшокласників є їх позитивно-нейтральна соціальна спрямованість, звуженість, недостатня стабільність, досить поверхова усвідомленість. Реальність планів спостерігається у парадоксальному поєднанні надто оптимістичних оцінок умов майбутнього життя з неадекватно заниженою оцінкою власних можливостей.

Результати дослідження показали, що далеко не у всіх учнів взагалі сформовані життєві плани, а серед наявних спостерігаються нерівномірності.

Специфічними є плани у сфері майбутньої професійно-трудової діяльності, які майже зовсім не пов'язані з офіційними шкільними програмами.

Реалізація життєвих планів сліпих старшокласників у більшості випадків орієнтована на віддалену у часі перспективу і пов'язується зі сподіваннями на значну допомогу з боку інших людей, головним чином членів сім'ї. Є підстави вважати вербалізовані учнями цілі життєдіяльності скоріше мріями або навіть фантазіями, ніж дійсно життєвими планами. Цей факт можна розглядати як псевдокомпенсаторне особистісне утворення внаслідок інтуїтивно наявної невпевненості у власних силах і можливостях.

Плани у сфері матеріально-побутового забезпечення відображають брак економічних знань і відсутність відповідного досвіду. Значна кількість сліпих випускників сподіваються лише на пенсії з інвалідності за наявності досить високих запитів щодо майбутнього добробуту. У більшості випадків плани у сфері спілкування з іншими людьми є неадекватно заниженими, а звідси - досить песимістичними, недієвими з точки зору намірів самовдосконалення. Нарешті, досить обмежено і пасивно сліпі старшокласники уявляють і, відповідно, планують майбутню діяльність стосовно занять на дозвіллі.

Усі зазначені вище особливості життєвих планів не прямо пов'язані з глибоким дефектом зорової функції, вони опосередковані своєрідністю соціальної ситуації розвитку, яка є типовою для сліпих в умовах спеціальної школи-інтернату й об'єктивно перешкоджає становленню їх активності, самостійності, як свідомих і відповідальних суб'єктів власної життєдіяльності.

Основою формування особистості є діяльність, яка реалізується у сукупності її соціальних за своєю природою ставлень до світу.

Ставлення до об'єктивної дійсності, до праці, навчання, колективу, до вчинків, до себе характерне для свідомої особистості і формується в онтогенезі під впливом зовнішніх подразників, які надходять до неї через систему аналізаторів. Вони відображаються в характері та поведінці людини.

В тифлопсихології проблема формування ставлень не була предметом окремого дослідження, проте досвід показує велику роль у

цьому процесі педагогічного впливу. Так, позитивне ставлення до праці формується в процесі правильно організованої успішної трудової діяльності, до колективу – в процесі змістовного, позитивно емоційно насиченого спілкування, до вчинків – в процесі формування позитивного морального досвіду.

Важливим компонентом спрямованості особистості є самосвідомість, структуру якої утворюють власне ім'я, самооцінка, уявлення про себе як представника певного кола, очікування визнання оточенням, уявлення про себе у часі (в минулому, тепер та в майбутньому), ставлення до себе.

Особливо сензитивним періодом для розвитку самосвідомості є підлітковий вік. Саме в цей період у самосвідомості сліпих і слабозорих виникають протиріччя, особливо загострені зоровою депривацією. У цілому ряді випадків вони провокують у самосвідомості приховані та явні конфлікти у спілкуванні, сприяють зростанню занепокоєння, напруги, відчуття непотрібності, відчаю, неадекватного ставлення до порушення зору, а у поведінці ведуть до агресивності, відмови від діяльності.

Наведені вище дані свідчать про наявність значних психологічних своєрідностей виникнення та сформованості “образу Я”, пов'язаних із зоровою депривацією.

Сліпота та слабозорість, як фактор впливу на людину, є явищем багаторівневим. У тифлопсихології виокремлюють фізіологічний, психологічний та соціально-психологічний рівні впливу порушень зору на особистість.

Фізіологічний рівень визначає зміни в будові та функціонуванні зорового аналізатора, своєрідність протікання нервових процесів у корі великих півкуль мозку.

Психологічний рівень встановлює вплив сліпоти на протікання психічних процесів, станів та властивостей особистості.

Соціально-психологічний рівень сліпоти включає характер змін відносин у мікро- та макросередовищі.

Вивчення психологічного та соціально-психологічного рівнів сліпоти підвело тифлопсихологів до висновку про можливість виникнення у людини установки на інвалідність, в основі якої лежить сформованість переконання про те, що сліпота або слабозорість - перешкода, яку неможливо подолати. У дитини формується “Я - образ” як інваліда (причому хлопці більш піддатливі цій установці, ніж дівчата). За рівнем сформованості установки на інвалідність

виокремлюються три групи дітей: з вираженою установкою, з помірно вираженою установкою та зі зниженим її рівнем. Установка на інвалідність викликає атипову поведінку і призводить до того, що дитина сконцентровується на своїх переживаннях. Зміст цих переживань досить різний. Можливе власне знецінення (“Кому я такий потрібний?!”, “Що я можу?! та ін.). Надалі закінчення школи призводить до розпаду старих міжособистісних зв’язків. Розпад цих зв’язків відбувається швидше, ніж утворення нових. У свідомості починає формуватись новий образ себе: “Я незрячий”. Вихід на вулицю стає ускладненим, хоча раніше, коли незрячий був дитиною, він виходив не соромлячись. Така форма боязні соціального оточення частіше зустрічається у молодих людей, але проходить з віком. Незрозумілий зовнішній образ власного “Я” змушує людину з порушеннями зору імітувати поведінку зрячої людини. Завдання тифлопедагога - встановити саме той період, коли у підлітка виникли подібні проблеми, і роз’яснити помилковість уявлення про те, що незрячий є центром уваги.

Дуже сильне напруження в міжособистісному спілкуванні викликають такі психічні переживання, як дисморфофобія (боязнь можливого косметичного дефекту через дефект зорового аналізатору). Схема виникнення таких побоювань досить проста. На думку незрячої людини, оточення відчуває неприємні емоції в процесі спілкування з нею. Тому вона сама уникає контактів, будь-яка спроба незнайомого оточення вступити з нею в контакт здається їй підозрілою. Так виникає страх сторонніх. Навіть пропозиція допомогти на вулиці при переході дороги викликає побоювання, людина відмовляється від допомоги, хоча і потребує її.

Наведені вище дані свідчать про наявність значних психологічних особливостей виникнення та сформованості “Я-образу”, пов’язаних із зоровою депривацією.

Отже вивчення психолого-педагогічних та зорових особливостей учнів з порушеннями зору є необхідною умовою раціональної організації їх виховання в школі. Тифлопедагог повинен володіти інформацією про сімейні умови, стан здоров’я, здібності, інтереси та нахили дітей, з якими він працює, їх ставлення до школи, навчання і праці, батьків, вчителів, товаришів, індивідуальні особливості дітей: характер очного захворювання, широту життєвого досвіду, наявність знань, вмінь та здібностей, життєву установку, характерологічні риси, темперамент тощо.

Володіння такою інформацією про дитину дозволить вихователю правильно застосовувати до кожної дитини методи та прийоми виховання, здійснювати корекцію психофізичного розвитку.

Безумовно, в роботі з дітьми, які мають глибокі порушення зору, тифлопедагогу необхідно враховувати їх позитивні, **сильні сторони**, спираючись на які можна здійснювати виховний вплив, та **негативні сторони** особистості, які слід виправляти.

Досвід навчання і виховання сліпих та слабозорих дітей показав цілий ряд їх *сильних* сторін.

Так, діти з глибокими порушеннями зору *здатні до оволодіння необхідним обсягом знань, накопичування досвіду, набуття позитивних навичок, звичок і способів поведінки*. Вони прагнуть до повноцінної участі в суспільно корисній праці, до оволодіння професією, подолання труднощів і своїх недоліків. У більшості дітей, які мають порушення зору, добре розвинені мовлення, логічне мислення, вони дуже чуйні і розуміють такі тонкі відтінки в стосунках між людьми, які часто не помічають зрячі. Сліпі та слабозорі діти мають особливі нахили до гуманітарних наук, добре оволодівають музичним мистецтвом, дуже люблять читати, слухати радіо, телевізійні передачі.

Проте слід відмітити і ті особливості окремих категорій сліпих та слабозорих дітей, які додатково ускладнюють процес їх виховання.

У цьому плані особливу увагу слід приділити сліпим та слабозорим учням з легкими ураженнями центральної нервової системи при збереженому інтелекті. Правильний педагогічний вплив призводить до вирівнювання їх розвитку та поведінки.

З практики роботи тифлопедагогів відомо, що ці діти мають низьку успішність в навчанні, оскільки вони не можуть достатньо продуктивно працювати на уроках та на самопідготовці. Продуктивна навчальна діяльність таких дітей залежить від сприятливих зовнішніх умов та деяких внутрішніх факторів: позитивного ставлення учня до роботи, стійкості уваги та емоційної стійкості. Про таких дітей педагоги часто кажуть, що вони могли б навчатися значно краще. Неуспішність таких дітей можна пояснити швидкою втомлюваністю, коливаннями працездатності, звуженим обсягом уваги, її нестійкістю, руховою збудливістю та моторною незграбністю, емоційно-вольовими відхиленнями в поведінці.

Тифлопедагог спостерігає своєрідності поведінки такої дитини на уроці, на самопідготовці. Під час роботи вона або відволікається на

сторонні предмети (ходить по класу, маніпулює з навчальними предметами, відволікає інших учнів своїми проханнями чи запитаннями), або, навпаки, стає в'ялою, сонливою, позіхає. Про підвищену втомлюваність та швидку нервову виснаженість цих учнів свідчить характер виконаних ними письмових робіт, а саме: заключна частина робіт дітей з легкими порушеннями центральної нервової системи виявляється значно гіршою за формою та змістом.

Стани втомлюваності у таких дітей добре помітні вихователю, проте не завжди їх пов'язують зі зниженнями працездатності і застосовують до дітей прийоми примушування, покарання, замість того, щоб спеціально організовувати їх роботу.

Порушення зору відбивається на якості сприймання навколишнього і тим самим на розвиткові понять та уявлень, обмежує можливості вільного пересування в просторі та спілкування з достатньою кількістю однолітків і дорослих, викликаючи страх перед соціальним та фізичним простором. Такі обмеження часто відбиваються на формуванні позитивних рис характеру дітей, роблячи їх замкнутими, егоїстичними, нетерплячими, надто вимогливими до оточуючих.

Діти з порушеннями зору мають *обмежений ігровий досвід*, що перешкоджає накопиченню ними життєвого досвіду, вимагає спеціального науково-методичного підходу тифлопедагогів.

Порушення зору певною мірою *зменшує можливості сприймання і наслідування* (наприклад, навичок культурного спілкування в суспільстві). Те, що легко засвоюється зрячою дитиною завдяки зоровому сприйманню, дитині з порушеннями зору дається з великими труднощами і за допомогою ряду складних дотикових сприймань та практичних вправлянь. Це стосується самообслуговування, культури поведінки і навичок праці.

Діти з порушеннями зору, як відомо, відчувають *труднощі в накопиченні конкретних уявлень* про навколишній світ. Важлива робота з ознайомлення дітей з різними предметами, явищами проводиться на уроках в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, але специфіка уроку значно обмежує ці можливості. Виникає необхідність у широкому використанні позаурочного часу для *збагачення чуттєвого досвіду* дітей. На екскурсіях, прогулянках, при організації спостережень та практичних робіт відбувається цілісне сприймання дійсності в усіх її взаємозв'язках і взаємозалежностях, в середині яких формуються уявлення.

Обмежена кількість уявлень позначається на словниковому запасі, призводить до певної невідповідності між запасом слів і образами предметів. У процесі виховної роботи розвивається образний світ учнів, збагачуються їх конкретні уявлення про навколишню дійсність. Така робота повинна проводитись у тісному взаємозв'язку з навчанням для того, щоб *забезпечити базу* для використання на уроках *словесних методів* навчання, закріплювати знання шляхом застосування їх в практичних, життєвих ситуаціях.

Сліпі та слабозорі діти, перебуваючи в інтернаті, *більш ізольовані* від оточення, ніж зрячі. Вони позбавлені важливого джерела різних вражень і знань - *досвіду спілкування*. Виховна робота має включати заходи з розширення кола спілкування дітей, формування у них комунікативних умінь.

Глибокі порушення зору *ускладнюють вільне пересування дитини в просторі*, викликаючи гіподинамію та рухові тики. Спостерігається загальмованість рухів, невпевненість, в'ялість. Вихователь спеціальної школи повинен проводити рухливі та спортивні ігри, навчати дітей орієнтуватися в просторі.

Сліпа дитина не може наслідувати інших у виразних *жестах, міміці обличчя*, корекції цього недоліку сприяють ігри-драматизації, виразне читання.

Таким чином, учні спеціальних загальноосвітніх шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором мають суттєві для організації з ними виховного процесу своєрідності порівняно з учнями масової школи і тому тифлопедагоги не можуть повністю використовувати досягнення і досвід масової школи в своїй роботі. Їм необхідно в своїй діяльності використовувати спеціальну методику виховної роботи.

Як ми вже зазначали вище, виховний процес у школі для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором має спиратися на збережені можливості цих дітей, в тому числі і залишки збереженого зору.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Визначте труднощі, які виникають у вихованні дитини з порушеннями зору.
2. Назвіть три категорії дітей за ознакою глибини порушення зору.
3. Охарактеризуйте особливості зорового сприймання навколишнього у дітей з гостротою зору від 0 до 0,04 та визначте особливості індивідуального підходу до них у виховній роботі.

4. Дайте характеристику особливостям зорового сприймання навколишнього у дітей з гостротою зору від 0,05 до 0,08 та визначте особливості індивідуального підходу до них.
5. Визначте особливості індивідуального підходу до дітей, які мають гостроту зору від 0,09 до 0,2 (0,4).
6. Визначте шляхи виховного впливу на розвиток у дитини з порушеннями зору мотивації досягнення у житті.
7. Поясніть причини звуження кола естетичних потреб у сліпих та слабозорих дітей.
8. Розробіть план формування у дітей з порушеннями зору адекватних життєвих планів.
9. Поясніть виникнення особливостей самосвідомості у структурі особистості сліпих та слабозорих дітей.
10. Визначте, які сильні сторони сліпих та слабозорих дітей можна використовувати у виховній роботі для формування повноцінної особистості.

Література

1. Белецкая В.И., Гнеушева А.Н. Охрана зрения слабовидящих школьников. - М., 1982.
2. Вавіна Л.С., Ремажевська В.М. Розвиваємо у дитини вміння бачити. -К., 2008.
3. Диагностика и коррекция неадекватных установок на инвалидность и отношение к дефекту у ослепших. Метод. рекомендации для реабилитологов. - Воронеж, 1992.
4. Лурье Н.Б. Коррекционно-воспитательная работа со слабовидящими школьниками. - М., 1979.
5. Миненкова И.Н. Формирование нравственных представлений младших школьников с нарушениями зрения в игровой деятельности: Автореф. канд. дис. - Минск, 2008.
6. Мустафаєв Г.Ю. Особливості життєвих планів сліпих старшокласників: Автореф. канд. дис. - К., 1998.
7. Психология воспитания детей с нарушениями зрения / Под ред. Л.И. Солнцевой, В.З. Денискиной. -М., 2004.
8. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. - К., 2008.

3.2. ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ШКІЛ ДЛЯ ДІТЕЙ З ГЛИБОКИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.2.1. Загальна характеристика тифлопедагогічної теорії виховання (основні поняття і особливості)

Виховання у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором охоплює весь процес підготовки учнів до життя, включаючи навчання і розвиток. У цьому процесі виділяють два взаємопов'язаних моменти: пізнання життя і формування ставлення до нього. Вирішення цих завдань має певну специфіку, адже глибокі порушення зору, обмежуючи можливості формування у дітей життєвого досвіду, впливають на розвиток системи ставлень до суспільства, праці, людей та до себе.

При загальній спрямованості на всебічний розвиток особистості у тифлопедагогії враховується необхідність здійснення корекції певним чином ушкоджених психічних особливостей дітей на основі вироблення компенсаторних пристосувань.

Проте специфічність виховання в спеціальній школі не обмежується реалізацією компенсаторно-корекційної спрямованості. Як і в масовій школі, тут залишається актуальним завдання формування переконань дитини, її потреб і прагнень, навичок і звичок моральної поведінки, що відповідають моральним нормам суспільства.

Шкільне виховання дітей з порушеннями зору - лише частина величезної роботи з формування людської особистості. Воно здійснюється з урахуванням попереднього досвіду життя дитини, можливостей сімейного виховання і передбачає розвиток всього найкращого, збереженого та корекцію неправильних уявлень, звичок, вчинків, які могли виникнути під прямим чи опосередкованим впливом ушкодженого, недостатнього або викривленого зорового сприймання.

Відомий тифлопедагог П. Віллей писав: “Обов'язком школи є не лише розвиток здібностей учня і підготовка його для життя і трудової діяльності, але і виховання його для життя в середовищі

зрячих. Для того, щоб сліпий усюди зустрів доброзичливий прийом, він повинен ще вміти поводити себе у суспільстві”[2].

Велике значення для практики виховання сліпих та слабозорих має глибока розробка суті виховного процесу, його змісту, організації та методів. В сучасній тифлопедагогіці питання про роль виховання, його характер, методи роботи вчителя з колективом учнів, індивідуальний та диференційований підхід до них, виховні можливості інклюзивного та інтегрованого навчання розглядають під кутом зору підготовки дітей з порушеннями зору до активного, повноцінного, самостійного життя.

Теорія виховання в тифлопедагогіці - це система достовірних, науково узагальнених знань про коло реально існуючих виховних проблем в роботі зі сліпими та слабозорими учнями, яка моделює педагогічні явища у сфері виховання, пропонує способи управління цими явищами з урахуванням психологічних та педагогічних особливостей дітей з вадами зору, прогнозує результати їх виховання.

Структура тифлопедагогічної теорії виховання включає поняття про об'єкт, предмет і суб'єкти виховної діяльності.

Об'єктом пізнання тифлопедагогічної теорії виховання є закономірні процеси цілеспрямованого формування та корекції особистості сліпих та слабозорих дітей; об'єктом виховної діяльності є особистість сліпої та слабозорої дитини, а також учнівський колектив.

Предметом виховання у тифлопедагогіці є особливості змісту, методів і прийомів організаційних форм, а також принципи виховання дітей з глибокими вадами зору.

Суб'єкти виховної діяльності – вчителі і вихователі, психологи та інші працівники шкіл-інтернатів, громадські організації та колективи учнів, батьки, а також самі сліпі та слабозорі діти, які здійснюють виховні впливи на інших учнів та на самих себе.

Зміст виховання охоплює систему знань, умінь, навичок, почуттів, переконань, якостей, рис, звичок, поведінки у різних сферах прояву особистості, які необхідно сформувати у дитини.

Загальна мета виховання дітей з порушеннями зору спрямована на формування повноцінної всебічно і гармонійно розвиненої особистості, підготовку до самостійного життя. Вона конкретизується в основних напрямках виховання: громадянському, моральному, трудовому, естетичному, фізичному. При цьому тифлопедагогіка виділяє як особливу і додаткову мету здійснення виховної роботи -

корекцію вторинних відхилень в розвитку дітей з вадами зору, а саме корекцію наслідків зниження їх активності та самостійності, своєрідності спілкування і соціально-психологічного статусу у формальних і неформальних групах.

Конкретизуючи основну мету виховання, можна виділити такі його **цілі**:

- виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості, яка поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість;
- виховання громадянських якостей, високих патріотичних почуттів до свого народу і держави, нетерпимості до соціальної несправедливості, формування сталої самокерованої соціально-нормативної поведінки;
- розвиток самосвідомості, створення умов для самовизначення, самореалізації і самоствердження, які передбачають усвідомлення дитиною необхідності в безперервному удосконаленні своїх індивідуально- і соціально-психологічних якостей, а також вміння знайти форми і способи подальшого саморозвитку;
- формування адекватного ставлення до самого себе і оточуючих, тобто таке виховання, при якому людина, усвідомлюючи свої індивідуальні інтелектуально-пізнавальні, емоційно-вольові і комунікативні можливості, а також особливості інших людей, чітко проявляє своє ставлення до них і до себе;
- виховання соціально компетентної особистості, яка вміє будувати свої стосунки з людьми, попереджувати конфлікти, прояви напруги і непорозуміння в соціальній взаємодії, а також здатна соціально правильно виконувати різні види діяльності;
- залучення дитини-інваліда по зору до культури, культурних і духовних цінностей суспільства.

Всебічний розвиток особистості, як загальна мета виховання, передбачає поетапне визначення і розв'язання ряду **завдань**:

- формування філософського світогляду (ставлення до життя як до найвищої цінності, прагнення до максимальної самореалізації);

- залучення до системи цінностей загальнолюдської культури (в тому числі національної), формування громадянських якостей, любові до Батьківщини, порядності, працелюбності, любові до ближнього тощо;

- формування загальнолюдських норм гуманістичної моралі, культури спілкування, виховання альтруїзму тощо;
- розвиток внутрішньої свободи, здатності до об'єктивної самооцінки, почуття власної гідності, самоповаги;
- виховання поваги до закону, норм колективного життя;
- виявлення та розвиток природних здібностей і творчого потенціалу дитини, розвиток креативності;
- виховання позитивного ставлення до праці, працьовитості, чесності;
- розвиток потреби у здоровому способі життя, здатності бути гарним сім'янином і жити повноцінним щасливим життям.

Тифлопедагогіка висуває і особливі завдання, без вирішення яких не можуть бути досягнуті загальні цілі виховання, а саме:

- попередження формування негативних особистісних якостей і манер поведінки, які можуть виникати як наслідок порушення зору;
- корекція недоліків розвитку особистості, обумовлених неправильним сімейним вихованням;
- вироблення компенсаторних пристосувань в пізнавальній діяльності та соціальній поведінці, що підвищують ефективність реабілітації та інтеграції.

Своєрідність процесу виховання дітей з психофізичними особливостями, зокрема вадами зору, потребує врахування впливу дефекту на їх розвиток, а також вторинних відхилень, які викликані цим дефектом. Тому вибір способів виховного впливу на дітей з порушеннями зору пов'язаний з корекційною спрямованістю процесу виховання.

Виховання - цілеспрямований процес безперервного систематичного впливу на дітей, що включає, насамперед, керівництво процесом формування особистості дитини через організацію її діяльності. Проте, тифлопедагогіка враховує той факт, що доступні і значимі для незрячої дитини форми діяльності є лише необхідними умовами її розвитку. Але для того, щоб у діяльності розвивалися процеси компенсації, які лежать в основі корекції розвитку дітей з вадами зору (проте автоматично це не відбувається), вчителі і вихователі повинні правильно організовувати різні види діяльності дітей, враховуючи їх типологічні та індивідуальні особливості, а також активізацію в діяльності тих проявів дитини, які,

закріплюючись, перетворювалися б у позитивні риси особистості і звички поведінки.

Проблема теорії виховання дітей з порушеннями зору розв'язується на основі урахування і використання загальнопсихологічних законів та специфічних закономірностей розвитку, які визначають і детермінують характер, специфіку та результативність виховного процесу.

Виховному процесу в школах для дітей з вадами зору властиві **спільні закономірності** з масовими загальноосвітніми школами, але слід звернути увагу на певну специфіку їх проявів при зоровій депривації.

1. *Так закономірна єдність біологічних і соціальних факторів у виховному процесі з дітьми, які мають глибокі порушення зору, вимагає підвищеної ролі соціальних факторів, а саме спеціальної організації соціального середовища, в якому відбувається життя і діяльність дитини.* Враховуються особливості просторового орієнтування, прийому інформації з навколишнього середовища, встановлення міжособистісних контактів, взаємодії з дітьми та дорослими тощо. Чим краще і доцільніше організоване середовище для вихованців, чим більш значуще спілкування в ньому, тим вищий ефект у формуванні особистості, виробленні компенсаторних можливостей. Оскільки коло спілкування для дітей з порушеннями зору часто обмежується внаслідок зниження їх соціальної активності та ряду об'єктивних умов життєдіяльності, процес виховання в спеціальних школах закономірно спрямовується на створення умов для спільної діяльності, в якій спілкування стає необхідним, а отже й особистісно значущим.

2. *Виховання в колективній діяльності при врахуванні особливостей* входження сліпої чи слабозорої дитини у колективні форми діяльності, зокрема *спільної зі зрячими*. Глибокі порушення зору, загальмовуючи розвиток особистості в дитячому віці через недостатність соціальної взаємодії з іншими дітьми, вимагають врахування цього явища в організації виховної роботи у школі.

3. *Провідна роль діяльності у вихованні особистості.* При глибоких вадах зору спостерігаються своєрідності трансформації зовнішніх впливів у внутрішні якості особистості. Кожний вид діяльності, в якому дитина була активним учасником, залишає в її душі слід, який надалі проявляється в поведінці. При цьому важливо забезпечити дитині успіх у діяльності, позитивні переживання від

цього. Оскільки при зоровій депривації спостерігаються складності у переробці дитиною інформації із зовнішнього світу, пов'язані з неточним, а часто і викривленим її візуальним сприйманням, процес діяльності, в якій цю інформацію треба правильно застосовувати, може мати помилки, невдачі, які потребують своєчасної корекції, щоб не допустити негативних вражень для дитини від перебігу або одержаних результатів діяльності. У разі ігнорування цієї вимоги в психології дитини формуються псевдокомпенсаторні новоутворення, спостерігається зниження активності, невпевненість у собі тощо.

Відомо, що у дитини з порушеннями зору відстає розвиток ігрової діяльності, яка є основною в дошкільному, а часто і в шкільному віці. Це явище, відбиваючись на розвиткові комунікативних вмінь дітей з порушеннями зору, збіднює сферу їх спілкування і тим самим обмежує життєвий досвід. Тифлопедагог у своїй роботі повинен одночасно розвивати активність дитини в діяльності і приділяти значно більше уваги, ніж в роботі зі зрячими дітьми, розвиткові їх досвіду.

4. *Загальнопедагогічна закономірність, пов'язана з провідною роллю сім'ї у вихованні*, залишаючись актуальною і в тифлопедагогіці, має своєрідності реалізації, спричинені тим, що у дитини з порушеннями зору часто батьки також мають зорові проблеми і через це не завжди спроможні навчити свою дитину всьому необхідному. В інших випадках, коли батьки мають нормальний зір, вони не знають методів роботи з незрячими дітьми, висувають до них або занадто завищені, або занижені вимоги. Роль тифлопедагога в таких ситуаціях пов'язана з необхідністю проведення консультативної роботи з батьками.

Виховний процес в освітніх закладах для дітей з вадами зору має певні **характеристики**:

- він завжди *цілеспрямований* - в ньому завжди висувається загальна мета та корекційні цілі, очікуваний результат;

- виховний процес *багатофакторний*, оскільки він враховує чисельні об'єктивні та суб'єктивні фактори. Саме до об'єктивних факторів можна віднести кількість вихованців, які беруть участь у виховному процесі, штатний розклад школи, матеріально-технічну базу освітньої установи, екологічну ситуацію в країні тощо. До суб'єктивних факторів належать: стан здоров'я вихованців та вихователів, емоційно-психологічний настрій в колективі, розуміння своєрідності професійної діяльності тифлопедагогів, їх значної

відповідальності, висока професійна компетентність та моральні якості персоналу, усвідомлення мети і завдань виховного процесу тощо;

- виховання здійснюється протягом значного часу, воно *довготривале*, включає самовиховання, а в роботі зі сліпими та слабозорими дітьми передбачає значно більшу долю педагогічного керівництва, порівняно зі зрячими дітьми. Між педагогічними впливами і проявами рівнів вихованості дитини триває період утворення необхідних якостей, який ускладнюється в роботі з цією категорією дітей через їх проблеми в процесі переробки інформації із зовнішнього середовища, передусім пов'язаної з конкретними уявленнями;

- важливою умовою забезпечення стійкості сформованих поведінкових проявів є *безперервність* виховного процесу. Якщо процес виховання переривається, здійснюється від одного зручного випадку до іншого, вихователю знову і знову треба прокладати "сліди" у свідомості учня, замість того, щоб поглиблюючи, виробляти усталені звички. Тому навчально-виховний процес у спеціальних загальноосвітніх школах для дітей з порушеннями зору будується, як правило, за інтернатною формою, коли життя і діяльність дітей постійно спрямовується тифлопедагогом;

- цілі, завдання, зміст, форми і методи виховання завжди виступають в *комплексі* і підкорюються ідеї цілісності та корекційної спрямованості формування особистості;

- виховний процес характеризується також *варіативністю та невизначеністю результатів*. Застосування однакових педагогічних впливів до різних дітей не забезпечує однакових результатів. Рівень вихованості може бути вищим або нижчим залежно від об'єктивних та суб'єктивних факторів, зокрема таких: наявність сформованих стереотипів у поведінці дитини (типові для незрячих нав'язливі рухи, надмірна збудливість, образливість, егоцентризм тощо), які важко змінити, відсутність або викривленість уявлень про навколишнє, низька кваліфікація вихователя, неузгодженість, протиріччя у педагогічних впливах та ін.;

- виховний процес має *двосторонній характер* і відбувається у двох напрямках: від суб'єкта до об'єкта та навпаки. Вихователь завжди в своїй роботі керується інформацією, що надходить від вихованців, встановлюючи зворотний зв'язок. Чим більше

використовує його вихователь, тим більш доцільними є виховні впливи.

Процес виховання - складна динамічна система, у якій в алгоритмічній послідовності (проте далеко не завжди жорсткій) вирішуються завдання озброєння учнів нормами правильної поведінки (це виділяється як початковий етап виховного процесу або його циклу), формування навичок і звичок нормативної поведінки через вправляння у виконанні норм, переведення знань у переконання щодо необхідності саме такої поведінки, формування і закріплення емоційного та ціннісного ставлення до виконання (чи невиконання) норм поведінки у взаєминах між людьми, у проявах ціннісних орієнтирів особистості.

У вихованні дітей з вадами зору спостерігаються своєрідні переходи від вирішення одного завдання до іншого. Навіть на перший етап оволодіння знаннями норм і правил поведінки такі діти потрапляють зі значно меншим їх багажем, оскільки у них або відсутній, або значно обмежений досвід спостереження за поведінкою інших людей та спілкування в колективах. Сліпі та слабозорі діти часто потрапляють під цілеспрямований педагогічний вплив у школі після дошкільного вікового періоду, обминаючи дошкільний заклад, а відповідно і досвід взаємостосунків, в яких виробляються навички поведінки, та спеціальний компенсаторно-корекційний вплив тифлопедагогів. В сім'ї батьки часто не знають особливостей виховання своїх дітей, методів і прийомів роботи з ними, тому застосування ними інтуїтивних підходів власного життєвого досвіду виявляється, як правило, неефективним.

3.2.2. Реалізація принципів виховання сліпих і слабозорих дітей

Виховна робота в школах для дітей з глибокими порушеннями зору проводиться на основі визначених принципів.

Принципи виховання - система основних вимог, що походять із закономірностей виховного процесу і ставляться до визначення його мети та завдань, оцінки його результатів, змісту, форм організації, методів і прийомів. Принципи виховання базуються на основних положеннях теорії виховання, ними керується вихователь у своїй практичній діяльності для досягнення оптимальних результатів. Принципи формулюються людьми, тому на них впливають

ідеологічні, світоглядні суб'єктивні особливості тих, хто їх формує, а їх застосування залежить від особистості вихователя: різне ставлення до необхідності дотримання того чи іншого принципу. Але систематичне ігнорування принципів, як науково обґрунтованих суттєвих вимог виховного процесу, руйнує його основи, негативно відбивається на результатах.

Принципи виховного процесу складають певну систему. Тифлопедагогіка виховання використовує загальнопедагогічні принципи виховання, переломлюючи їх реалізацію через призму врахування зорових порушень у дитини, вірогідності виникнення вторинних ускладнень розвитку особистості та необхідності здійснення корекційного підходу у виховному процесі.

У сучасній теорії виховання виділяють **3 групи принципів**:

1. Принципи, що пов'язані з особливостями людини як об'єкта виховання:

- природовідповідність виховання;
- гуманізація виховного процесу;
- опора на позитивне в особистості вихованця.

2. Принципи, що висувають вимоги до самого процесу виховання:

- цілісність виховного процесу;
- виховання в діяльності і спілкуванні;
- виховання в колективі і через колектив.

3. Принципи, що характеризують співвідношення виховного процесу з навколишнім середовищем:

- єдність виховних впливів на особистість;
- культуровідповідність виховного процесу.

Розглянемо особливості реалізації в школах для дітей з порушеннями зору принципів виховання, пов'язаних з психологічними особливостями цих дітей та особливостями їх життя і діяльності.

Принцип природовідповідності

Наукове обґрунтування виділення цього принципу пов'язане з іменами відомих педагогів Аристотеля, Я.А. Каменського, І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинського, В.О. Сухомлинського та інших і полягає в тому, що процес виховання повинен максимально враховувати багатогранну природу людини: анатомічні, фізіологічні, психологічні, вікові, національні особливості, визначені природою.

Кожна особистість розвивається своїм шляхом, має власну фізіологічну структуру, стать, вік, вроджений тип нервової системи; можуть бути наявні ті чи інші природжені нахили, вроджені або набуті вади, сформовані у попередніх соціальних ситуаціях розвитку інтереси, особисті риси та якості. Тому зміст, форми, методи взаємодії вихователя з кожним вихованцем повинні бути індивідуальними, максимально враховувати можливості і тенденції його саморозвитку.

Оскільки людина має багатогранну біопсихічну, психологічну та соціальну природу, необхідно враховувати не тільки її анатомо-фізіологічні, психологічні та вікові особливості, а й особистісні якості: спрямованість особистості, її ціннісні орієнтири, життєві плани, установки, які вже сформувалися, домінуючі мотиви діяльності та поведінки. Саме вони є пріоритетними напрямками у вихованні.

Реалізація зазначеного принципу в тифлопедагогіці вимагає від вихователя дотримання таких вимог:

- постійно вивчати і глибоко знати риси темпераменту та характеру дитини, її погляди, смаки, звички, глибину порушення зору, якісні своєрідності зорового сприймання у їх впливі на пізнавальну діяльність та розвиток особистості кожного учня;
- вміти діагностувати і знати реальний рівень сформованості таких складових спрямованості особистості дитини як її потребово-мотиваційна сфера, інтереси, установки, ставлення до життя, праці, життєвих планів, ціннісні орієнтири;
- постійно залучати вихованця до посиленої особистісно значущої для нього і все більш складної діяльності, яка забезпечує прогресивний розвиток особистості;
- максимально спиратися на власну активність особистості, поєднувати виховання із самовихованням;
- розвивати самостійність, ініціативність, самодіяльність вихованців, намагаючись не керувати, а вдало організовувати і спрямовувати їхню діяльність.

Принцип гуманізації процесу виховання полягає в тому, що основою виховання є любов до дитини, повага до особистості, її прав і свобод. Цей принцип передбачає визнання цінності людини як особистості, її прав на свободу, щастя, охорону життя і здоров'я, створення умов для розвитку творчого потенціалу, нахилів, здібностей, надання допомоги у життєвому визначенні.

Реалізація цього принципу вимагає від вихователя розуміння свого виключного значення для розвитку дитини з порушеннями зору, оскільки саме він - тифлопедагог, як ніхто інший розуміє навчальні та життєві проблеми цієї дитини, володіє спеціальними знаннями та вміннями, може влучно вибрати індивідуалізовано оптимальний підхід до кожної дитини.

Принцип гуманізації процесу виховання передбачає:

1) повагу до особистості кожного вихованця, вміння забезпечувати умови для її розвитку; прояви довіри, доброти, чуйності, уваги, співчуття, співпереживання, сердечної турботи, терпимої толерантності;

2) висунення вихованцю розумних і посильних вимог;

3) доведення до вихованця конкретних цілей виховання;

4) ненасильницьке формування необхідних загальнолюдських якостей;

5) відмову від тілесних та інших покарань, які принижують честь і гідність людини;

6) визнання права особистості на відмову від формування якостей, які б суперечили її переконанням (релігійним, гуманітарним тощо).

Принцип опори на позитивне передбачає виявлення в кожного вихованця позитивних якостей, спираючись на які вихователь зможе загальмувати прояви і розвиток негативних рис характеру і поведінки та розвинути ті, що сформовані недостатньо.

Філософською основою цього принципу є положення про суперечливість людської природи, боротьбу протилежностей як джерело розвитку. Не існують люди цілком позитивні чи негативні. Завдання вихователя - додати позитивних якостей дитині і допомогти позбутися негативних рис.

Діти, яким часто нагадують про їхні недоліки, втрачають віру у власні можливості та сили.

У роботі педагога неприпустимі конфронтація, боротьба вихователя і вихованця, зосередження лише на провинах і недоліках особистості. Виховна робота будується на співробітництві, терпінні і зацікавленості у долі вихованця. Вихователь повинен створювати позитивний фон життя і діяльності дітей, атмосферу довіри та взаєморозуміння.

Розглянемо другу групу принципів виховання.

Дотримання принципу цілісності виховного процесу забезпечує ефективність виховання через систему взаємопов'язаних компонентів і чинників, що формують особистість. Цей принцип розглядається як теоретична база виховної діяльності. Для забезпечення принципу цілісності виховного процесу вихователь повинен:

- враховувати всю сукупність економічних, соціальних, моральних та інших умов, що впливають на формування людини як особистості;
- формувати у цілісному процесі різноманітні якості особистості, основи інтелектуальної, естетичної, моральної, правової, економічної культури на засадах доцільного відбору змісту виховання;
- відбирати оптимальні методи і засоби досягнення мети відповідно до соціально-економічних, вікових особливостей, специфіки зорового сприймання та інших пізнавальних та емоційно-вольових особливостей дітей з порушеннями зору, рівнів їх розвитку;
- забезпечувати систематичність, послідовність і узгодження в організації виховання;
- вести облік результатів виховання і за необхідністю коригувати мету, завдання, зміст, методи, умови її досягнення.

Сутність *принципу виховання у діяльності та спілкуванні* полягає у тому, що саме через участь в різних видах активної діяльності та спілкування у дитини формуються основи світогляду, навички поведінки, стосунки з різними людьми.

Діяльність і спілкування становлять єдине ціле тому, що взаємодія з предметами є одночасною взаємодією з людьми. При цьому не лише оточуючі впливають на особистість, а й вона сама впливає на них та на характер міжособистісних стосунків.

Виховання в діяльності та спілкуванні стає засобом не тільки формування особистості, але й виявлення її ставлень, оціночних позицій щодо навколишньої дійсності, ареною самореалізації можливостей, потреб, інтересів.

Глибокі порушення зору, як зазначалося, мають вплив як на розвиток діяльності дитини, так і на встановлення нею взаємостосунків з іншими людьми. Такі особливості дітей з вадами зору розглядаються як вторинні відхилення в їх розвитку і підлягають корекції. Забезпечення доступності різних видів діяльності, правильне методичне керівництво нею, активізація

спілкування сприяють розвиткові міжособистісних стосунків дітей та їх соціально особистісному становленню. Майстерність тифлопедагога полягає в урахуванні психологічних особливостей розвитку основних видів діяльності дітей з глибокими порушеннями зору, розумінні їх проблем в організації гри, навчання та праці.

У практиці виховання дітей з порушеннями зору реалізація цього принципу можлива за умов:

- такої організації всіх видів діяльності, яка забезпечує активне спілкування сліпої або слабозорої дитини з однолітками, педагогами, батьками, що, збагачуючи їх досвід, впливає на психофізичний та соціальний розвиток;
- педагогічного керівництва розвитком особистості у процесі діяльності та спілкування;
- забезпечення позитивних міжособистісних стосунків між вихователем і вихованцем, довіри, розумного поєднання педагогічного керівництва з розвитком ініціативності, активності та самостійності.

Принцип виховання в колективі та через колектив базується на розумінні ролі навколишнього соціального середовища у формуванні внутрішніх структур людської психіки. Лише за умови безпосередньої усвідомленої і довольної участі дитини з порушеннями зору в діяльності колективу, у неї розвиваються вищі психічні процеси та досвід життя серед інших людей. Колектив є тим фоном, який дає змогу особистості самовизначитися, самоствердитися, виявити свої здібності і талант. Колектив виконує функції об'єкта та суб'єкта виховання, тобто саме становлення дитячого колективу потребує цілеспрямованих педагогічних дій, а з іншого боку, колектив здійснює свій суттєвий вплив на формування особистості кожного свого члена.

У роботі вихователя школи для дітей з порушеннями зору необхідними умовами реалізації цього принципу є:

- така організація колективних форм діяльності дітей, при якій виникає необхідність бути активними та вступати в стосунки з учасниками цієї діяльності;
- створення умов для повноцінного розвитку кожної окремої особистості в колективі;

- формування демократичного стилю життя колективу (самоврядування, взаємодопомога, взаємовимогливість, плюралізм тощо), створення і розвиток традицій колективу;

- формування активу вихованців, розвиток його самостійності, творчості; запобігання “загниванню” активу;

- активізація і формування позитивних міжособистісних стосунків в колективі, вирівнювання позицій тих дітей, які знаходяться у категорії ізольованих, знехтуваних.

Принцип єдності виховних впливів передбачає об’єднання зусиль всіх виховних систем, які причетні до виховання, з дотриманням єдиних вимог до вихованців.

Наводимо правила реалізації зазначеного принципу :

- особистість вихованця формується під впливом сім’ї, педагогів, товаришів, інших людей, колективу. Безумовно, велика роль належить педагогічному колективу школи і особистості вихователя. Важливо, щоб вимоги вихователя і оточення були єдині; єдність виховних впливів має досягатися через координацію зусиль всіх причетних до виховання осіб;

- величезну роль відіграє сім’я; вихователь повинен підтримувати зв’язки із сім’єю, спиратися на неї, узгоджувати виховні впливи;

- не можна критикувати інших вихователів у присутності вихованця, необхідним є ввічливе, виважене узгодження, з’ясування і усунення розбіжностей.

Принцип культуровідповідності процесу виховання вимагає створення умов для засвоєння сліпими і слабозорими дітьми історії свого народу, його мови, засвоєння і примноження духовної культури, морально-естетичних ідеалів, національних традицій, що забезпечують духовне єднання поколінь.

Сутність цього принципу розкривається, перш за все, у позиції національного виховання, що передбачає етнізацію виховного процесу, тобто наповнення його національним змістом, формами, що спрямовані на формування національної самосвідомості громадянина України, характеру та почуття національної та громадянської гідності, етнічної причетності до свого народу.

Правила реалізації принципу:

- виховання повинно стверджувати національний характер, забезпечувати вивчення рідної мови, історії краю, пам’яток культури, традицій тощо;

- виховання повинно мати громадянський характер, формувати привабливий образ суспільства і держави;
- вихователь повинен максимально використовувати виховні можливості народної, національної та міжнаціональної культури;
- необхідно залучати вихованців до освітньо-культурних заходів та надавати можливість брати безпосередню участь у творчому процесі відтворення і примноження елементів національної культури;
- формування національної самосвідомості і громадянсько-патріотичної позиції вихованців має поєднуватися із забезпеченням розвитку інтернаціональних поглядів, почуттів і позицій, що відображають позитивне ставлення до загальнолюдських цінностей, повагу до людей незалежно від їх етнічної приналежності або громадянства.

У роботі з дітьми, які мають глибокі порушення зору, поряд з реалізацією загальнопедагогічних **принципів виховання** вводиться, як специфічний загальнодефектологічний, **принцип корекційної спрямованості виховного процесу**.

Стосовно здійснення позитивних впливів на розвиток особистості дитини, яка має психофізичні порушення, сучасна дефектологія використовує поняття “корекційно-виховна робота”. Цей процес здійснюється у двох взаємопов’язаних напрямках: а) виправлення недоліків у тій чи іншій сфері розвитку дитини; б) сприяння подальшому розвитку особистості.²

Як зазначає В.М. Синьов, здійснення корекції є специфічним і дуже важливим завданням спеціальних навчальних закладів, оскільки від якості корекційно-виховної роботи залежить успішність розвитку компенсаторних процесів. Корекційна робота пов’язана з навчанням і вихованням дітей і пронизує всю систему діяльності спеціальних закладів. Корекційна робота найбільш ефективна, якщо вона побудована на зрозумілому, доступному (але не занадто полегшеному) змістовому матеріалі, коли діти усвідомлюють важливість його засвоєння. Тому найдоцільніше здійснювати корекцію розвитку в процесі формування у дітей з порушеннями зору загальноосвітніх та трудових умінь та навичок, передбачених навчальними програмами, а також під час цікавих змістовних

² В.М. Синьов. Корекція психофізичного розвитку // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України: Головний ред.. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком інтер, 2008. - С. 425 – 427.

виховних заходів, що відповідають віковим особливостям дітей. Але в спеціальних закладах для дітей з порушеннями зору передбачено також додаткові індивідуально-групові заняття лікувально-корекційного характеру (заняття з розвитку та збереження залишкового зору, заняття з лікувальної фізкультури, логопедичні тощо).

Корекція передбачає комплексний вплив на різні сторони розвитку аномальної дитини, оскільки наявність зорового дефекту не означає ізольованого випадіння однієї функції, а створює цілісну картину атипового розвитку, що більш-менш виражено охоплює різні сфери особистості.

Корекційні зусилля спрямовуються на усунення недоліків та розвиток пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери, фізичних, моторно-рухових якостей, мови та особистості дитини в цілому.

Засоби корекції ґрунтуються на максимальному використанні збережених можливостей дитини, що поступово дає змогу активізувати порушені чи недорозвинені функції. Головний акцент в корекції робиться на формуванні у дітей вищих психічних процесів (аналізуючого цілеспрямованого сприймання, логічного мислення, усвідомлених інтересів, відтворюючої та творчої уяви, довільного запам'ятовування, адекватного мовленнєвого відображення дійсності тощо), оскільки вони відіграють провідну роль у загальному психічному розвитку людини.

Найважливішим у корекційній роботі є забезпечення усвідомленого, активного, зацікавленого та самостійного (що не виключає, звичайно, необхідної педагогічної допомоги) виконання дітьми різноманітних ігрових, навчальних та трудових завдань в умовах спеціальної організації їх предметно-практичної, мисленнєвої та мовленнєвої діяльності з урахуванням типологічних особливостей розвитку різних категорій аномальних дітей, в тому числі сліпих та слабозорих, їх вікових особливостей, індивідуальної специфіки розвитку кожної дитини.

Розвиток теорії корекції у вітчизняній дефектології методологічно базується на:

- розумінні розвитку особистості як системного процесу якісних змін;
- визнанні провідної ролі факторів середовища (головним чином, педагогічних) у такому розвитку, але з урахуванням біологічно зумовленої його специфіки;

- положеннях про активність суб'єкта у відображенні дійсності, що детерміновано як біологічно, так і соціально;

- положеннях про формування внутрішньої психічної діяльності на основі зовнішньої предметно-практичної, здійснюваної у прямій або опосередкованій (через знакову форму) взаємодії з іншими людьми;

- вченні про пластичність вищої нервової діяльності, її значних компенсаторних можливостях.

Таким чином, корекція спрямована на вторинні ознаки, на створення таких умов, в яких вони можуть бути виправленими, або таких, в яких вони б не виникали (тобто їх профілактику), на формування позитивних якостей особистості, які компенсують тією чи іншою мірою недостатність, викликану сенсорним порушенням.

У тифлопедагогіці корекційно-виховна робота передбачає здійснення позитивних впливів на весь процес розвитку сліпої чи слабозорої дитини. Так, одні якості, які вже сформувались невірною, з недоліками, треба виправляти, а інші якості, які ще не сформовані, вимагають цілеспрямованого виховного впливу на хід їх розвитку.

У дослідженні І.С. Моргуліса зокрема визначені такі важливі умови реалізації принципу корекційної спрямованості в освіті дітей з вадами зору:

- компенсація і корекція відхилень у розвитку сліпих та слабозорих дітей здійснюється в умовах спеціально організованого педагогічного процесу, який враховує типологічні, вікові та індивідуальні особливості їх психічного і фізичного розвитку;
- максимально раннє включення аномальних дітей з вадами зору в систему спеціально організованих педагогічних впливів є найважливішою умовою продуктивного розвитку у них компенсаторних процесів і корекції дефектів;
- компенсаторно-корекційна спрямованість навчання орієнтується на збережені органи відчуття і потенційні пізнавальні можливості сліпих та слабозорих дітей, об'єктивні закономірності формування психіки на звуженій сенсорній основі;
- оптимальний компенсаторно-корекційний ефект навчання в спеціальній школі досягається у процесі предметно-практичної діяльності учнів, яка базується на їх активній та свідомій взаємодії з об'єктами зовнішнього середовища;

- необхідною умовою активізації сліпих та слабозорих дітей є використання дієвих зовнішніх регуляторів поведінки, які забезпечують стимуляцію навчально-пізнавальної та інших видів діяльності учнів.

Корекції в процесі виховання сліпих та слабозорих дітей підлягають:

- 1) негативні прояви поведінки, викликані недостатнім досвідом спілкування та недостатньою усвідомленістю власних вчинків через неможливість візуального встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями в житті;
- 2) якості особистості, а саме такі риси характеру як егоцентризм, відстороненість від оточення, негативізм, акцентуації тощо, складові спрямованості особистості, зокрема відхилення у потребах та інтересах, мотивах, життєвих планах та цілях, неадекватність самооцінки, установки на інвалідність, порушення афективної та вольової сфер, негативні психічні стани;
- 3) фізичний розвиток (сила, витривалість, спритність, постава, соматичне здоров'я).

3.2.3. Особистість тифлопедагога як фактор реалізації принципів виховання сліпих і слабозорих дітей

У гуманізації виховного процесу особлива роль належить вихователю.

Вплив вихователя на формування особистості учня підкреслював в своїх роботах К.Д. Ушинський, який писав: “У вихованні все повинно базуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила впливає тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості в справі виховання... Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, яке проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може вплинути на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер”.³

³ Ушинський К.Д. Три елементи школи: Твори. - К., 1954. - Т.1. - С. 123-124.

Вихователь-тифлопедагог повинен бути професійно компетентним, оскільки його діяльність полягає у створенні оптимальних умов для розвитку або відновлення здатності особи з порушеннями зору до активного життя в суспільстві. Професійна компетентність тифлопедагога включає його соціально-особистісну, теоретичну та практично-методичну компетентність.

Під соціально-особистісною компетентністю мають на увазі наявність у тифлопедагога професійної самосвідомості, професійного інтересу та професійної мотивації діяльності, професійно-значущих рис особистості.

Теоретична компетентність включає науковий світогляд та психолого-педагогічні знання, спеціальні знання (тифлопсихології, тифлопедагогіки), міждисциплінарні знання.

Практично-методична компетентність пов'язана з наявністю у тифлопедагога гностичних (пізнавальних), корекційних, комунікативних та перцептивних вмінь, вмінь прогнозувати та проектувати педагогічні явища,

Праця вихователя пов'язана з цілодобовим перебуванням дітей у школі-інтернаті та їх психологічними особливостями.

У таких умовах вихователь-тифлопедагог, володіючи тими ж якостями особистості, що і педагог масової школи, повинен усвідомлювати всі проблеми і труднощі своїх вихованців і відповідним чином визначати своє ставлення до них, до своєї роботи.

Вплив на особистість учнів вихователь здійснює не лише через організацію їх діяльності, але і в безпосередньому контакті з ними. Тому важливо виділити як постійну сторону його роботи особистий вплив на учнів. Адже сліпі та слабозорі діти, майже постійно перебуваючи в інтернаті, позбавлені вражень від широкого соціального оточення, що ще більше поглиблює їх соціальну депривацію. Враховуючи ці проблеми дітей, тифлопедагогіка надає особливого значення особистісним якостям вихователя та висуває особливі вимоги до його роботи.

Вихователь-тифлопедагог, перш за все, повинен мати високий рівень професійних знань, бути високо культурною людиною, розбиратись в основних проблемах культури та політики.

Вихователь школи для дітей з порушеннями зору - **активний та ініціативний**, майстер своєї справи. Він повинен знайти правильний підхід до кожної дитини в різних життєвих ситуаціях, вміти показати дітям свій культурний рівень і здібності, наприклад, який він

спортсмен, як красиво читає або складає вірші, як співає або грає на музичному інструменті, який він кулінар та ін. Діти поважають вихователя, у якого є певні здібності, і прагнуть наслідувати йому.

Дуже важливим для вихователя є вміння організовувати діяльність дітей і правильно будувати взаємостосунки з ними. Тому тифлопедагог повинен мати **організаторські знання, вміння та навички**, вміти сформулювати і поставити перед учнями мету і завдання спільної діяльності, захопити їх справою, розподілити обов'язки між дітьми, дати доручення, стимулювати, контролювати і вносити корективи в діяльність і поведінку, підводити підсумки.

Дітям з порушеннями зору дуже подобаються вихователі, які до них **уважні, добрі, оптимістичні, з почуттям гумору, емоційно стійкі та витримані**. Вихователь-тифлопедагог повинен любити дітей такими, які вони є, з їх проблемами і особливостями, проявляти турботливість, готовність виконувати материнські обов'язки (надавати дітям безпосередню допомогу в самообслуговуванні і просторовому орієнтуванні, дбати про їх одяг, взуття, харчування тощо).

Наведений перелік не вичерпує якостей, необхідних вихователю-тифлопедагогу, оскільки неможливо передбачити всі складні психологічні ситуації, які виникають у процесі його роботи.

Ефективна організація виховної роботи передбачає володіння тифлопедагогом інформацією про кожного учня, знання анамнезу його розвитку, офтальмологічного діагнозу та зорових можливостей, інтересів та здібностей дітей.

Налагоджуючи життєдіяльність дітей, вихователь зацікавлений у взаємодії з іншими педагогами і з батьками учнів. Це допомагає йому координувати виховний вплив, сприяти утворенню соціально необхідних якостей особистості.

Вихователь бере участь у навчальному процесі, проводячи з дітьми заняття з самопідготовки. Він повинен давати дітям знання, розвивати їх мислення, формувати пізнавальні вміння та навички.

Вихователь керує групою дітей, відповідає за виконання ними правил і розпорядку дня школи-інтернату, контролює їх діяльність.

Враховуючи зорові недоліки дітей, їх недостатню адаптованість до життєвих умов, вихователь несе відповідальність за безпеку дітей, їх життя і здоров'я.

У роботі зі сліпими та слабозорими учнями особливого значення має педагогічна етика та педагогічний такт вчителя, які є складовою їх загальної педагогічної культури.

Педагогічна етика - наука про різнобічні аспекти моральної діяльності вихователя. Проявами педагогічної етики є моральні настанови, норми, оцінки, стимули, моральні орієнтири, які слугують вихованню моральної особистості вихованця. Педагогічна мораль вимагає і від самого вихователя особливого рівня вихованості. Для цього вихователь повинен мати такий внутрішній світ, манеру поведінки, звички, які відповідають принципам, нормам і правилам суспільства.

Педагогічна етика бере початок від грецької та римської культури. У Древньому Римі ще в першому столітті нової ери започаткувалась гуманна педагогіка, в якій питання взаємин вчителя і учнів посідають значне місце. Так, відомий римський філософ Марк Фабій Квінтіліан розробив своєрідний кодекс педагогічної етики. На його думку дотримання правил цього кодексу вчителем повинно було призвести до поваги і шани з боку вихованців. Провідними позиціями цього кодексу були такі:

1. Нехай учитель викличе в собі батьківські почуття до своїх учнів і постійно уявляє себе на місці тих людей, які довіряють йому своїх дітей.
2. Нехай він сам не має вад і не переносить їх на інших.
3. Нехай суворість його не буде гнітючою, а ласкавість не буде розслаблюючою, щоб звідси не виникла ненависть або презирство.
4. Нехай будуть тривалими бесіди про моральне і добре, адже чим частішими будуть умовляння, тим меншою буде потреба в покараннях.
5. Нехай учитель не буде роздратованим і водночас не потурає тим, хто потребує виправлення.
6. Нехай він буде доступним у викладанні, терплячим у роботі, більш старанним і вимогливим.
7. Нехай відповідає тим, хто запитує, і нехай запитує мовчазних.
8. На похвалу нехай не буде надто скупим, але й не буде надто щедрим, оскільки перше відбирає бажання до праці, а друге народжує безпечність.
9. При виправленні того, що потребує усунення, він не повинен бути надто суворим, тим більше сварливим. Адже у багатьох

з'являється відразу до вчителя завдяки тому, що докори деяких учителів перетворюються ніби у ненависть.

10. Нехай він кожен день скаже учням що-небудь таке, що у них назавжди лишиться в пам'яті.⁴

Педагогічна етика в роботі з дітьми, які мають порушення зору, особливої уваги приділяє формуванню понять, які їм часто незрозумілі через недостатність життєвого досвіду, а саме: добро і зло, моральна відповідальність, гідність, щастя тощо. Найважливішим критерієм педагогічної етики є краса та гармонія взаємостосунків вихователів і дітей. Об'єктивними критеріями краси взаємовідносин є такі якості особистості вихователя⁵: терпіння, доброзичливість, чуйність, рівновага, делікатність, милосердя, любов до кожного учня.

До роботи вихователя-тифлопедагога ставиться ряд етичних вимог:

1. Формування у вихованців наукових уявлень про навколишню дійсність, відповідального ставлення до навчання та інших обов'язків.
2. Неможливість порушення етики стосунків у спілкуванні з учнями та їх батьками, приниження людської гідності вихованців. Увага до їх запитів і потреб, допомога у навчанні, праці, особистому житті.
3. Використання особистого прикладу у формуванні моральних якостей, почуття відповідальності.
4. Вимогливість і справедливість в оцінці діяльності вихованців.

Педагогічний такт визначається особливим почуттям міри в процесі спілкування з вихованцями, їх батьками та колегами. У процесі спілкування тактовний вихователь-тифлопедагог враховує проблеми дитини, пов'язані з порушеннями зору, та психічні стани, викликані зоровою депривацією. Педагогічний такт у роботі зі сліпими та слабозорими дітьми ґрунтується на знаннях тифлопсихології та індивідуальних особливостей дітей, особливостей їх виховання в сім'ї.

У роботі вихователя чільне місце займає **педагогічна техніка**. У загальній педагогіці виділяють перелік вмінь, які мають специфічність в роботі тифлопедагога, зокрема такі:

⁴ Висянович Г.П. Педагогічна етика. - Львів, 2005. - С.23-24.

⁵ Висянович Г.П. Педагогічна етика. - Львів, 2005. - С. 41.

- Мовленнєва культура: правильне професійне дихання, чітка дикція, належний темп, ритм, логічна побудова та емоційність мовлення. У роботі зі сліпими та слабозорими дітьми мовленнєва культура тифлопедагога має особливе значення, оскільки сприймання ними вербальної інформації позбавлене такого важливого компоненту, як емоційне підкріплення зоровими враженнями.

- Оптимальний темп, ритм і стиль роботи, оскільки діти відчують труднощі у просторовому орієнтуванні, мають загальмований темп навчальної роботи, вимагають більшої кількості пояснень, пов'язаних з візуальною інформацією та ін.

- Вміння писати і читати рельєфно-крапкові тексти за системою Брайля, використовувати спеціальні наочні посібники, оцінювати діяльність дітей з урахуванням їх пізнавальних можливостей, пов'язаних з глибиною порушення зору.

- Уміння пересуватись в просторі школи, класу з урахуванням зорових можливостей учнів. Сліпі та слабозорі учні впізнають педагога за його ходом, за звуком кроків та голосом встановлюють місце його знаходження в класі, орієнтуються на вчителя при пересуванні в приміщенні.

- Уміння правильно одягатися, так, щоб діти із залишками зору могли його використовувати для впізнавання вчителя за зовнішністю.

3.2.4. Планування роботи вихователя в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору

Різноманітна і насичена робота вихователя, необхідність постійно враховувати стан та розвиток дітей і групи, оперативно координувати свої дії з діями інших працівників школи та батьками дітей - все це вимагає від вихователя постійного розподілу уваги до усіх сторін своєї діяльності. Тут не обійтись без планування. Планування виховної роботи відбувається на підставі урахування наявних інтересів, досягнень і недоліків у житті та навчанні колективу школи-інтернату та виваженого підбору найбільш ефективних форм роботи, це - одна із найскладніших ланок у роботі вихователя.

Без живого, конкретного, змістовного плану, що виступає керівництвом до дії, вихователь не зможе систематизувати свою

роботу, забезпечити цілеспрямований вплив на вихованців, досягнути необхідної ефективності в педагогічній праці.

План є вираженням цілей і завдань конкретної діяльності. У процесі планування виховної роботи в групі проявляються педагогічна культура вихователя, глибина розуміння цілей і завдань виховання, вміння вирішувати практичні завдання на науковій основі, готовність до максимального задоволення різноманітних інтересів дітей.

У практичній роботі трапляються два підходи до планування - творчий і догматичний.

Вихователі, які дотримуються догматичного підходу, ставляться до складання плану як до бюрократичної необхідності. Таке планування орієнтує на проведення не пов'язаних єдиною метою заходів.

Творчий підхід до планування передбачає створення єдиної системи педагогічного впливу, що відповідає цілям і завданням виховання особистості, ґрунтується на принципах наукового планування, знанні педагогічних основ та джерел планування.

Важливими принципами наукового планування виховного процесу є:

- патріотичне спрямування;
- послідовне ускладнення справ з урахуванням набутого досвіду, знань умінь та навичок;
- насиченість плану конкретними справами, що задовольняють фізичні, побутові та духовні потреби дітей;
- педагогічна обґрунтованість вибору форм і методів роботи;
- врахування вікових особливостей дітей та стану їх здоров'я;
- точне визначення часу виконання запланованих заходів та їх виконавців;
- врахування далеких, середніх і близьких перспектив життя колективу;
- масова участь дітей в обговоренні і виконанні плану, а також у підбитті його підсумків;
- відображення в плані науково-методичної роботи вихователів.

Педагогічні основи планування роботи вихователя в школах для сліпих та слабозорих містять:

- логічний розподіл всіх заходів, що плануються;
- врахування загальношкільних заходів і традицій;
- врахування традицій первинного колективу;

- рівномірність щоденного розподілу заходів з урахуванням навчальних, трудових і психологічних навантажень дітей;
- організацію заходів з врахуванням пори року;
- періодичне підбиття підсумків виконання плану за тиждень, місяць чи навчальну чверть.

Планування виховного процесу можна вважати гнучким, якщо вихователь для здійснення загальних цілей їх конкретизує, видозмінює, не порушуючи, однак, загальної логіки виховної роботи.

Для того, щоб план відбивав реальну ситуацію в дитячому колективі, був оперативним керівництвом до дії, він повинен базуватись на певних педагогічних джерелах. Підбір їх залежить від особистості вихователя, від його педагогічного світогляду і навичок творчої роботи.

Педагогічні джерела планування можна об'єднати у п'ять груп:

1. Результати аналізу контингенту учнів:

- загальні відомості про кожного учня;
- відомості про сімейні умови;
- стан зору та загальний стан здоров'я;
- старанність, виявлена в навчальній і фізичній праці;
- здібності, інтереси, нахили учнів тощо.

2. Дані про рівень вихованості учнів:

- ставлення до людей: учителів, батьків і товаришів;
- ставлення до громадської роботи;
- відповідність між переконаннями і поведінкою;
- рівень громадянської свідомості;
- здатність до самовиховання тощо.

3. Відомості про інтереси дітей:

- інтереси, виявлені в результаті анкетування;
- інтереси, виявлені дітьми на диспутах, вечорах запитань і відповідей;
- результати конкурсів на кращу пропозицію до плану;
- результати виконання дітьми практичних завдань з розробки окремих розділів плану тощо.

4. Дані аналізу найважливіших особистісних якостей учнів:

- воля до подолання труднощів;
- витримка і рішучість в критичних ситуаціях;
- самооцінка;
- гнучкість мислення, стійкість уваги і пам'яті;
- розвиненість мовлення тощо.

5. Довідкові джерела:

- календарі і довідкова література;
- місячні та тижневі кіно-, радіо- і телепрограми;
- плани видовищних заходів театрів, консерваторії, музеїв, планетарію, екскурсійно-туристичних бюро тощо.

У практиці роботи шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором склалося два основних види планування виховної роботи: перспективний план на навчальне півріччя і план-щоденник.

Перспективний план є єдиним документом, що визначає колективну працю вихователів кожної виховної групи.

Перспективний план виховної роботи в групі складається колективно вихователями, вчителями й учнями. На перше півріччя наступного навчального року план повинен розроблятися в травні-червні попереднього навчального року, він має відображати результати виховної роботи і передбачати розвиток досягнутих успіхів. До середини вересня, після обговорення з учнями та внесення необхідних уточнень, він передається адміністрації на затвердження.

Перспективний план роботи на друге навчальне півріччя розробляється в грудні, є логічним розвитком плану роботи на перше півріччя і до середини січня передається на затвердження.

У процесі роботи до плану можуть вноситися необхідні корективи, оскільки він не догма, а керівництво до дії.

Наводимо фрагменти з перспективного плану виховної роботи Харківської обласної школи-гімназії для сліпих дітей імені В.Г. Короленка.⁶

Організація духовної повноцінної життєдіяльності дітей і підвищення їх особистісного статусу

Наші традиції

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форма контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Свято знань “І знову до школи нас кличе дзвінок”						Сценарій

⁶ Із досвіду роботи заступника директора з виховної роботи Харківської обласної школи-гімназії для сліпих дітей В.А. Лимар.

Жовтень						
День білої тростини						Радіопередача
День вчителя “Низький уклін вам, вчителі мої”						Сценарій

Та інше...

Відзначення історичних дат

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форми контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Виховна година “Християнство і його три основні напрями”						План-конспект
Учнівська конференція “Роль хрещення Київської Русі в українській історії”						Матеріали конференції
Виховна година “Галерея собору душ українських” (за творами О.Гончара)						План-конспект
Радіопередача “Калинові Гаї Пам’яті” (до 75-річчя Голодомору в Україні)						Сценарій

Та інше....

Конкурси, фестивалі, вікторини

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форми контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Старт конкурсів: “Зразковий клас”, “Зразкова опочивальня”, “Закони, норми і правила шкільного життя”						Проведення
Конкурс “Затишок і охайність спальні”						Проведення

Конкурс “Кращий зовнішній вигляд групи”					Проведення
Конкурс ввічливості					Проведення

Та інше.....

Громадянське виховання

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форма контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Анкетування “Як ти ставишся до громадянських цінностей?”					Бутенко А.В	Питання анкети
Бесіда “Державні символи та національні святині України” (молодші класи)					Гетьманенко Н.Ф.	Плани-конспекти
Виховні години “Країна, мова, люди...”					Вихователі	Плани-конспекти

Та інше....

Гра-подорож „України вільної ми діти”

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форми контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Подорож до країни чистоти і здоров'я					Гетьманенко Н.Ф.	Сценарій
Листопад						
Нашому роду нема переводу					Новікова І.В.	Сценарій
Грудень						
Обрядові свята зими					Яковенко В.І.	Сценарій

Та інше....

Лінійки

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форми контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Перший дзвінок “Ми попрощалися з літом. Ось і до школи пора!”						Проведення
Інформаційна лінійка. Підсумки літнього оздоровчого періоду						Проведення
Закони шкільного життя						Проведення
Старт операції “Турбота”						Проведення
Святкова лінійка-привітання “Вічною зорею стоїть над землею Сонце, Хліб і Вчителя ім’я”						Проведення

Та інше...

Клуб “Короленківець”

Зміст роботи	Термін викон.				Відповідальні	Форми контролю
	1	2	3	4		
Вересень						
Радіожурнал “З історії Маріїнського приюту” (до 125 - річчя закладу)					Морозова М.П.	Сценарій
Вікторина по групах “Знавці історії рідного міста”					Воробйова М.О.	Сценарій

Та інше...

Літературна студія “Джерельце”

Зміст роботи	Термін викон.	Відповідальні	Форми контролю
--------------	---------------	---------------	----------------

	1	2	3	4		
Вересень						
Усний випуск альманаху “Джерельце”					Бойко В.С.	Макет журналу
Підготовка до фестивалю-конкурсу “Маленький Парнас”					Бойко В.С.	План

Та інше....

План-щоденник віддзеркалює індивідуальну роботу вихователя зі здійснення колективної програми. Він ведеться в одному загальному зошиті протягом усього навчального року і складається з двох частин - планової і щоденникової. Наприклад, вихователю можна порадити ведення такого плану-щоденника:

Дата	Для себе	Виховній групі	Активу	Працівникам школи	Батькам	Спостереження

У Харківській обласній спеціальній гімназії-інтернаті для сліпих дітей імені В.Г. Короленка використовується така форма щоденного планування:

Годин и	Зміст роботи	Виховні та корекційно-реабілітаційні цілі	Індивідуальна робота	Висновки

Структура планової частини визначається цілями і змістом щоденної роботи. В перші тижні перебування дітей у школі-інтернаті доцільно надавати структурі планування режимного характеру. У подальшому варто широко використовувати тематичну або комбіновану форму планування.

Тематичне планування передбачає зосередження всіх зусиль групи на підготовці до якогось одного важливого цільового заходу.

Комбіноване планування має охоплювати різноманітні види роботи: проведення організаційних і цільових заходів, індивідуальну роботу, самопідготовку тощо. У щоденникову частину вносяться нотатки, які містять спостереження за окремими учнями, аналіз успіхів і невдач у виконанні накресленого плану, пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності роботи всього колективу вихователів групи тощо.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Дайте визначення тифлопедагогічної теорії як науки.
2. Визначте мету та завдання виховання в школах для дітей з порушеннями зору. В чому їх своєрідність порівняно з шкільним вихованням зрячих дітей?
3. Визначте закономірності та особливості виховного процесу в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
4. Охарактеризуйте особливості реалізації принципів виховання в школах для дітей з вадами зору.
5. Охарактеризуйте професійно-особистісні якості вихователя-тифлопедагога. Чи відрізняються вимоги до особистості тифлопедагога від вимог до вчителя масової школи?
6. Визначте особливості педагогічної етики, педагогічного такту та техніки вихователя-тифлопедагога. Наведіть приклади з практики. Прочитайте статтю В.О. Сухомлинського "Лист про педагогічну етику" [В.О. Сухомлинський: Вибрані твори в 5 т. - Т.5. - С. 591-600], проаналізуйте її.
7. Визначте принципи наукового планування виховного процесу в школах для дітей з глибокими порушеннями зору.
8. Охарактеризуйте педагогічні джерела планування виховного процесу в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
9. Дайте характеристику видам планування виховної роботи в школах для дітей з порушеннями зору.
10. Під час відвідування школи-інтернату проаналізуйте перспективний план роботи школи.
11. Визначте зміст роботи вихователя першого (другого, третього, четвертого) класу в першому півріччі.

Література

1. Васянович Г.П. Педагогічна етика. - Львів., 2005.
2. Гликман И.З. Теория и методика воспитания. - М., 2003.
3. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогтики. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
4. Жихарев А.М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей. - М., 1984.
5. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка. - К., 2004.

6. Психология воспитания детей с нарушениями зрения. / Под ред. Л.И. Солнцевой, В.З. Денискиной. - М., 2004.
7. Рацул А.Б. Педагогіка: опорний конспект. - К., 2005.
8. Стернина Э.М. Теория и методика воспитания слепых и слабовидящих школьников. - Л., 1980.
9. Сухомлинський В.О. Лист про педагогічну етику: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977.- Т.5: Статті. - С. 591-600.
10. Сухомлинський В.О. Дивовижна доля: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 5: Статті. - С. 381-387.
11. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогике. - М., 2001.

3.3. МЕТОДИ ВИХОВАННЯ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.3.1. Сутність та теоретичні підходи до класифікації методів виховання

Удосконалення виховного процесу пов'язане з пошуками оптимальних методів виховання особистості.

У загальнопедагогічному значенні **методи виховання** - це сукупність певних способів педагогічної діяльності, що спрямована на вирішення виховного завдання. Оскільки виховний процес є спільною діяльністю вихователів і вихованців, доцільно наголосити на тому, що метод виховання є сукупністю способів їх спільної діяльності. Як зазначає І.Д. Бех: "У сучасній школі, на жаль, ще існує погляд на методи виховання як засіб подолання негативних тенденцій у розвитку особистості, засіб перевиховання, а не формування позитивних властивостей і якостей. Це свідчення укоріненого ставлення до учня як до об'єкта виховної дії, ігнорування його ролі як суб'єкта діяльності".⁷ Метод, як цілісний спосіб виховної діяльності, складається із сукупності прийомів педагогічних впливів.

⁷ Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. - К., 1998.

Прийом виховання - поняття більш вузьке, порівняно з методом виховання, і є його складовою частиною. Один метод може складатися з декількох прийомів.

Наприклад, метод бесіди з метою переконання включає в себе такі прийоми:

- встановлення контактної взаємодії між вихователем і вихованцем;
- аналіз поглядів;
- виявлення позитивного в особистості;
- аргументація виховного впливу (того, в чому ми маємо переконати дитину, або спростування хибності поглядів дитини).

Методи та прийоми можуть у конкретних педагогічних ситуаціях переходити один в один.

Методи виховання необхідно відрізнити від засобів виховання.

Засоби виховання виступають як допоміжні у цьому процесі. Власне, це те, за допомогою чого відбувається виховання, а саме:

- предмети, твори духовної і матеріальної культури (наукові посібники, книжки, газети, твори мистецтва);
- слово вихователя та різноманітні види діяльності (навчання, гра, художня самодіяльність, спорт);
- конкретні заходи: вечори, політінформації, збори тощо.

Наприклад, методи і прийоми переконання та впливу на свідомість реалізуються за допомогою таких засобів, як слово вихователя, факти з книг, газет, телебачення, радіо, творів мистецтва тощо. А методи формування досвіду суспільної поведінки - за допомогою таких засобів, як різноманітні види діяльності вихованців (навчальна, трудова, громадська, дозвільна та інші). Отже, в цьому випадку діяльність є засобом виховання та організована таким чином, що позитивно впливає на поведінку. Вона вдосконалюється через способи виховання (прийоми) або їх сукупність (методи). Окремо доцільно наголосити на такому впливовому засобі, як громадська думка колективу.

Надалі ми будемо оперувати поняттям “метод виховання”, що об’єднує прийоми та засоби як цілісний спосіб спільної педагогічної діяльності для розв’язання виховних завдань.

У виховній роботі з дітьми, які мають глибокі порушення зору, методи виховання використовуються з позиції їх корекційної спрямованості.

В історії корекційної педагогіки представлені наукові положення щодо використання спеціальних методів виховання аномальних дітей.

Так, В.П. Кащенко класифікував методи педагогічного впливу на поведінку дітей за ознакою відхилення, які можуть бути виправлені за їх допомогою. Це методи корекції афективно-вольових дефектів, корекції страхів, метод ігнорування, метод культури здорового сміху, метод дії при сильному збудженні дитини, корекції розсіяності, корекції сором'язливості, корекції нав'язливих думок і дій, корекції бродяжництва, самокорекції, корекції тиків, корекції дитячої скороспілості, істеричного характеру, недоліків поведінки єдиної дитини (в сім'ї), корекції нервового характеру. Автор виділених методів радив вчителю ознайомитись з ними, але не радив користуватись ними без спеціальної підготовки.

Проте, на наш погляд, йдеться не стільки про методи, скільки про недоліки аномальних дітей, які вимагають використання загальнопедагогічних методів і прийомів з метою їх корекції. Так, наприклад, корекція страхів вимагає застосування методу психотренування (вправ), переконання, заохочення тощо, корекція егоїстичної поведінки єдиної дитини вимагає застосування методів пояснення, формування досвіду поведінки, заохочення та покарання.

Існують різні аспекти класифікації методів виховання, спільні для масової та спеціальної школи. Основна з таких класифікацій буде розглянута нижче.

При доборі методів виховання вихователь повинен, по-перше, з'ясувати структуру потреб, що склалася у дитини, а саме: які потреби переважають і які з них "хронічно не задовольняються", оскільки це загрожує виникненням негативних емоційних станів фрустрації, депресії, тривоги тощо і, як наслідок, соціально непридатної поведінки. По-друге, необхідно включати в діяльність дітей достатню кількість життєвих ситуацій, що викликають такі позитивні емоції, на фоні яких формуються позитивні потреби і мотивація поведінки.

Залежно від мети, методи виховного впливу можна поділити на чотири групи ⁸:

⁸ В.М.Синьов, О.І. Пометун, В.І. Кривіша, М.О. Супрун. Основи теорії виховання. – К., 2000.

- 1) методи формування і корекції свідомості дитини;
- 2) методи організації життя та діяльності і формування досвіду нормативної суспільної поведінки;
- 3) методи додаткової мотивації та стимулювання поведінки;
- 4) методи контролю та виявлення результатів виховання.⁹

3.3.2. Функції методів виховання в тифлопедагогіці

Кожна група методів виховання виконує певні **функції**. Загальною спільною метою є формування системи звичної свідомості, звичних емоційно-психічних станів та звичної поведінки.

Отже, **перша** і дуже важлива **функція** методів виховання - “введення” у свідомість дитини норм моралі, роз’яснення їх смислу, цінностей для неї самої та оточуючих, озброєння усвідомленими способами задоволення власних потреб, розумінням того, які соціальні наслідки для самої дитини та оточуючих мають ті чи інші дії або вчинки.

Сліпота або слабозорість у дитини, обмежуючи можливість формування у неї соціального досвіду, у ряді випадків впливають і на усвідомлення необхідності відповідно поводити себе в суспільстві. Обмеженість зорового сприймання взаємостосунків між людьми часто не дозволяє дитині встановлювати причини та наслідки вчинків людей, що відбивається на її власній поведінці.

Величезну роль у соціальній поведінці відіграють емоції. Вони виникають як позитивні переживання, коли задовольняються потреби, особливо вищі, адже саме вони є складовою свідомості. Потреба породжує мотив, мотив підштовхує діяльність. Методи виховання повинні застосовуватися таким чином, щоб у вихованців виникали вищі духовні та моральні і естетичні потреби й прагнення. Саме це є **другою** важливою **функцією** методів виховання.

З історії тифлопедагогіки відомі погляди вчених, які стверджували переважання в структурі спрямованості особистості сліпої людини біологічних потреб і відповідних їм мотивів діяльності. Зрозуміло, що біологічні потреби легше

⁸ Четверту групу методів виховної роботи ми спеціально розглядати не будемо, оскільки вони вже розглядалися у курсі загальної та спеціальної психології як методи вивчення особистості (спостереження, аналіз продуктів діяльності, зіставлення незалежних характеристик, бесіда тощо).

задовольняються, тому при недостатній організації виховної роботи з дитиною вони можуть переважати в дитячому віці. Але поступово, з набуттям життєвого досвіду, у дитини формуються ціннісні орієнтири, спрямовані на задоволення вищих, духовних потреб. Серед них необхідно виділити, зокрема, альтруїстичну потребу (бути корисним людям), потребу у самоактуалізації (присвятити своє життя вищим цінностям: істині, красі, добру). Сліпі та слабозорі діти часто недостатньо високо оцінюють свої власні можливості в цьому плані, що може бути перешкодою у формуванні духовних потреб. Неправильне використання методів виховання в роботі призводить до виникнення в їх поведінці споживацьких тенденцій, зниження потреби в самоактуалізації, яка часто вважається ними неможливою.

Таким чином, друга функція методів виховання набуває особливого значення в школах для дітей з глибокими порушеннями зору.

Третя функція методів виховання - правильна організація діяльності особистості та колективу. Оскільки виховний вплив на дітей з глибокими порушеннями зору здійснюється переважно в умовах школи-інтернату, в якій вони перебувають більшу частину свого дитинства, ця функція реалізується в найбільшій мірі. Проте, слід наголосити на необхідності врахування у виховному процесі типологічних та індивідуальних особливостей вихованців, маючи на увазі особливості поведінки дітей з різними очними захворюваннями (неврівноваженість процесів гальмування та збудження, можливе при вродженій патології зору, швидка втомлюваність, погіршене орієнтування у просторі, хворобливі стани та інше) та індивідуальні риси характеру, інтереси та потреби, на сформованість яких впливає зорова патологія.

Четверта функція полягає в підкріпленні позитивних та гальмуванні негативних проявів особистості учнів, що також має специфічні особливості, пов'язані з труднощами в оцінці вчинків (власних та інших), оскільки у дитини обмежені можливості візуального сприймання дій та їх наслідків, в тому числі реакцій оточуючих.

У школах для дітей з глибокими порушеннями зору використовуються такі ж методи виховання, як і в масових школах, оскільки їм властиві ті ж самі риси особистості, що і зрячій дитині, і така ж сама загальна мета їх виховання – формування повноцінної всебічно розвиненої особистості.

Проте наявність цілого ряду індивідуальних та типологічних особливостей у розвитку такої дитини, про що вже йшлося раніше, вимагає особливого підходу у використанні цих методів.

3.3.3.Методи формування і корекції моральної свідомості у сліпих та слабозорих учнів

Перша група методів, спрямованих на формування і корекцію моральної свідомості, включає:

- 1) методи переконання (розповідь, лекція, бесіда, пояснення, диспут, навіювання, розкриття наслідків дій);
- 2) метод прикладу;
- 3) метод вимоги та громадської думки.

Методи переконання - це методи впливу на свідомість дитини з метою зміцнення її знань, поглядів, ставлень, які відповідають соціально прийнятним нормам і принципам. Основу цієї групи методів становлять знання, що використовуються для пояснення і доведення правильності та необхідності певного способу поведінки.

Як методи впливу на свідомість, переконання формують в особистості систему світоглядних, морально-правових, професійних, естетичних та інших орієнтирів, цілей і цінностей, роблять їх не лише зрозумілими і засвоєними вихованцями, а й глибоко сприйнятими ними як особистісні, власні цінності - переконання. Лише на цій основі знання зможуть стати мотивами вчинків і діяльності, внутрішніми регуляторами соціальної поведінки.

Методи переконання - це свого роду психотерапія, яка може реалізовуватися і в такому своєму різновиді, як *аналіз вихованцями спеціально підібраних і запропонованих конкретних ситуацій*, наприклад, морального або правового змісту. Такі ситуації бувають різних типів: ситуація-ілюстрація, ситуація-оцінка, ситуація-проблема, ситуація-інцидент тощо. Ситуації краще підбирати з реального життя, щоб їх зміст був доступним і цікавим для сліпих та слабозорих вихованців. Вони можуть репрезентуватися в розповіді педагога або у друкованих текстах, зокрема уривках з літературних творів.

У якій би формі не використовувалися методи переконання, монологічній або діалогічній, для їх успішного застосування необхідно враховувати такі основні *умови їх ефективності*:

- особистий авторитет у вихованців;
- особиста переконаність педагога в тому, в чому він має переконати;

- володіння методом переконання;
- вміння доводити свою правоту;
- загальна і конкретна ерудиція;
- тактовність, витримка, терплячість та наполегливість;
- вміння вислуховувати;
- взаємна довіра співрозмовників, психологічний контакт між ними;
- врахування конкретного емоційного стану вихованця на даний час;
- врахування віку, рівня інтелектуального розвитку вихованця, його основних інтересів, попереднього досвіду поведінки, ступеня зниження гостроти зору та часу його порушення;
- повна відвертість у розмові, правдивість тих фактів та аргументів, що використовуються з метою переконання.

Застосовуючи ці методи, доцільно використовувати відповідні прийоми, а саме: досягнення згоди; знаходження спільних інтересів; виявлення позитивних рис особистості та орієнтування на них у процесі роботи; гальмування негативних проявів дітей у спілкуванні зі співрозмовником; “активне слухання” (“Я тебе розумію”); прийняття і підкріплення слухних думок, аргументів, що їх висловлює дитина; активізація самостійного мислення вихованців; спростування помилкових позицій, псевдоавторитетів; створення зразка для наслідування із залученням прикладів поведінки авторитетних людей (в тому числі й дітей) з мікро- та макросередовища; конкретний наочний показ негативних наслідків для дитини та значущих для неї людей певної поведінки, що не відповідає соціальним нормам її психологічної недоцільності тощо. В цілому слід підкреслити неабияку складність використання методів переконання і необхідності наполегливої роботи вихователя щодо оволодіння їх технологією.

Методи переконання застосовуються переважно в словесній формі, оскільки їх головна мета - формування свідомості особистості, а саме її знань та переконань. Слово має величезні можливості впливу на такі компоненти свідомості учнів, як розум, почуття, воля, а при глибоких порушеннях зору значною мірою компенсує недостатність уявлень і понять.

Через слово вихователь пояснює та доводить правильність певної поведінки, правила спілкування, взаємостосунків.

Одним з найпоширеніших словесних методів формування свідомості є метод розповіді, який використовується у виховній роботі зі сліпими та слабозорими дітьми вже з початку їх шкільного навчання.

Впливаючи на почуття дітей, розповідь допомагає зрозуміти і засвоїти суть закладених в ній моральних оцінок і норм поведінки, розширити моральний досвід сліпих та слабозорих дітей.

Важливість цього методу для дітей з порушеннями зору полягає в тому, що, маючи яскравий емоційний відтінок, розповідь не лише допомагає зрозуміти зміст морального поняття, яке раніше не було зрозумілим, але й викликати у дітей позитивне ставлення до вчинків, які відповідають нормі поведінки, що формується.

Розповідь на етичну тему використовується також для озброєння дітей позитивними прикладами поведінки.

Успішність використання цього методу можлива при дотриманні певних вимог як до змісту розповіді, так і до характеру її проведення.

Так, для молодших школярів розповіді мають бути короткими, емоційними, близькими життєвому досвіду дітей за змістом і переживаннями героїв, з невеликою кількістю дійових осіб. Розповідаючи про моральні вчинки героїв, вихователь повинен зіставляти факти і робити деякі узагальнення.

Для підлітків розповідь має бути складнішою. Психологічно ближчими для них є вчинки, які хвилюють їх своїм високим смислом, хоча і відсутні в їх особистому досвіді. Розповідь для підлітків цінна тим, що ставить перед ними завдання зіставити вчинки, самостійно визначити їх причини, змушує задуматись над мотивами поведінки героїв і проявити самостійність у висновках і узагальненнях.

Умовами ефективності розповіді є добір ілюстрацій, придатних для сприймання дітьми з вадами зору, організація слухання, емоційна манера викладу.

У школах для сліпих дітей ілюстраціями до етичних розповідей можуть бути рельєфні малюнки, радіопостановки, в школах для дітей зі зниженим зором використовують контрастні малюнки, кінофільми тощо.

Розповідь про високі моральні вчинки справляє велике враження, якщо вона проводиться, наприклад, під час прогулянки, екскурсії або туристичного походу, біля вогнища, під час відпочинку між іграми дітей. У таких ситуаціях емоційний вплив розповіді підтримується емоційним впливом навколишньої обстановки. Колективне сприймання розповіді, колективне переживання підсилює її вплив на

кожного учня і сприяє формуванню в них відповідних поглядів і суджень.

Лекція - метод, який за своїми функціями близький до розповіді, але має ряд особливостей.

Шкільна лекція - це розгорнутий в доступній формі виклад суті й змісту якогось морального поняття або висвітлення якоїсь моральної проблеми. Цей метод використовується у роботі зі старшими учнями, коли вони вже інформативно і психологічно спроможні протягом відносно тривалого часу сприймати й розуміти досить складні повідомлення на ту або іншу тему.

Головне в лекції, наприклад, на морально-етичну тему - це ознайомлення з основами моралі як загальнолюдської цінності, аналіз та узагальнення відомих учням понять, обґрунтування висновків про моральні вимоги. Вихователю важливо пам'ятати, що старші учні особливо чутливі до переконливості висновків, лише добре обґрунтоване роз'яснення забезпечує правильні висновки та рішення дитини.

Використання цього методу може відбуватись в різних організаційних формах. Це можуть бути окремі виступи з обговоренням після них, цикли лекцій, спеціально розроблені для учнів певного віку. Цей метод особливо ефективний, якщо використовується систематично, а не епізодично, оскільки таким чином він сприяє усвідомленню старшокласниками морального досвіду і створенню у них системи моральних поглядів.

Пояснення в системі методів переконання має на меті допомогти вихованцям розібратися в сутності та значенні принципів, норм і правил поведінки, шляхів досягнення мети, способів самовиховання, самоосвіти та формування на основі набутих знань певних понять.

Бесіда – це обговорення з учнями конкретних фактів поведінки, вчинків, близьких їм за досвідом життя в колективі.

На відміну від розповіді, яка подається вчителем, бесіда залучає самих вихованців до вироблення у них правильних оцінок і суджень про моральні вчинки. Вихователь, аналізуючи разом з дітьми вчинки людей в реальних життєвих ситуаціях, допомагає їм зрозуміти і оцінити їх моральне значення.

Особливістю бесіди є її гнучкість, яка дозволяє швидко відреагувати на поточні події колективного життя, і, разом з тим, далеко вийти за рамки життя свого класу.

Форми бесіди різноманітні. Вона може проводитись як обговорення художнього твору, як обмін думками після прослуховування радіопередачі чи перегляду кінофільму, екскурсії та ін. В усіх випадках діти шукають правильні відповіді, оцінки та судження з приводу конкретних вчинків, фактів поведінки.

Смисл бесіди полягає в тому, щоб допомогти дітям осмислити власний емоційний досвід моральної поведінки, проаналізувати його, перетворити свої враження і переживання в дійсно моральні переконання.

Бесіда у школі для дітей з порушеннями зору вимагає від вчителя взаємопорозуміння з учнями, знання їх проблем і переживань, а також створення необхідного контакту між учнями, що дозволить їм вільно висловлюватись.

Успішне використання бесіди передбачає:

- обґрунтування вчителем теми як життєво важливої, а не надуманої;
- формулювання запитань, які б спонукали до розмови;
- спрямування розмови у правильному напрямку;
- залучення учнів до оцінки подій, вчинків, явищ суспільного життя і на цій основі формування у них ставлення до навколишньої дійсності, до своїх громадських і моральних обов'язків;
- підсумки бесіди, формування на їх основі раціонального вирішення проблеми, яка обговорюється, прийняття конкретної програми дій для закріплення прийнятої в результаті бесіди норми.

Бесіда може проводитись у фронтальній формі з класом на будь-яку тему: політичну, правову, моральну, естетичну тощо.

Індивідуальна бесіда проводиться так, щоб учень не лише зрозумів, але й переживав ті проблеми, які у нього виникли. Вихователь повинен спочатку виявити причини негативного вчинку, а потім перейти до аргументованого пояснення його суті і разом з учнем знайти правильне вирішення проблеми.

Диспут використовується як метод залучення самих учнів до вироблення правильних понять і суджень. Конкретні факти і вчинки людей слугують вихідним матеріалом для обговорення проблем.

Особливістю диспуту є полеміка, боротьба думок, яка має на меті вироблення певного судження і переконання в правильності тієї чи

іншої точки зору. Диспут вчить боротися з помилковими поглядами та відстоювати власні думки, аналізувати, робити висновки.

У роботі зі старшими школярами диспут застосовується для задоволення їх потреб у розмірковуваннях над смислом життя, прагненні знайти його для себе. Проведення диспуту вимагає спеціальної підготовки і дотримання вимог, які забезпечують його ефективність. Так, для проведення диспуту важливі¹⁰:

- підбір тем, які б хвилювали, спонукали учнів до відвертої розмови;
- вмиле ведення дискусії, зіткнення різних думок, поглядів;
- відвертість до кінця, ніяких замовчувань і заборон;
- вміння сперечатись, не ображаючи опонентів;
- вміння захищати свої погляди, переконувати в них інших людей, аналізувати поняття, а не просто досягати певних кінцевих рішень.

Процес підготовки до диспуту включає залучення учнів до його розробки. Учасники диспуту повинні заздалегідь обміркувати і те, що підлягає обговоренню, і власні аргументи з приводу проблеми, яка обговорюється.

Важливою умовою успішності проведення диспуту є правильна поведінка дорослих. Педагоги повинні максимально делікатно, з повагою ставитись до висловлювань учнів. Завдання педагога в тому, щоб спонукати учнів до розмірковувань, пошуку, вказати вірний шлях до самостійних рішень.

Навіювання, як спосіб психологічного впливу на свідомість, призводить до прояву у дитини, навіть супроти її волі і свідомості, певного стану, почуттів, або до здійснення вчинків, що можуть безпосередньо не відповідати звичним формам її поведінки. Навіювання не вимагає доказів, аргументації, логіки. У педагогічній діяльності засобом навіювання можуть бути яскраві факти, цитати, приклади і навіть сама особистість вихователя. Елементи навіювання наявні також у проханні, наказі, переконанні, прикладі, авторитеті, громадській думці. Особливо елементи навіювання простежуються у мистецтві та художній літературі.

В історії педагогіки існували різні підходи до визначення ролі навіювання у вихованні. Одні перебільшували його значення, інші заперечували можливість його використання. Проте більшість педагогів вважає, що в системі методів виховання навіювання має

¹⁰ М.М.Фіцула. Педагогіка. Тернопіль. - 2004. - С. 71.

зайняти своє місце як самостійний метод або як прийом у складі інших методів. Ступінь навіювання залежить як від вікових, так і від індивідуальних особливостей дитини, її культурного та інтелектуального розвитку, освіченості, особливостей характеру (слабкої волі, недооцінювання своїх можливостей), почуття особистої неповноцінності, як це буває у сліпих та слабозорих, а також від тимчасового стану психіки, авторитету вихователя. Для сліпих та слабозорих дітей дуже важливим є авторитет педагога, тому вміле використання цієї їх своєрідності в поєднанні з педагогічними прийомами дає позитивні результати у вихованні.

Однак, в роботі зі сліпими та слабозорими дітьми педагог повинен враховувати те, що ці діти вразливі і легко підкоряються навіюванню осіб, які мають у них авторитет. Коли така людина порядна і прагне добра - навіювання матиме позитивні наслідки, але зустрічаються випадки, коли незряча людина потрапляє під негативний вплив, наслідуює ненормовану поведінку. Це стосується таких випадків, коли незрячі потрапляють під вплив нетрадиційних релігійних груп, сект або починають зловживати алкоголем, виправдовуючи свою поведінку для себе і оточуючих життєвими проблемами, що пов'язані з поганим зором. Замість прагнення їх побороти, людина пливе за течією, шкодить собі та оточуючим, які про неї піклуються.

У практиці тифлопедагогіки дуже важливим виявляється **метод (або прийом) розкриття наслідків дій**. Важливість цього методу пояснюється особливостями формування у дитини з глибокими порушеннями зору здатності розуміння системи причинно-наслідкових відношень. Обмеження в накопиченні життєвого досвіду, пов'язані з порушеннями візуального сприймання, ускладнюють правильне самостійне оцінювання дитиною тих поведінкових дій (власних та дій оточуючих), які мають трансформуватися в загальні переконання, що регулюють поведінку дитини. Часто дитині важко розібратися в ситуації, зрозуміти причинно-наслідковий зв'язок між вчинком та його результатом, встановити смисл дій іншої людини, що буває причиною порушення поведінки у сліпих та слабозорих дітей.

Порушення зору відбиваються також на здатності конкретизувати узагальнення, подані в словесній формі вихователем. Такі проблеми у дитини виникають тоді, коли узагальнені норми поведінки подаються вихователем, не викликаючи у дитини емоційного відгуку, не пов'язуються з її досвідом.

Використання методу розкриття наслідків дій має спиратися на здатність дитини до узагальнення в свідомості соціально цінних поведінкових актів, критичність мислення, її власний досвід та можливості емоційного реагування.

До групи методів формування та корекції свідомості вихованців належить і такий метод, як **приклад**. Педагог впливає на свідомість і поведінку дитини через створення взірця для наслідування, ідеалу.

Приклад подає, в першу чергу, сам вихователь та всі оточуючі дитину люди. Зрячі діти можуть самостійно використовувати приклад для самовиховання. Використання прикладу як методу або прийому виховання дітей з порушеннями зору повинно поєднуватись з роз'ясненням, розповіддю, бесідою.

Сприймаючи приклад, дитина ніби приміряє його до себе, виникає суб'єктивний образ цього прикладу, бажання наслідувати йому. Як приклади використовуються дії та вчинки товаришів по школі, батьків, вчителів, літературних героїв.

Приклад, який має стати ідеалом, зразком для наслідування, може бути: конкретний життєвий, конкретний літературний, збірний, узагальнений. Найвпливовішим для вихованців є конкретний життєвий приклад, що близький до їхнього досвіду, цікавий та значущий.

Педагог може використовувати приклад для конкретизації того чи іншого теоретичного положення, для спонукання певного типу поведінки, для доведення цінності певної моральної норми.

Умови ефективного застосування методу прикладу такі:

- усвідомлення вихованцями особистісної цінності прикладу;
- наявність громадської думки, яка підтверджує цей приклад;
- доступність прикладу для наслідування;
- усвідомлення необхідності просуватися вперед на шляху до ідеалу, самокритично порівнювати себе з ним;
- прийняття важливості самовиховання;
- “людяність прикладу”, його життєвість, наявність тих, спільних з вихованцем, людських слабкостей, які ідеал зміг перебороти.

Вимога являє собою метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою спонукання його до позитивної дії або гальмування негативних проявів поведінки. На відміну від інших методів, вимога впливає не лише на розум дитини, але й на волю, мотиваційно-

почуттєву сферу, спонукаючи до вироблення позитивних навичок і звичок поведінки.

Вимога завжди повинна бути зрозумілою дитині, справедливою, коротко і чітко висловленою вчителем. Оскільки в процесі навчання дитині весь час пред'являються вимоги усім педагогічним колективом школи та батьками в усіх сферах життя і діяльності, в школі виробляють єдині вимоги до учнів.

Вимоги пред'являються дітям в прямій або опосередкованій формах. Пряма вимога ставиться перед учнем у вигляді конкретного опису дій в певній ситуації. Опосередковані вимоги поділяють на три групи:

1) позитивні вимоги, пов'язані з вираженням позитивного ставлення до вихованця: вимога-прохання, вимога-довіра, вимога-схвалення;

2) нейтральні вимоги, в яких педагог не виявляє чіткого ставлення до дітей, вони базуються на вже сформованому ставленні дитини до певного виду діяльності (вимога-порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі);

3) негативні вимоги, які демонструють негативне ставлення педагога до дій учня (осуд, вияв недовіри), попередження про можливе покарання.

Окремим видом вимоги є **громадська думка**. Саме вона виступає опорою в утвердженні моральних норм, прийнятих у колективі, сприяє усвідомленню учнями тих чи інших видів вимог, підвищує ефективність виховання. Обговорюючи негативний вчинок учня, колектив прагне, щоб той усвідомив свою провину. Обговорювати чи критикувати треба не особистість вихованця, а вчинок, його шкідливість для колективу, суспільства й самого порушника. Розмова має бути такою, щоб учень сам назвав причину свого вчинку. Під час обговорення обов'язково визначають шляхи подолання недоліків. За допомогою громадської думки легше переконати учня в хибності його поглядів чи в неналежній поведінці, ніж в індивідуальній бесіді. Учень бачить, як реагують однокласники на поради педагога і членів колективу, пересвідчується, що його погляди ніхто не підтримує, і починає прислухатися до порад вихователя.

Готуючись до обговорення поведінки учнів, досвідчені вчителі уникають надмірного втручання в розмову. Коли колектив сам дає оцінку й ухвалює рішення, учень сприймає це серйозніше, оскільки

бачить, що педагог не налаштував проти нього членів колективу, вони мають власну думку.

До обговорення негативних вчинків одних і тих самих вихованців не варто звертатися надто часто, оскільки їх реакція на критичні зауваження знижується, а інші члени колективу, з огляду на відсутність результатів, зневірюються в можливостях громадської думки. Високо оцінюючи роль громадської думки у вихованні школярів, В.О. Сухомлинський вказував, що не повинно бути предметом обговорення в колективі:

1) поведінка дитини, причина якої має явні або приховані ненормальності в сім'ї, зокрема антигромадські вчинки батьків, сварки, скандали, незгоди між батьком і матір'ю; діти розуміють взаємозв'язок між своєю поведінкою і життям сім'ї, тому оприлюднення тіньових сторін цього життя пригнічує їх;

2) поведінка або окремі вчинки, які об'єктивно є протестом проти грубості, свавілля старших, оскільки підліток у такому разі вважає осуд несправедливістю щодо себе;

3) вчинки підлітків, що є результатом допущеної педагогом помилки;

4) вчинок, зумовлений тим, що вчитель припустився необ'єктивності в оцінюванні знань учня;

5) неправильний вчинок, пояснення якого потребує розповіді про глибоко особисті, дружні стосунки учня зі своїми однолітками чи із старшим або молодшим другом, тому що настановлення на відвертість у такому разі учень переживає як спонукання до зради, виказування друга;

б) поганий вчинок, мотиви якого пов'язані з особливостями стосунків у сім'ї, про які дітям рано знати і які не можна їм роз'яснювати.

Ефективність громадської думки у вихованні школярів залежить від умілого її використання. Вона має бути спрямована на тих, хто на неї зважає, її слід обережно застосовувати в роботі з учнями з підвищеною емоційністю.

Громадська думка формується заздалегідь, а не лише тоді, коли треба обговорити вчинок, що стався в колективі. Успішне її формування здійснюється за єдиних педагогічних вимог до учнів, чіткої системи учнівського самоврядування і систематичної роботи з учнівським активом, наявності аналізу життя та діяльності школярів у світлі моральних норм, стимулювання учнів до висловлення власної

думки, колективного аналізу конфліктних ситуацій та їх вирішення, привчання учнів критично самостійно оцінювати думки і явища, аргументовано обстоювати власну думку.

Громадська думка виступає як колективна вимога і формується під керівництвом педагогів різними шляхами. Зокрема, це відбувається:

- на основі забезпечення єдиних педагогічних вимог до всіх учнів;
- при наявності учнівського самоврядування;
- через організацію спільної громадської діяльності колективу учнів;
- при колективному аналізі та оцінці різних явищ громадського і культурного життя країни та учнівського колективу;
- при стимулюванні учнів до критичної оцінки думок і явищ та висловлювань власної думки.

Процес формування громадської думки включає виявлення індивідуальних думок членів учнівського колективу і на їх основі вироблення правильних остаточних суджень.

Важливо, щоб громадська думка випереджала негативні явища в житті учнівського колективу і була спрямованою на тих, хто на неї зважає. Емоційний вплив громадської думки настільки сильний, що в застосуванні до емоційно нестійких дітей вона може наносити психічні травми, тому її треба використовувати обережно. Аби внаслідок критичних зауважень від імені всього колективу дитина не потрапила в безвихідну ситуацію, громадська думка має не лише критикувати, але й підказувати вихід з неї.

Формування моральної свідомості дітей неможливе без залучення до цієї роботи їх почуттів, емоційних переживань. Тому в цій роботі використовуються спеціальні прийоми (які Т.В. Рогожкін¹¹ виділив у класифікації методів формування моральних почуттів у дітей).

Зокрема, у роботі спеціальних шкіл-інтернатів для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором використовуються такі прийоми формування моральних почуттів:

- 1) спеціальне акцентування на емоційності змісту, наголошення на духовно близькому, істотно важливому для учня;
- 2) вплив на почуття учня шляхом виразності викладу, мовлення, жестів педагога;

¹¹ В.Т. Рогожкін. О классификации методов нравственного воспитания // Советская педагогика. -1971. - №10. - С. 92-95.

3) емоційність обстановки, в якій відбуваються події з життя школи, класу;

4) емоційність стосунків між учнями, вчителями, батьками та оточуючими;

5) позитивний фізичний контакт з дитиною при схвальній оцінці етичного вчинку (тактильний прийом);

6) включення школярів у таку активну навчальну і позакласну діяльність, яка викликає почуття переживання, радості пізнання та творчості.

3.3.4. Методи організації життя та діяльності, формування та корекції досвіду нормативної суспільної поведінки

Використання цієї групи методів сприяє накопиченню кожною особистістю досвіду правильної поведінки, розвиває і зміцнює волю, впливає на формування звичної поведінки відповідно до соціальних норм і вимог.

Умовами успішного застосування методів організації життя та діяльності, формування та корекції досвіду нормативної суспільної поведінки є:

- усвідомлення вихованцями доцільності та обґрунтованості правил поведінки, що регулюються різними документами і приписами (статути, правила внутрішнього розпорядку виховного закладу, накази, розпорядження, інструкції тощо);
- стабільність вимог щодо поведінки;
- конкретність і зрозумілість правил поведінки;
- систематичність і регулярність дотримання правил поведінки;
- чітка організація життя і різноманітної діяльності, що сприяла б виробленню у вихованців стереотипів правильної поведінки;
- єдність вимог до виконання правил поведінки усіх вихователів та колективу.

При застосуванні цієї групи методів вихователі використовують такі *прийоми та засоби*:

- залучення дітей до різних видів діяльності, в яких формуються навички поведінки;

- створення психологічних ситуацій, що сприяють закріпленню певних рис особистості та детермінують відповідну поведінку;
- створення системи постійних, повсякденних доручень, завдань;
- контроль за виконанням завдань;
- розбір та аналіз помилок учнів у виконанні правил поведінки.

Основними методами цієї групи є **привчання та вправи, організація корисної практичної діяльності, творча гра.**

Метод привчання передбачає певну, до деталей продуману, організацію життя учнів, залучення їх до виконання норм і правил поведінки з метою їх перетворення на звичні форми поведінки, які самою дитиною сприймаються позитивно.

Привчання відіграє особливу роль в школах для дітей з порушеннями зору, оскільки більшість учнів до вступу в школу не мали досвіду життя та діяльності в колективі. Привчання дітей починається з молодших класів шляхом показу зразка поведінки самим вихователем, через читання казок та оповідань. При цьому вихователь повинен викликати у дітей позитивне ставлення до тої чи іншої форми поведінки, що досягається образністю викладу та емоційним ставленням самого вихователя до того, що він демонструє дітям.

Прийоми показу зразка різноманітні і залежать від характеру звичок, які виховуються. Це можуть бути спеціально організовані дії, наприклад, як потрібно поводити себе за столом, на вулиці, в театрі тощо. Якщо йдеться про формування моральних звичок, наприклад, допомога товаришеві, доцільно непомітно звернути увагу дітей на позитивний приклад в їх житті або використати яскравий приклад з розповіді чи мультфільму, ввести показ зразка поведінки в гру дітей.

Якщо діти засвоюють звички тільки за примушенням, це слабо впливає на виникнення потреби поводити себе відповідним чином.

У створенні позитивного ставлення до виконання певних дій використовуються різноманітні емоційні прийоми, наведення яскравих фактів, демонстрація переваг даної форми поведінки із залученням самих дітей до її виконання.

Засвоєння певної звички відбувається особливо успішно за умови виділення окремих дій, з яких складається ця форма поведінки. Це надає сліпій чи слабозорій дитині можливість точно орієнтуватись у змісті і послідовності дій, полегшує її самоконтроль.

Виховуючи у дитини з порушеннями зору певну звичку, важливо знайти зовнішні засоби, які можуть слугувати орієнтиром в оволодінні нею. Так, наприклад, формуючи звичку швидко і добре здійснювати ранкове вмивання і прибирання ліжка, можна запропонувати дітям, як зовнішні орієнтири, зміну фрагментів з музичних творів, що лунають в школі. Так, під час звучання музики з мультфільму “Мийдодір” діти повинні встигнути вмитися, а під час звучання іншого музичного фрагменту - прибрати в спальні, застелити ліжко.

Метод привчання вимагає від тифлопедагога контролю за характером виконання учнями дій. Контроль може здійснюватись різними прийомами, але не можна доводити його до простої констатації виконання або покарання за невиконання. Контроль вимагає доброзичливого, зацікавленого ставлення вихователя до вихованців, спільного з ними аналізу поведінки, виявлення труднощів, обговорення прийомів подальшого удосконалення. Ще важливіше організувати самоконтроль учнів, знайти його переконливі форми, які полегшать дитині подальший шлях самовиховання.

Під час вироблення звичок поведінки усьому педагогічному колективу необхідно обов'язково дотримуватись єдності вимог. Це знаходить своє вираження в розробці розумного, доцільного режиму школи-інтернату. Виконання режиму дозволяє одночасно дотримуватись багатьох вимог до прийомів привчання: створення обстановки, яка стимулює формування потрібних звичок; залучення самих учнів до розробки режиму; необхідність повсякденного повторення дій; участь дітей в контролі та ін.

Використання методу привчання сліпих та слабозорих дітей до форм суспільної поведінки здійснюється в трьох варіантах:

- 1) перед дітьми прямо не ставиться завдання оволодіння тим чи іншим способом поведінки, а так організується їх діяльність, щоб діти, виконуючи її, відчували задоволення і прагнули повторити ці дії ще і ще, звикаючи до цього непомітно для себе;
- 2) пряма, відкрита постановка перед учнями завдання оволодіти певною звичкою як важливою і цінною. Тут особливе місце займає пояснення дітям суті важливості звички та показ зразка поведінки, оскільки сліпі чи слабозорі діти обмежені в можливості спостерігати це в житті візуально;
- 3) учні захоплюються певним моральним ідеалом, перспективною оволодіти не окремою звичкою, а якістю особистості. Це може бути витриманість, скромність, мужність тощо. У такому разі учень сам

відшукує для себе взірець і можливість розвивати в собі потрібні якості.

Метод **вправ** застосовується з метою спеціального відпрацювання способів поведінки у конкретно заданих умовах (як привітати старшого, як правильно поводити себе у місцях громадського відвідування, дотримання правил етикету тощо), а також з метою розвитку вмінь вольової саморегуляції поведінки, самозаспокоєння, володіння собою тощо. Такі вправи можна вводити в ігрову діяльність, в повсякденні прогулянки та ін.

Отже, метод вправ є підпорядкованим методу привчання та може розглядатися як його складовий елемент, хоча в багатьох випадках виступає як самостійний. Наприклад, привчання вітатися можна проводити з використанням слова, підкріпленого конкретною дією.

Метод організації корисної практичної діяльності учнів є найбільш ефективним методом формування правильної поведінки. Головна мета цього методу - набуття дітьми практичного досвіду колективних стосунків, необхідного для формування у них соціально цінних якостей особистості.

Цей метод набуває особливого значення в роботі шкіл для дітей з порушеннями зору, оскільки, як вже зазначалося вище, ці діти мають обмежений суспільний досвід, і навіть сам факт їх навчання в школі-інтернаті передбачає розширення цього досвіду лише в межах даного закладу. Проте, випускникам шкіл даного типу належить бути особистісно підготовленими до життя в широкому соціумі.

У таких умовах підвищується роль тифлопедагога, здатного до формування у дітей позитивних якостей особистості, а значить і винайдення шляхів наближення умов виховання в школі-інтернаті до звичайних умов функціонування людини в суспільстві.

Використовуючи цей метод, тифлопедагог організовує виконання кожним учнем доручень колективу в процесі спільної практичної діяльності. При цьому важливо, щоб учень звик сприймати доручення колективу не як особисте доручення вчителя.

Цей метод використовується у різних видах діяльності учнів (трудовій, культурно-масовій, спортивній, навчальній тощо), різного змісту (самообслуговування, шефство, загально-шкільні заходи тощо). Участь в такій діяльності розширює досвід спілкування дітей, а отже й досвід суспільної поведінки. Цінність даного методу полягає в тому, що він дозволяє вихователю використовувати такий зміст і форми діяльності колективу, які будуть найбільш ефективними в формуванні

у дітей необхідних якостей. Але при цьому вихователь повинен враховувати, що спільна діяльність дітей посилює виховний вплив тоді, коли вона захоплює дітей, коли вони самі беруть участь в її плануванні і винайденні способів виконання, мають можливість самостійно контролювати і оцінювати виконання запланованого.

Систематичне використання цього методу в різних галузях діяльності учнів одночасно сприяє накопиченню колективного досвіду і зростанню особистості.

Творча гра є дуже цінним методом створення у дітей позитивного досвіду суспільних відносин.

Творча гра - це діяльність, в якій діти беруть на себе певні ролі і виконують рольові дії в удаваній ситуації. В грі дитина переживає певні ситуації, проявляє себе у високих, благородних якостях, як смілива, рішуча, чуйна, скромна людина, виконує дії, властиві тій чи іншій ситуації.

Своєрідністю творчої гри дитини з порушеннями зору є те, що вона в молодших класах ще недостатньо розвинена через вже згадану обмеженість життєвого досвіду. Тому використання цього методу має подвійне значення: корекцію ігрової діяльності дітей, а значить і збагачення життєвого досвіду та розвиток моральних якостей в процесі гри.

Використання творчої гри як методу виховання доцільно в тих випадках, коли:

- завдання формування певної якості та вмінь недостатньо усвідомлені дітьми і не викликають емоційного відгуку. Це може бути, наприклад, формування звички доглядати за одягом, лагодити його. Доцільним буде введення цих дій в гру, наприклад, “Майстерня з лагодження одягу”, або підготовка до конкурсу краси тощо. Особливо корисні такі ігри для тих сліпих та слабозорих дітей, які не вміють себе обслуговувати, оскільки за ними добре доглядають дорослі;

- мета діяльності всім зрозуміла як важлива і досить цікава (чергування на перервах), але процес досягнення її має ряд незрозумілих для виконання елементів. У наведеному прикладі це може бути нерозуміння сліпою дитиною власних дій по чергуванню.

Використовуючи метод творчої гри у виховній роботі, тифлопедагог має дотримуватись ряду умов:

- не можна нав’язувати дітям незрозумілу за змістом і рольовими діями гру;

- з'ясовувати та враховувати, чи достатньо зрозумілі ролі і чи зможе учень в них проявити свої позитивні якості;
- необхідно враховувати, чи близькі дітям ролі й сюжет гри, чи розуміють вони його;
- для того, щоб закріплювалися у звичках моральні якості, які дитина проявила в грі, необхідно після її завершення зосередити увагу учнів на реальних позитивних результатах.

3.3.5. Методи додаткової корекції та стимулювання поведінки

Поведінка особистості внутрішньо мотивується (викликається до дії) її переконаннями, потребами, інтересами тощо (тим, що складає спрямованість особистості). Але в багатьох випадках на цю мотивацію необхідно додатково впливати, викликаючи соціально нормативні поведінкові вчинки, підносити активність їх виконання. Крім того, вчинки, якщо вони є проявом соціально-нормативної поведінки, для свого подальшого повторення та закріплення мають одержати позитивні оцінки (підкріплення), а ті, що є негативними - гальмування.

На підсилення мотивації та стимуляцію поведінки спрямовані методи виховної діяльності, що складають групу, до якої входять змагання, заохочення, критика, покарання.

Змагання - це така організація діяльності вихованців, що враховує потреби людини у самоствердженні, перемозі. Ці потреби є одними з основних, які мотивують ігрову діяльність дитини, а вона є генетично ранньою у порівнянні з іншими видами діяльності (навчання, праця). Метод змагання реалізується в індивідуальній, груповій і навіть у масовій формах.

Зміст цього методу полягає в такій організації діяльності колективу, при якій оголошується боротьба за досягнення найкращих результатів. Для цього визначаються конкретні цілі, встановлюються терміни виконання, виробляються умови змагання.

Змагання дуже захоплює дітей, воно має особливий виховний вплив, коли його зміст і мета мають для колективу суттєве значення, пов'язані з важливими сторонами його життя.

Однією з умов проведення змагання в школах для дітей з порушеннями зору є врахування їх можливостей у плані постановки мети, реальної для досягнення, і визначення умов змагання. Адже

діти мають різні за клінічною характеристикою очні захворювання, індивідуальні зорові можливості, протипоказання, наприклад, для тривалого зорового навантаження, активної рухової діяльності, освітлення в процесі виконання окремих завдань змагання тощо.

Проведення змагання в школі-інтернаті передбачає дотримання таких вимог:

- врахування зорових та інших можливостей учнів;
- чітке визначення цілей, завдань, змісту змагання, його суб'єктів;
- наявність очевидних, зрозумілих критеріїв змагання, зручних для порівняння;
- гласність, оперативність, об'єктивність, демократизм відображення ходу і результатів змагання;
- створення рівних умов для всіх учасників змагання;
- належне моральне і матеріальне стимулювання переможців змагання.

При застосуванні змагання, як методу стимулювання моральної поведінки особистості або колективу, педагогу необхідно використовувати наявний позитивний досвід такого роду діяльності в колективі, традиційного для багатьох шкіл-інтернатів. Наприклад, змагання між виховними групами за порядок у спальних кімнатах або при виконанні суспільно корисних завдань. Необхідно також звертати увагу на профілактику негативних явищ, що можуть виникнути на тлі змагання, таких як “колективний егоїзм”, загальний фанатизм.

Як метод додаткового стимулювання діяльності, використовується **критика** - висловлювання оціночних суджень щодо певних дій і вчинків вихованців або їх діяльності та поведінки з метою покращення. Існують різні думки щодо можливостей та ефективності виховного впливу критики на особистість. Але практика переконливо доводить, що критика є досить сильним та впливовим методом, особливо коли вона висловлюється з боку референтної для вихованця групи або авторитетної особи. В іншому разі критика внутрішньо особою не сприймається і слабо впливає на її поведінку. Метод критики взагалі не означає лише негативну оцінку діяльності та поведінки. Доцільно наголосити на правилі, що критиці підлягає не особистість в цілому, а її конкретні дії та вчинки.

Умовами успішного застосування методу критики є:

- переконливість і об'єктивність змісту критичних висловлювань;
- позитивність та доброзичливість критики;
- наявність громадської думки, що підтримує вимоги того, хто висловлює критичні судження;
- конструктивність критики, тобто показ шляхів подолання перешкод та усунення недоліків, з приводу яких висловлені зауваження.

Метод критики реалізується через застосування прийомів, що допомагають або безпосередньо оцінювати дії і вчинки вихованця, або виражають непряме, опосередковане ставлення до них (скажімо, натяком, іронією, наведенням прикладу тощо).

Заохочення - це система позитивних впливів на особистість.

Заохочення може виражатись засобами як морального (схвалення, подяка тощо), так і матеріального характеру (подарунки, преміювання тощо).

Заохочення може мати різні форми, але сенс його психологічного впливу на дитину завжди пов'язаний з переживанням задоволення, радості, викликаних суспільним визнанням її зусиль, старань, досягнутих результатів. Заохочення завжди підкреслює, що мета, яку ставив перед собою учень, досягнута і має суспільну цінність, а шляхи, якими він йшов до мети, заслуговують на визнання і повагу. Це викликає у дітей хороший настрій і спонукає до вирішення більш серйозних завдань.

Проте в практиці роботи зі сліпими та слабозорими дітьми часто спостерігаються випадки, коли дитина поводить себе бездіяльно, перебуває в ролі спостерігача подій або пасивного учасника. Це пов'язано з обмеженими можливостями дітей в просторовому орієнтуванні та у виконанні практичних завдань. Тифлопедагогу доводиться підмічати в поведінці найменші прояви позитивно спрямованої поведінки, визначаючи їх як досягнення (хоча в порівнянні зі зрячими дітьми, це далеко не завжди насправді так), і використовувати метод заохочення для подальшого розвитку дитини. Особливо це стосується дітей, яких рідко хвалять. Тут часто застосовується прийом "авансованого" заохочення, що спонукає дитину виправдати його і досягти в подальшому кращих результатів.

Метод **покарання** використовується в особливих випадках та з дотриманням певних умов з'ясування причин неправильного вчинку чи дій дитини.

Дуже важливим для застосування покарання є вміння вихователя аналізувати поведінку дитини з огляду на усвідомлення зробленого вчинку, його зв'язку з характерологічними особливостями дитини (егоїзм, зарозумілість, черствість-байдужість), а також з її психічним станом.

Покарання завжди має бути справедливим, підтримуватись громадською думкою про необхідність його застосування і не залежати від настрою вихователя.

Серед прийомів застосування методу покарання, зокрема, можна виділити: висловлювання категоричної вимоги; попередження про санкції; винесення санкцій; моральне примушення громадською думкою. Прийом примушування може використовуватися і як самостійний метод виховного впливу на поведінку. Тоді його доцільніше віднести до групи методів формування досвіду поведінки.

Методи **виявлення результатів виховання**, тобто вихованості дитини, характеризуються ступенем сформованості у неї суспільно значущих якостей.

Ознаками, за якими ми виносимо судження щодо розвитку і вихованості окремих якостей особистості, є:

- стабільне ставлення до цінностей життя;
- повторювані суттєві дії особистості;
- чітко виражені результати звичайних вчинків.

Основні критерії вихованості: патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, гуманність, чесність, сумлінне ставлення до праці, почуття власної гідності, дисциплінованість, відповідальність, принциповість, цілеспрямованість, активність, допитливість, естетичний розвиток, прагнення до фізичної досконалості, прагнення до постійної готовності якісно виконувати свої обов'язки.

Всі охарактеризовані методи виховання в школах для дітей з порушеннями зору застосовуються у різних формах.

Відповідно до шляхів досягнення мети виховання, вирішення його конкретних завдань виділяють *форми* організації виховного процесу.

Під **формами виховання** розуміють організаційні і часові межі, в середині яких здійснюються ті або інші акти, цикли виховання - це виховні заходи, що втілюють зміст виховної діяльності. Існує багато

організаційних форм виховання, детально вони будуть розглянуті при вивченні напрямів виховання. Узагальнено всі форми виховання поділяються на:

індивідуальні, коли виховні дії спрямовані на одну конкретну особистість (індивідуальна бесіда, індивідуальна робота після занять);

групові, при яких виховні заходи охоплюють групу, первинний колектив вихованців (групова екскурсія, заняття в гуртках, секціях тощо);

масові охоплюють, як правило, весь колектив вихованців школи.

Зазначимо умовну спрощеність такої класифікації форм виховання і особливу важливість спрямованості роботи в кожній з них на конкретну особистість, індивідуальність. Адже саме *особистість* є головним об'єктом виховних впливів. Але треба підкреслити, що групові та масові форми виховання теж позитивно впливають на індивідуальність особи (виховання традиціями колективу, колективною згуртованістю, колективною відповідальністю тощо).

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Дайте визначення поняття методів виховання.
2. Прочитайте статті В.О. Сухомлинського: "Вправління - один з методів виховання", "Виховання почуттів", "Нагорода за добро", "Виховання без покарань", "З чого починається громадянин", "Думки про шкільне виховання" (Сухомлинський В.О.: Вибрані твори в 5 т. - К., 197. - Т. 5: Статті.). Наведіть приклади використання методів виховання.
3. Перерахуйте групи методів виховання в тифлопедагогіці та визначте їх функції.
4. Назвіть методи виховання першої групи. Наведіть приклади їх використання.
5. Поясніть особливості використання методу переконання в школах для сліпих та слабозорих дітей.
6. Визначте методи другої групи та наведіть приклади їх використання в роботі з дітьми, які мають глибокі порушення зору.
7. Які особливості використання методу прикладу у вихованні дітей з порушеннями зору?
8. Поясніть особливості використання третьої групи методів виховання в школах для дітей з глибокими порушеннями зору.
9. Як використовуються методи заохочення та покарання в роботі зі сліпими та слабозорими дітьми. Наведіть приклади.

10. Дайте пояснення класифікації форм виховання.
11. Поясніть, чи пов'язані між собою методи і форми виховання, яке значення це має для організації виховного процесу.

Література

1. Гликман И.З. Теория и методика воспитания. - М., 2003.
2. Жихарев А.М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей. - М., 1981.
3. Рацул А.Б. Педагогіка: опорний конспект. - К., 2005.
4. Сухомлинський В.О.: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977.-Т. 5: Статті.
5. Тупоногов Б.К. Теоретические основы тифлопедагогика. - М., 2001.
6. М.М.Фіцула. Педагогіка. - Тернопіль, 2004.

3.4. РОЗУМОВЕ ТА МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Зміст виховання в школах для дітей з порушеннями зору зумовлюється соціальним замовленням і визначається метою формування повноцінної всебічно розвинутої особистості.

У змісті виховання виділяються такі основні напрями: розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне.

3.4.1. Розумове виховання та формування наукового світогляду у дітей з порушеннями зору

У школах для дітей з порушеннями зору, так само як і в масових школах, одним з найважливіших напрямів роботи є розумове виховання.

Розумове виховання передбачає цілеспрямовану діяльність вихователів з розвитку мислення учнів, прищеплення їм культури розумової праці.

Специфічність розумового виховання дітей з порушеннями зору полягає у врахуванні особливостей їх пізнавальної діяльності та використанні засобів її корекції на основі активізації пізнання, розвитку творчого мислення та формування наукового світогляду.

Дитина з порушеннями зору має бути такою ж освіченою, як і зряча дитина, володіти основами наук, культури та техніки. У такій важливій справі недостатньо використання знань, отриманих на уроці, в процесі виховної роботи вони повинні систематизуватися й поповнюватися.

Відсутність життєвих вражень, пасивність і обмеженість сліпої дитини в різних видах діяльності вже з раннього віку відбиваються на розвиткові її пізнавальної активності. Завданням вихователя-тифлопедагога є включення дітей в різноманітну діяльність, яка надає можливості оволодіння новими знаннями, сприяє розвиткові творчого мислення, уяви, пам'яті та інших пізнавальних процесів.

Розумовий розвиток дітей з порушеннями зору має велике компенсаторне значення, оскільки відомо, що всі види сприймань мають властивість осмисленості. Навчання сліпої чи слабозорої дитини осмислювати інформацію, отриману через збережені органи відчуття, забезпечує їй компенсацію порушеного зорового сприймання. Для цього вихователь повинен не лише створювати умови для дитини, в яких задовольняється її пізнавальний інтерес, але й ставити перед нею пізнавальні завдання.

Розумове виховання сліпих та слабозорих дітей передбачає формування у них навчальних вмінь, без яких неможливе повноцінне використання всього арсеналу виховного впливу. Зокрема, можна виділити низку таких своєрідних **навчальних вмінь**:

- Переважно всі зрячі діти вміють читати ще до початку навчання у школі. Сліпі та слабозорі діти часто вперше знайомляться з книжкою, коли приходять до школи. Тому використання в роботі вихователя-тифлопедагога такого важливого засобу розумового виховання, як навчання самостійному читанню, відкладається на певний період. При цьому в самому процесі читання завдання осмислення тексту також має своєрідності, пов'язані з недостатністю наочного досвіду дітей, відсутністю у них конкретних предметних та життєвих уявлень.
- Уміння слухати у дітей з порушеннями зору передбачає використання стійкої уваги, тобто вміння зосереджуватись. З тифлопсихології відомо, що стійкість уваги у дітей старшого

дошкільного віку нетривала, для багатьох з них характерна нездатність до концентрації. Використання у виховній роботі читання казок, розповідей, пояснень сприятиме розвитку у дітей вміння слухати (аналізувати, оцінювати прослухане).

- Уміння писати у сліпих та слабозорих дітей також розвивається пізніше, ніж у зрячих, і своєрідно. Тому такі складові цього вміння, як самостійне описування побаченого (при сліпоті - почутого, а при слабозорості - недосконалого зорового), написання твору на задану або вільну тематику, написання реферату або конспектування прочитаного формуються складно.
- Великого значення в розумовому вихованні дітей з порушеннями зору мають спеціальні вміння. Наприклад, дитина, яка цікавиться музикою, хоче грати на музичному інструменті, повинна вміти читати ноти, дитина, яка хоче навчитись трудовим навичкам, повинна вміти виконувати та читати технічні креслення, карти, записувати числа, формули тощо. Всі ці вміння у дітей з порушеннями зору формуються тифлопедагогом. Самонавчання для них майже неможливе.
- Виховання умінь культури розумової праці включає вміння дотримуватись раціонального режиму та знання правил розумової праці, вміння охайно виконувати навчальні завдання, утримувати в порядку робоче місце, поступово входити в роботу, забезпечувати її ритмічність, чергування праці і відпочинку. Особливо це важливо для дітей, які мають такі очні захворювання, як глаукома, при якій спостерігається швидка втомлюваність.

У структурі виховного процесу шкіл для дітей з порушеннями зору відводиться час на самостійне виконання домашніх завдань, що вимагає від учнів вміння працювати зосереджено і уважно, долати труднощі, володіти способами розумових дій, контролювати себе.

Розумове виховання дуже важливе для здійснення усіх напрямів виховання. Без нього неможливе моральне виховання, яке потребує розуміння моральних норм, трудове, естетичне тощо, оскільки вони залежать від рівня усвідомлення усього, чим дитина займається. В.О. Сухомлинський в статті “Життєва практика і розумове виховання” підкреслював необхідність того, “щоб з перших днів шкільного життя трудова діяльність дитини ґрунтувалася на інтелектуальному задумі, являла собою розв’язання розумового завдання, виливалася в

доведення важливої світоглядної істини. Досвід переконує, що такий підхід до праці відіграє дуже важливу роль у формуванні ідейних переконань, розумове виховання тут щільно поєднується з вихованням моральним”.¹²

У процесі навчання та виховання дитина нагромаджує знання не хаотично, а в системі, яка весь час розширюється і поступово перетворюється у **науковий світогляд**.

Основу наукового світогляду складають погляди і переконання, що сформувалися на базі знань про природу та суспільство і стали внутрішньою позицією людини. Наукові погляди лежать в основі переконань.

Особливого значення у формуванні наукового світогляду сліпих та слабозорих дітей набуває вивчення дисциплін природничого циклу, що розкривають науково-природничу картину світу, суспільних наук, які пояснюють закономірності суспільного розвитку, трудове і виробниче навчання та виховання, знайомлять дітей з розвитком економіки і виробничих відносин та ін.

Формування наукового світогляду в роботі вихователя передбачає використання філософського змісту, традицій, звичаїв та обрядів народу. Виховні заходи, побудовані на матеріалах з уроків народознавства, рідної мови, літератури, географії, фізики, астрономії, збагачують дітей світоглядними поняттями, уявленнями, ідеями, теоріями, сприяючи формуванню поглядів і переконань.

Важливим елементом світогляду є теоретичне мислення - здатність аналізувати, синтезувати, пояснювати, доводити, робити висновки. На основі теоретичного мислення людина спроможна самотійно переосмислювати досвід суспільства, розширювати свої знання.

Світогляд проявляється в поведінці людини, яка регулюється вольовими зусиллями. Світоглядна вольова поведінка характеризується такими якостями, як цілеспрямованість, рішучість, принциповість, самовладання, толерантність, значення яких для сліпої або слабозорої людини важко переоцінити.

Поряд з науковим світоглядом існує релігійний.

Релігійний світогляд притаманний багатьом людям з порушеннями зору, оскільки він базується на абстрактних уявленнях, не вимагає наукового підтвердження, а пояснює причини явищ з

¹² Сухомлинський В.О.: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Том 5: Статті. - С. 64 – 65.

позиції “вищого розуму”, передбачаючи “чисту віру” в його об’єктивність і справедливість.

У здійсненні виховної роботи із формування світогляду дітей з порушеннями зору передбачається надання дітям можливості отримання наукової та релігійної інформації, на підставі яких у них можуть сформуватись ті або інші погляди і переконання. Науковий та релігійний світогляди у формуванні особистості дитини не конкурують, а взаємодоповнюють один одного, складають єдине ціле. Тому вихователям шкіл для дітей з порушеннями зору слід враховувати такі рекомендації:

1. Необхідно поважати релігійні почуття учнів та їх батьків; поважно ставлячись до релігії, школа і вчитель повинні формувати у своїх вихованців науковий світогляд.
2. Педагог має бути людиною високої культури, знати історію, світову літературу, мистецтво, Біблію.
3. Визначаючи форми і методи формування світогляду, враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, а також сімейні умови виховання.
4. Учитель повинен запобігати виникненню конфліктів, образ, приниження гідності й почуттів віруючих учнів.
5. Учитель має спиратися на принцип релігійного плюралізму і віротерпимості, які ґрунтуються на тому, що всі люди віруючі, тільки одні вірять у те, що Бог є, а інші - що його немає. Головне - прищепити дитині доброту і чесність, здатність до благородного вчинку, уміння мислити і відстоювати свої переконання.

В Україні до християнського світогляду незрячих ставляться з великою повагою. З історії релігії відомо, що великий князь Володимир, який хрестив Русь, був сліпим. Після того, як його охрестили, він прозрів не лише духовно, але й тілесно. Це було диво, яке, як вважають, стало підставою до Хрещення Русі. Тому князь Володимир певною мірою є покровителем сліпих. У Києві зробили літографічну ікону для сліпих, виконану на картоні з глибоким тисненням образу.

3.4.2. Моральне виховання дітей з глибокими порушеннями зору в умовах школи-інтернату

3.4.2.1. Розвиток моральних якостей сліпих і слабозорих дітей

Мораль - це сукупність принципів, норм і правил поведінки людей в суспільстві.

Мораль регулює поведінку людей в усіх сферах суспільного життя: політичній, навчальній, науковій, професійній, побутовій, сімейній тощо.

Моральне виховання сліпих та слабозорих дітей ставить за мету формування у них моральної свідомості, моральних почуттів та поведінки, що визначають ставлення до людей, суспільства в цілому, до себе, до своєї поведінки та обов'язків.

Формування моральної свідомості базується на моральних уявленнях дітей. Найбільш інтенсивно моральні уявлення формуються у дитини в молодшому шкільному віці. У цьому плані великого значення має наявність морального досвіду, пов'язаного з можливістю сприймання та осмислення моральних стосунків (власних та оточуючих). При порушеннях зору дитина має обмеження і в тому, і в іншому планах.

У психології виділяють два компоненти формування моральних уявлень дитини: когнітивний (пізнавальний) компонент та оперативний, який актуалізується при потребі вирішити якесь моральне завдання.

При нормальному розвитку оперативний компонент відіграє випереджаючу роль. Дитина накопичує досвід великої кількості схем моральних дій (ввічливе привітання, правдиві вчинки, слухняність тощо), чим забезпечує собі основу для конструювання планів поведінки в новій ситуації.

В умовах зорової депривації становлення моральних уявлень має ряд особливостей. Зокрема, спостерігається **відсутність вираженої вікової динаміки у становленні уявлень про моральні норми** протягом шкільного дитинства, що свідчить про необхідність встановлення наступності в цій роботі з класу в клас.

Така наступність передбачає відбір моральних норм, які необхідно засвоїти дитині в тому або іншому віці, та забезпечення поступового накопичення суттєвих ознак норм поведінки, які вивчаються.

Дослідженнями І.М. Міненкової¹³ встановлено, що формування моральних уявлень у дітей з порушеннями зору **протікає загальмовано**, причому спостерігаються навіть випадки наявності нульового рівня моральної освіченості в молодших класах, що пояснюється своєрідностями домашнього виховання цих дітей, при якому старші надто опікають їх і тим самим перешкоджають формуванню в їх житті морального досвіду.

Досить часто у сліпих та слабозорих учнів відзначається **звуження кола моральних уявлень**, переважання незрозумілих, неповних і неадекватних понять, що вимагає від тифлопедагогів збільшення кількості моральних норм, які цілеспрямовано вивчаються, та організації більш глибокого осмислення їх змістової сторони за рахунок активізації вищих форм пізнавальної діяльності.

Спостерігається **розходження між усвідомленістю моральних знань і діями** сліпих та слабозорих учнів, **відставання в становленні структурних компонентів** моральних уявлень та порушення зв'язку між ними.

Виховна робота передбачає чітке визначення моральних вимог, накопичення великої кількості моделей поведінки, які відповідають цим вимогам, вправи у складанні обґрунтованих планів дій, зорієнтованих на ту або іншу моральну норму.

У дослідженні І.М. Міненкової встановлено також наявність **особливостей в розиткові когнітивного та оперативного компонентів моральних уявлень** молодших школярів з порушеннями зору.

Специфічним для незрячих та слабозорих учнів є факт **випереджаючого розвитку когнітивного компоненту**, порівняно зі зрячими. Молодші школярі з порушеннями зору знають деякі моральні правила, але ця інформація має для них абстрактний характер, оскільки не є результатом аналізу досвіду. При плануванні моральних дій вони керуються відомим їм шаблоном поведінки.

Таким чином, при організації сприймання і осмисленні ознак моральної норми вихователю необхідно більше ілюструвати

¹³ Міненкова И.Н. Формирование нравственных представлений младших школьников с нарушениями зрения в игровой деятельности: Автореф. канд. дис. - Минск., 2008.

абстрактні моральні поняття конкретними прикладами з життя, літератури, звертатись до особистого досвіду дітей, включати сліпих та слабозорих у відповідну діяльність з метою накопичення і закріплення норм поведінки. Спостерігається недостатнє розуміння значення моральної норми для власної особистості, що передбачає посилення виховної роботи з використанням емоційної активності учнів в особистісно орієнтованих моральних ситуаціях.

Однак, при випереджаючій ролі когнітивного компоненту відзначається така його специфічність, як **низька усвідомленість моральних уявлень**. Встановлено, що більшість четвертокласників з порушеннями зору (63,75%) перераховують менше половини моральних правил і дій, не диференціюють їх, узагальнюють за зовнішніми несуттєвими ознаками.

Особливість оперативного компонента в моральному вихованні сліпих та слабозорих дітей полягає в низькій його дієвості. Більше, ніж половина четвертокласників з порушеннями зору (51,25%), не орієнтуються у виборі адекватного варіанта потрібної поведінки. Вони практично не роблять спроб побудувати послідовність моральних дій та обґрунтувати їх, не передбачають варіанти та перспективи своєї поведінки.

Характерною властивістю для дітей з порушеннями зору є нерозуміння різниці між моральними уявленнями про скромність, чесність, охайність, працелюбність, турботу, дружбу, самотійність.

Своєрідність розвитку моральних уявлень молодших школярів з порушеннями зору характеризується також **недостатністю пошуку дитиною моральної інформації**, що ускладнює її перетворення та організацію.

У дослідженні І.М. Міненкової встановлено, що рівень розвитку моральних уявлень має **залежність від ступеня порушення зору**.

Враховуючи вищеназвані особливості, автор дослідження вважає за найбільш доцільне використання ігрової діяльності для формування моральних уявлень у дітей з порушеннями зору. За допомогою гри, що спеціально моделюється, у дитини з'являється можливість накопичити запас знань про різні поведінкові алгоритми, що стимулює розвиток механізму пошуку моральної інформації.

Формування моральних уявлень молодших школярів з порушеннями зору здійснюється у комплексі таких педагогічних умов: включення в колективну діяльність з накопичення та узагальнення морального досвіду, активізація пізнавальної діяльності

при сприйманні та переробці моральної інформації, емоційне переживання моральних норм. Названі педагогічні умови формування моральних уявлень інтегрує в собі ігрова діяльність.

Своєрідності у розвитку моральних рис, суспільних уявлень, навичок і звичок поведінки у дітей з порушеннями зору має подолати школа в процесі морального виховання.

Цілісний процес морального виховання можна розчленувати на окремі ланки: формування моральної свідомості, формування моральних почуттів, формування моральних вмінь та навичок.

3.4.2.2. Формування моральної свідомості у дітей з порушеннями зору

Процес формування **моральної свідомості** учнів включає оволодіння ними моральними нормами суспільства і не має значних своєрідностей в роботі зі сліпими та слабозорими учнями. Адже ці діти мають збережений інтелект і спроможні на достатньо високому рівні засвоювати загальнокультурні та моральні цінності.

Однак цей процес не відбувається спонтанно. Вихователю необхідно розібратися в тому, як учень змінюється, піднімається на новий щабель моральної досконалості внаслідок виховання.

Процес формування моральної свідомості дитини тривалий і складний, він розпочинається ще до її вступу до школи з формування попередніх уявлень про суспільство, взаємини близьких людей. Маленькі сліпі та слабозорі діти часто примхливі, подразливі, відмовляються від простих видів самообслуговування (вимагають, щоб їх годували, одягали, не хочуть за собою прибирати), у ставленні до інших дітей часто нейтральні, від дорослих вимагають надмірної опіки, а в разі незадоволення цих вимог - дратівливі. У процесі виховного впливу, на основі формування початкових уявлень про норми поведінки, у них поступово формуються стійкі погляди й переконання.

Так, в школі перші знання про мораль діти отримують, ознайомлюючись з правилами для учнів. Вони вимагають від дитини старанного навчання, участі в суспільно корисній праці, бережливого ставлення до громадського і особистого майна, поваги до старших і до своїх товаришів, чесності і правдивості, ввічливості, охайності. Виконуючи ці правила, учень все більше усвідомлює їх, вони стають його переконаннями, мотивами поведінки.

Величезний вплив на поведінку учнів справляють **моральні почуття**. Опора на почуття у вихованні підвищує його ефективність. Вплив на почуття дітей незмірний і становить найскладнішу частину виховної роботи. Тому так часто вчителі звертаються до свідомості дитини, не уявляючи, як вплинути на її почуття.

Прояви моральних почуттів спостерігаються у дітей по мірі формування моральної свідомості в діяльності з іншими дітьми, в їх взаємостосунках.

Визначаючи значення впливу на почуття учня, слід мати на увазі, що виховання відбувається, головним чином, через зміну і подальше удосконалення вже наявних почуттів. Для цього необхідно створити відповідні умови, за яких в учня можуть виникнути певні переживання задоволення від скоєного доброго вчинку або розчарування від поганого. Наприклад, коли дитина чемно привіталась з дорослим, допомогла молодшому учневі прибрати тарілку зі столу або щось подібне, вихователь повинен відмітити такі факти схваленням. Кожна дитина радісно сприймає схвалення і щоразу прагне викликати таку реакцію у дорослих.

Нові почуття у дітей постають як результат певних переживань. Під впливом переживань почуття можуть удосконалюватися, змінюватися. Переживання найчастіше виникають у процесі сприймання й усвідомлення поведінки інших людей. Реакція переживання може виникнути від прочитаного твору, від поведінки товаришів. Сліпих та слабозорих дітей важливо навчити правильній реакції на вчинки оточуючих. Для цього вони повинні не лише знати, як правильно себе поводити, але й встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між вчинком та його наслідками, розмірковувати з цього приводу, робити правильні висновки.

3.4.2.3. Виховання навичок і звичок моральної поведінки

Формування **навичок і звичок моральної поведінки** спирається на емоційно позитивні переживання, пов'язані з конкретною дією, і доцільне на найбільш ранніх, початкових ступенях морального виховання. Це відбувається при виконанні, на перший погляд, дуже простих моральних правил поступово, у процесі накопичення сліпими та слабозорими дітьми досвіду суспільного життя. Так, працьовитість і бережливе ставлення до своїх і громадських речей формується під впливом найпростіших видів праці. Це може бути чергування в класі

чи спальні, самообслуговування, допомога батькам по домашньому господарству.

Навички і звички можуть сформуватися в результаті вправ або навіть механічних тренувань. Проте набагато ефективнішим шляхом формування звичок є педагогічно продумане життя дитини. В умовах доцільно організованого життя у школі-інтернаті багато корисних звичок поведінки формуються непомітно для самих вихованців.

Застосування методів формування навичок і звичок моральної поведінки складається з декількох складових. Перша з них - **показ взірця** даної форми поведінки. Привчання неможливе без ясного уявлення про те, що має бути засвоєним. Саме показ взірця у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором вимагає від вихователя знання спеціальних прийомів цієї роботи. Показ здійснюється паралельно з поясненням залежно від віку, стану зору та досвіду дитини, включає такі дії, коли вихователь накладає свої руки на руки вихованця і виконує потрібні рухи руками разом з ним (метод розподіленої дії за О.І. Соколянським) або використовує для уточнення дії контрастний (рельєфний) малюнок тощо.

Прийоми показу взірця різноманітні залежно від характеру звичок, що формуються. Це можуть бути спеціально організовані дії (прямий показ), якщо мова йде про виховання звичок, безпосередньо пов'язаних з моральними відносинами, наприклад, з проявами турботи про товариша або про те, як поводити себе за обіднім столом, на вулиці, в театрі та ін. При цьому доцільно звернути увагу на позитивний приклад з життя свого колективу або використати розповідь на цю тему.

Другим кроком у привчанні є **створення загального позитивного ставлення** до форми поведінки, яка виховується. У цих випадках також використовуються різноманітні методи і прийоми. Зокрема, це може бути використання методу емоційної яскравої розповіді або демонстрації переваг даної форми поведінки із залученням самих дітей, в першу чергу лідерів, до розробки конкретних заходів для впровадження в життя цієї форми поведінки тощо. Дуже важливим у цій роботі є створення сприятливих умов. Наприклад, формування звички охайно їсти вимагає добре сервірованого столу, культурної обстановки в їдальні; звичка швидко і добре робити домашні завдання - спокійної і зручної атмосфери в робочій кімнаті або класі та ін. Такі умови створюють хороший, відповідний настрій, спонукають дитину постійно, без загрози покарань, діяти певним чином.

Засвоєння певної звички у сліпих та слабозорих дітей відбувається особливо успішно за умови виділення окремих дій, з яких складається певна форма поведінки. Це допомагає дитині точно орієнтуватись у змісті, послідовності дій, полегшує можливість її самоконтролю, виявлення помилок та їх виправлення.

Просте засвоєння правил поведінки не обов'язково веде до морального розвитку, до вдосконалення особистості. Окрім школи на дитину впливають сім'я, середовище, життєві обставини. Буває так, що сформований у процесі життя дитини досвід не збігається з цілями школи щодо морального виховання, а в деяких випадках і суперечить йому. Тому вихователь повинен створювати індивідуальні лінії морального розвитку дитини з урахуванням її світогляду і вже сформованого досвіду.

Моральний розвиток особистості відбувається поступово, за концентричним принципом. До формування різних моральних рис доводиться повертатися на всіх ступенях навчання, збагачуючи поняття дітей новим, глибшим змістом. Поряд зі збагаченням понять, розвитком моральної свідомості учні набувають нових навичок і звичок поведінки.

Звички моральної поведінки слугують підґрунтям для формування таких моральних якостей, як чемність, охайність, ввічливість, щирість, дружність, чесність тощо.

Процес морального виховання дуже суперечливий і складний. Вихователю доводиться зважати на суперечність між спадковістю, середовищем і вимогами вихователів. Відомо, що те, що суперечить природним нахилам людини, вона сприймає важко, після тривалих зусиль. Так, незрячій дитині дуже важко навчитись обслуговувати себе, вона з дитинства привчається до допомоги дорослих і, коли в школі розпочинається робота з вироблення навичок самообслуговування, охайності, вона довго опирається, не розуміючи необхідності цього, як правила поведінки в суспільстві.

Моральне виховання побудоване на зростанні моральних потреб вихованців. Однак не всі вихователі вміють помічати, стимулювати і задовольняти потреби учнів. Діти часто нашттовхуються на заборони педагога, який боїться проявів їх самостійності. Уникаючи покарання, дитина може тимчасово відмовитись від своїх бажань, але буде шукати спосіб їх задовольнити в іншій ситуації. Вихованець починає хитрувати, обдурювати і з часом така поведінка призводить до виникнення у нього хибних моральних рис.

Ще більш небезпечним в моральному розвитку дітей з порушеннями зору є безвідмовне задоволення їх бажань. Така поведінка властива переважно батькам дитини. Жаліючи дитину, вони намагаються полегшити її життя, прощають всі її витівки, пояснюючи це її життєвими проблемами, пов'язаними з поганим зором. Надалі, після закінчення школи, такі діти стають безпорадними у житті, їх поведінка сприймається сторонніми як неправильна.

Велике значення має моральне самовдосконалення дитини. Вихователь має керувати процесом морального самовиховання дитини. Стимулом до самовдосконалення може стати ідеал (конкретна особа або узагальнений образ), з яким дитина весь час себе порівнює. Важливо, щоб вихователь знав цей ідеал і, у разі необхідності, скоригував його.

3.4.3. Напрями морального виховання в школах для дітей з порушеннями зору

Моральне виховання сліпих та слабозорих дітей спрямоване на вироблення в учнів найважливіших рис, притаманних сучасному суспільству, воно включає такі важливі для майбутнього життя напрями, як громадянське виховання (правове, національне, патріотичне та інтернаціональне), статеве, екологічне виховання, виховання дисциплінованості.

В.О. Сухомлинський так визначив значення морального виховання в житті людини: “Моральні, громадянські, ідейні цінності - неминущий і нічим не замінний засіб виховання. Водночас виховання на громадських, духовних цінностях - дуже дійовий засіб самовиховання юнацтва. Осягаючи громадянську мужність, обов'язок перед Батьківщиною, юний громадянин вчиться міряти себе вищою міркою моральної гідності. Він немов бачить себе очима суспільства, вдумливо і вимогливо аналізує свої вчинки, свою поведінку. Проте ефективність цього засобу цілком залежить від того, які думки і почуття юнацтва пов'язуються з активною діяльністю, на якій громадянській ниві людина розкривається як патріот, як борець за ідеї
...”¹⁴

¹⁴ Сухомлинський В.О.: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 4: Павлинська середня школа. Розмова з молодим директором. - С. 154.

3.4.3.1. Громадянське виховання

Зміст громадянського виховання дітей з порушеннями зору полягає в тому, що вони мають повною мірою оволодіти, так само, як і звичайні діти, положеннями громадянської демократії про те, що людина є системоформуючою основою суспільства і держави.

Громадянське виховання базується на системі цінностей, які через культуру, традиції, філософію, релігію вказують на вектор виховних зусиль, формують особистість.

Система громадянських цінностей, які прищеплюються дитині, включає:

- патріотичну самосвідомість, громадянську відповідальність і мужність, суспільну ініціативність й активність, готовність трудитися для розвитку Батьківщини, захищати, підносити її авторитет;
- повагу до Конституції, законів України, прийнятих у ній правових норм, сформованість потреби в їх дотриманні, високу правосвідомість;
- досконале знання і володіння державною мовою, постійна турбота про піднесення її престижу й функціонування в усіх сферах суспільного життя і побуту;
- повагу до батьків, свого родоводу, до традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього як представника, спадкоємця і наступника;
- дисциплінованість, працьовитість, завзятість, творчість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу, екологію;
- фізичну досконалість, моральну чистоту, високу художньо-естетичну вихованість;
- гуманність, шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв національних меншин, що проживають в Україні, високу культуру міжнаціонального спілкування.

Громадянські цінності формуються в процесі безпосередньої участі учнів у навчально-виховних заходах, що здійснюються на уроках учителем, а в позаурочний час - вихователем, батьками, громадськістю.

Такі заходи досить багатопланові і повинні спиратися, по-перше, на знання та досвід, здобуті на уроках та в позаурочний час, по-друге, вони повинні логічно продовжувати урочну роботу, мати певну систему, враховувати принципи послідовності, наступності, вікові та індивідуальні риси дітей, їх інтереси та бажання і, по-третє, вони мають бути доступними, цікавими, емоційними, щоб у процесі їх проведення розвивалась учнівська творчість, самостійна ініціатива, самовираження.

Виховні заходи патріотичного спрямування класифікуються за метою, формою, методом та місцем проведення.

Метою заходів з патріотичного виховання є поглиблення знань учнів з історії української державності і громадянства, культури народу, його традицій, розвиток творчих здібностей і талантів учнів, оволодіння вміннями та навичками народної творчості.

За формою проведення це можуть бути навчальні, ігрові, змагальні, художні, гурткові та інші заходи.

За місцем проведення - це школа-інтернат, громадські місця, природа тощо.

У масовій школі накопичений багатий досвід роботи, знайдено чимало форм і методів виховання громадської активності у зрячих дітей.

А чи можлива активна громадська діяльність сліпих? І якщо можлива, то як найкраще формувати в них цю цінну якість?

У дореволюційній тифлопедагогіці вважалося, що сліпі не здатні до громадської діяльності. Так, у 1909 р. на II з'їзді піклування про сліпих і запобігання сліпоті лікар А.І. Масленников, висловлюючи думку деяких тифлопедагогів, заявив, що зона пізнання сліпого обмежується лише довжиною витягнутої руки.

Видатний німецький тифлопедагог Ф.Цех у 1913 р. песимістично зазначав, що навряд чи можна усунути труднощі, що стоять на шляху сліпого.

В історії тифлопедагогіки відомі думки про нездатність сліпих до активної громадської діяльності, що пояснювалось зниженням "життєвої енергії" у зв'язку з відсутністю зору і особливим типом особистості сліпого, що характеризується тифлопедагогами тих часів релігійністю, потайністю, замкнутістю, впертістю, невпевненістю у своїх силах, нездатністю до контролю за поведінкою оточуючих тощо.

Натомість численні факти з життя сліпих спростовують ці думки.

Відомо, що сліпі не є окремим типом особистості, а лише відрізняються деякими рисами, що виникли під впливом дефекту зору. У несприятливих умовах інтерес до громадської діяльності зводиться до мінімуму не тільки у сліпих, а й у зрячих; у позитивних умовах цей інтерес притаманний як тим, так і іншим. Чим ефективніше організована корекційно-виховна робота зі сліпими, тим менше в них відмінних рис.

При порівнянні громадської активності сліпих дітей з громадською активністю зрячих тих самих вікових груп встановлено, що її рівень у зрячих школярів характеризується більшим числом загальних показників. Беручи до уваги цю обставину, а також наявність у сліпих нормального інтелекту, у процесі виховання в них громадської активності можуть бути використані різні форми й методи роботи масової школи. Водночас у цій роботі чимало специфічного, обумовленого станом зору вихованців.

Так встановлено, що громадська активність учнів залежить від віку, в якому втрачено або порушено зір. Чим пізніше відбулася втрата зору, тим сильніше пов'язана з нею психологічна травма. Втрата або порушення зору нерідко породжують байдужість не тільки до громадського, а й до особистого життя.

Виховання громадської активності - тривалий і складний процес, в якому формуються такі якості людини: організаторські здібності, ініціативність, творчий підхід до справи, непримиренність до недоліків, воля до подолання труднощів, витримка тощо.

Цей процес супроводжується вирішенням корекційно-виховних завдань, пов'язаних з подоланням різноманітних негативних звичок, які викликаються дефектом зору.

Досвід спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору показує, що формування навичок громадської роботи в учнів відбувається найбільш інтенсивно в процесі їх навчальної діяльності, роботи в органах дитячого самоуправління, в процесі суспільно корисної праці, ігрової, спортивної діяльності, участі в художній самодіяльності.

Складовими громадянської культури особистості є громадянська освіченість, компетентність, досвід громадянської участі у суспільному житті, громадянська зрілість особистості, що визначається духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтирами та її світоглядно-психологічними характеристиками.

Оволодіння системою знань з громадянської освіти сприяє формуванню світоглядних орієнтирів особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності в політико-правовій, соціальній, економічній та культурній сферах суспільного життя.

Недостатність суспільного досвіду дитини позначається на розвиткові громадянської освіченості та компетентності дитини і, відповідно, на її громадянській зрілості. Так, наприклад, недостатнє урахування особливостей дітей з порушеннями зору у формуванні знань про політико-правову сферу громадянської освіти може позначитися на їх уявленнях про права людини та механізми їх захисту. Наприклад, сліпа дитина в своєму досвіді лише спостерігала (сама не брала ніякої участі) відстоювання її прав, як інваліда, батьками. Це ж стосується формування у такої дитини усвідомлення себе як громадянина, а саме, її активної позиції щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях. У соціальній сфері це може в найбільшій мірі відбитись на формуванні впевненості у своїй спроможності впливати на життя суспільства, вмотивованості громадянських вчинків, в культурній, зокрема, на оволодінні культурою міжлюдських (міжгрупових та міжособистісних) стосунків, в економічній сфері - на формуванні вміння оцінити можливості самореалізації в системі ринкових відносин.

Мораль і право мають вирішальне значення для формування суспільно адекватної поведінки дитини з порушеннями зору.

3.4.3.2. Правове виховання

Правове виховання включає передусім формування свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків, глибокої поваги до законів і правил людського життя, готовності дотримуватися і сумлінно виконувати визначені вимоги, які виражають волю й інтереси народу.

Провідними завданнями правового виховання у школах для дітей з порушеннями зору є такі:

1. Формування правової свідомості як головного фактору, що визначає особливості поведінки людини.

Вихованці шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору мають засвоювати правові закони, які регулюють їхнє життя і діяльність як неповнолітніх, інвалідів, і правові норми, якими їм доведеться користуватися в майбутньому.

Правова свідомість ґрунтується на знаннях законів, юридичній обізнаності. Методика правового виховання передбачає урахування доступності змісту пропонованих дітям відомостей, що забезпечується конкретизацією матеріалу, побудованого на досвіді дітей. Вихователь у своїй роботі повинен використовувати велику кількість прикладів з життя суспільства в цілому та ролі кожної особистості в ньому. Цей процес тривалий і складний. Формування правової свідомості базується на системі знань, поглядів, уявлень про закони суспільства і переконанні в необхідності їх виконувати. Важливими організаційними формами проведення заходів з правового виховання в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором є бесіди на правову тематику, пояснення, обговорення літератури, кінофільмів тощо. При цьому обов'язковими є емоційність діяльності дітей, відповідність роботи їх віковим можливостям, сприяння розумовій активності зі спонуканням до виділення головного, до порівняння, конкретизації, знаходження аналогій, доказів, оцінок, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, висновків та вироблення у дітей стратегій соціально-нормативної поведінки.

2. Вироблення у вихованців умінь, навичок та звичок поведінки відповідно до правових норм.

Дитина повинна не лише знати закони та дотримуватись їх, її нормативна поведінка має бути для неї звичною. Виховання звичок правової поведінки дуже складна справа. В умовах школи-інтернату, де всі життєві ситуації дитини заздалегідь продумані і знаходяться під постійним контролем вихователів, соціально нормована поведінка швидко стає для дітей звичною. На відміну від зрячих дітей, життя яких весь час підлягає випробовуванню і вимагає постійного самоконтролю, дітям з порушеннями зору слід більше підкреслювати, визначати ті поведінкові акти, які для них стали звичними, але недостатньо усвідомлені і підкріплені знаннями законів. Разом з тим життя в умовах школи-інтернату обмежує формування досвіду правової поведінки за її межами. Тому важливим завданням вихователів є розширення позашкільних комунікацій школярів, навчання їх вмінню переносити отримані знання на аналогічні ситуації поза школою.

3. Формування активної позиції учнів у правовій сфері, що має проявлятися у нетерпимому ставленні до правопорушень, прагненні боротись з цим явищем.

4. Подолання у правовій свідомості вихованців помилкових поглядів і переконань, які сформувалися колись при перебуванні в негативному середовищі. Це сфера діяльності, пов'язана з перевихованням.

Зміст правового виховання складають державне, адміністративне, цивільне та трудове право.

Особливе місце в правовому вихованні дітей-інвалідів по зору займає вивчення Конвенції про права інвалідів.

Конвенція про права інвалідів - це міжнародний правовий документ, який має обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць.

Вихователеві необхідно знати, що Конвенція про права інвалідів була прийнята на шістдесят першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 13 грудня 2006 року, що надає системі ООН в Україні можливість і в той же час зобов'язує розвинути зусилля у захисті прав інвалідів.

Конвенція про права інвалідів вступила в силу 3 травня 2008 року.

Станом на 12 травня 2008 року 129 країн підписали та 25 країн ратифікували Конвенцію про права інвалідів.

71 країна підписала і 15 країн ратифікували факультативний протокол.

“Конвенція...” включає 50 статей, присвячених принципам, зобов'язанням держави по відношенню до людей з інвалідністю, матеріали про діяльність держав-учасниць щодо просвітницько-виховної роботи; доступу фізичного простору людям з інвалідністю на рівні з іншими, транспорту, інформації, спілкування та інших об'єктів та послуг; забезпечення права на свободу, освіту високого рівня, здоров'я, абілітації та реабілітації, працю, соціальний захист та ін. Зокрема: Стаття 7. Діти з інвалідністю.

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення повного здійснення дітьми-інвалідами всіх прав людини й основоположних свобод нарівні з іншими дітьми.
2. В усіх діях стосовно дітей-інвалідів першочергова увага приділяється вищим інтересам дитини.

Стаття 24. Освіта.

1. Держави-учасниці визнають право інвалідів на освіту. Для цілей реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя, прагнучи при цьому:

а) до повного розвитку людського потенціалу, а також почуття достоїнства та самоповаги та до посилення поваги до прав людини, основоположних свобод і людської багатоманітності;

б) до розвитку особистості, талантів і творчості інвалідів, а також їхніх розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі;

с) до надання інвалідам можливості брати ефективну участь у житті вільного суспільства.

2. Під час реалізації цього права держави-учасниці забезпечують, щоб:

а) інваліди не виключалися через інвалідність із системи загальної освіти, а діти-інваліди - із системи безплатної та обов'язкової початкової або середньої освіти;

б) інваліди мали нарівні з іншими доступ до інклюзивної, якісної та безплатної початкової й середньої освіти в місцях свого проживання;

с) забезпечувалося розумне пристосування, що враховує індивідуальні потреби;

д) інваліди отримували всередині системи загальної освіти необхідну підтримку для полегшення їхнього ефективного навчання;

е) в умовах, які максимально сприяють засвоєнню знань і соціальному розвитку, відповідно до мети повного охоплення вживались ефективні заходи з організації індивідуалізованої підтримки.

3. Держави-учасниці надають інвалідам можливість засвоювати життєві та соціалізаційні навички, щоб полегшити їхню повну і рівну участь в процесі освіти і як членів місцевої спільноти. Держави-учасниці вживають у цьому напрямі належних заходів, зокрема:

а) сприяють засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів, підсилювальних та альтернативних методів, способів і форматів спілкування, а також навичок орієнтації та мобільності й сприяють підтримці з боку однолітків і наставництву;

б) сприяють засвоєнню жестової мови та заохоченню мовної самобутності глухих;

с) забезпечують, щоб навчання осіб, зокрема дітей, які є сліпими, глухими чи сліпоглухими, здійснювалося з допомогою найбільш підхожих для інваліда мов, методів і способів

спілкування і в обстановці, яка максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку.

4. Щоб сприяти забезпеченню реалізації цього права, держави-учасниці вживають належних заходів для залучення до роботи вчителів, зокрема й учителів-інвалідів, які володіють жестовою мовою та/чи абеткою Брайля, та для навчання спеціалістів і персоналу, що працюють на всіх рівнях системи освіти. Таке навчання охоплює освіту в питаннях інвалідності й використання підходящих підсилювальних і альтернативних методів, способів та форматів спілкування, навчальних методик і матеріалів для надання підтримки інвалідам.

5. Держави-учасниці забезпечують, щоб інваліди могли мати доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні із іншими. Із цією метою держави-учасниці забезпечують, щоб для інвалідів забезпечувалося розумне пристосування.

Вихователь-тифлопедагог повинен також володіти знаннями таких правових документів, як: Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”(від 06.10.2005 № 2961-ІУ), Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” (від 21.03.1991 № 875 – XII), Закон України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”(від 16.11.2000 № 2109-III).

3.4.3.3. Патріотичне та інтернаціональне виховання

Важливого значення в особистісному становленні дітей з порушеннями зору має виховання **національної гідності**.

Люди з інвалідністю дуже вимогливі до себе і високо цінують почуття власної гідності. Гідність людини як моральна якість утверджує її як особистість. Почуття власної гідності - це своєрідне усвідомлення людиною відповідальності перед собою і вимагає від інших людей поважного ставлення до неї. Особистісна гідність людини споріднена з її національною гідністю. Тому у виховному процесі важливим є формування як власної, так і національної гідності дитини.

Власна і національна гідність у дітей з порушеннями зору формуються такими ж засобами, як і у дітей з нормальним зором.

Загальна педагогіка виділяє такі передумови формування людської гідності взагалі і національної зокрема:

- навіювання вихованцям аксіоми про вищість і неповторність людини;
- підкреслення дитині її духовних цінностей і необхідності їх утвердження в суспільних відносинах;
- формування почуттів совісті і честі як засобів самооцінки своїх дій з точки зору власної гідності;
- поважне і вимогливе ставлення вихователя (батьків, вчителів) до особистості вихованця;
- спонукання вихованця до постійного відстоювання власної гідності перед іншими людьми;
- оволодіння дитиною знаннями історії своєї родини;
- оволодіння дитиною знаннями історії, культури, традицій, звичаїв, віри свого народу;
- знання життєвого шляху і досягнень великих постатей свого народу (політичних діячів, вчених, діячів культури та ін.);
- володіння багатством рідної мови;
- діяльність вихованця, спрямована на збереження і примноження матеріальних і духовних багатств свого народу;
- моральне заохочення діяльності вихованця у проявах власної та національної гідності.

Формування власної та національної гідності дитини тісно пов'язане з **патріотичним та інтернаціональним** вихованням.

Патріотизм - любов до Батьківщини, що проявляється у гордості за свій народ, прагненні захистити і примножити його надбання, загальнолюдські, національні і морально-духовні цінності. Патріотизм проникає в усі сфери життя людини. Він формується, починаючи з коліскової пісні матері, включає глибоку повагу та любов до батьків, як носіїв національної культури, рідної оселі, знання героїчного минулого свого народу, життєдіяльності історичних постатей народу, діяльність самих дітей, спрямовану на збагачення культури і добробуту України.

Патріотичне виховання включає формування почуттів **інтернаціоналізму**, що передбачає поважне ставлення до інших народів, їх історичного розвитку, культури, мови, традицій.

Україна – багатонаціональна, в ній проживає понад 100 народностей. Культурі відносин з представниками інших націй потрібно вчитися з дитинства. У школах-інтернатах інтернаціональне

виховання здійснюється за принципами міжнародної співдружності, всесвітньої взаємоповаги і духовного взаємозбагачення, які треба розуміти не лише як явище побуту і духовної культури, але й як етнічне взаємозбагачення.

3.4.3.4. Статеве виховання

Статеве виховання - складова загального процесу виховної роботи школи і сім'ї, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді.

У статевому вихованні сліпих та слабозорих дітей слід враховувати, що дефект зору певною мірою порушує алгоритм гендерного розвитку. Зокрема, статева самоідентифікація базується на розумінні, хоча б інтуїтивному, відмінностей в будові тіла (первинних та вторинних ознак статі), які дитина з нормальним зором сприймає візуально. Гра з розподіленням статевих ролей є продуктом наслідування поведінки дорослих, що ускладнюється у сліпих дітей. Надалі кожен етап статевого розвитку проходить дещо своєрідно. Усвідомлення своєї статевої належності закладає психологічну та емоційну основи сексуальності - сором'язливість чи розв'язність, різкість чи м'якість, ласкавість чи брутальність, доброту чи злість, щедрість чи скупість тощо. Еротична чутливість виявляється через внутрішню рецепцію (зона геніталій). Зрячі діти вже у дошкільному віці активно засвоюють принципи спілкування людей різної статі, користуючись переважно зоровою інформацією. Для дітей з порушеннями зору, які, окрім зорової депривації, відчувають ще й соціальну депривацію (неможливість або ускладнення в отриманні такої інформації від інших дітей, оскільки спілкуються, переважно, з такими самими, як вони, дітьми в спеціальних садочках або школах), вже на цьому етапі виникає проблема. Більшість молодших школярів шукають розгадку секрету дітонародження, таємниці материнства.

У період статевого дозрівання у підлітка зростає інтерес до протилежної статі, підвищується статевий потяг, стає актуальною інформація сексуального характеру. Велику увагу представники обох статей звертають на вторинні статеві ознаки, їх своєчасна поява і типовий для цього віку стан дає змогу відчути себе повноцінними чоловіками і жінками, проте вони відчувають невпевненість щодо пов'язаних з цим статусом ролей і функцій. У дітей з порушеннями зору в цей період без належної інформації тифлопедагогів можуть

виникнути неадекватні форми поведінки, пов'язані з бажанням дослідити та зрозуміти ці поняття, викривлені уявлення про їх значення. З'являється схильність виділяти вторинні статеві ознаки як переваги зовнішності саме представників іншої статі.

Статеве дозрівання впливає і на психіку підлітка: починають формуватися чоловіча і жіноча психологія, з'являються викликані статевим потягом відповідні думки, інтерес до протилежної статі, книг, кінофільмів, дорослих розмов на інтимні теми. Статевий потяг і енергія знаходять вихід не обов'язково в статевому об'єкті. Це можуть бути різні види діяльності позитивної та негативної спрямованості. Так використання трудових завдань, спортивних, музичних занять тощо сублімують сексуальні потяги, можуть бути використаними при наявності таких негативних проявів, як онанізм, привчаючи підлітка до адекватної поведінки, що вельми важливо для виховання особистості, оскільки раннє збудження дитячої сексуальності психологічно шкідливе, затримує подальший психосексуальний розвиток.

У юнацькому віці особистість загалом досягає фізичної зрілості, остаточно формується статева система. У юнаків цей період бурхливіший, ніж у дівчат, і характеризується підвищеною статевою збудливістю, різким зростанням еротичних інтересів і фантазій, потягом до осіб протилежної статі й підвищеною закоханістю. Завершується первинна соціалізація, громадське становлення особистості, її соціальне самовизначення, активне входження в суспільне життя, формування духовних цінностей.

Знання вихователями проблем, що можуть виникати на різних етапах статевого розвитку, дає змогу краще зрозуміти стан особистості школяра і педагогічно доцільно будувати стосунки з ним, організувати виховний вплив.

У статевого вихованні дітей з вадами зору важливо зосередитися на формуванні моральних "гальм", які б запобігали відхиленням від норми у статевій поведінці, підготовці до сімейного життя. Педагоги повинні акцентувати увагу дітей на морально-психологічних питаннях, розв'язання яких сприяло б формуванню правильних взаємин між статями, унеможливило статево розпусту, заклало підвалини міцної сім'ї в майбутньому. Передусім необхідно виховувати в учнів повагу до себе, чоловічу та жіночу гідність.

Виходячи з потреби врахування особливостей статі в підготовці молоді до сімейного життя, В.О. Сухомлинський стверджував, що

хлопці повинні отримати “чоловіче виховання” (загартовування, важчі роботи, допомога старшим і дівчатам тощо). Вихователь повинен підкреслювати, що поняття мужності включає лицарське ставлення до дівчини. Юнак повинен бачити у дівчинці подругу, майбутню дружину, матір своїх дітей, а не лише біологічно протилежну стать. Самоповага й повага до протилежної статі є тим моральним важелем, яке регулює взаємини між статями.

Дівчата мають отримати “жіноче виховання”. При цьому строгість дівчини, її вимогливість і прагнення бути самобутньою, яскравою, незалежною особистістю є своєрідним засобом виховання. Найінтенсивнішу виховну роботу слід проводити в підлітковому віці, коли дівчата статево дозрівають швидше і спостерігається розрив у стосунках хлопців і дівчат, що може позначитися на ставленні до протилежної статі в майбутньому. У статево вихованні дітей виділяють такі напрями.

Загальносоціальна підготовка включає виховання у дітей правильного розуміння дорослості, почуття відповідальності за свої вчинки; ознайомлення з особливостями сучасної сім’ї, її значенням у житті людини та суспільства; формування здатності планувати і реалізовувати свій життєвий шлях, самостійно приймати рішення з життєво важливих питань; виховання бережливого ставлення до свого здоров’я і піклування про здоров’я інших, уміння вести тверезий спосіб життя; проблеми виховання дітей в сім’ї.

Статеве виховання сліпих та слабозорих дітей здійснюється за такими напрямками.

Моральна підготовка. Виховання готовності будувати сім’ю і рис сім’янина (доброти, чуйності, ніжності, турботливості, доброзичливості, терплячості, принциповості, вміння слухати й розуміти іншу людину, вірності й обов’язковості); виховання почуттів честі та гідності у міжстатевих стосунках, критичного ставлення до неправильних установок стосовно протилежної статі: негативізму, споживацтва, байдужості тощо; ознайомлення з системою вимог, яким повинна відповідати кожна стать, з правилами подружнього життя, культурою та етикою поведінки в сім’ї.

Психологічна підготовка. Спрямованість на іншу людину, розуміння її зовнішніх виявів і внутрішніх станів; розвиток уміння помічати переживання іншої людини, психологічно підтримувати її; формування таких рис, як симпатія, емоційна гнучкість, емоційна стабільність, розуміння потреб партнера, поблажливість,

адаптивність, здатність поступатися; розвиток психологічної привабливості особистості, здатність до контакту з іншими людьми, вміння спілкуватись і співпрацювати; ознайомлення вихованців з психологічними основами дружби і кохання, морально-психологічного клімату в сім'ї, етапами досягнення подружньої сумісності, умовами гармонізації сімейних стосунків; навчання розумінню психологічних відмінностей чоловіка і жінки, вмінню враховувати їх у міжстатевому спілкуванні, готовності долати конфліктні ситуації у цих стосунках; ознайомлення з прийомами саморегуляції, зняття стресів, самоконтролю та самокорекції поведінки.

Правова підготовка. Ознайомлення вихованців з основними положеннями сімейного права; з порядком укладання шлюбу, усвідомлення ними необхідності його державної реєстрації, правових наслідків незареєстрованих шлюбів; засвоєння учнями подружніх прав і обов'язків, особистих та майнових правовідносин у подружньому житті, а також правовідносин між батьками і дітьми; пояснення таких державних актів, як позбавлення материнських і батьківських прав та усиновлення; ознайомлення з причинами, правовими основами та соціальними, економічними, психологічними й педагогічними наслідками розлучення, аліментними зобов'язаннями розлучених; з умовами укладання шлюбного контракту і виховання адекватного ставлення до цього правового акту; з окремими положеннями кримінального права, що стосуються кримінальної відповідальності за ухиляння від лікування венеричних хвороб, незаконне проведення абортів, зґвалтування, розбещення неповнолітніх та задоволення статевої пристрасті неприродним способом.

Господарсько-економічна підготовка. Психологічна установка на необхідність ведення домашнього господарства, готовності до домашньої праці, орієнтування на рівномірний розподіл обов'язків з ведення домашнього господарства між усіма членами сім'ї, подолання хибних установок про поділ домашньої праці на чоловічу й жіночу, а по суті, лише на жіночу; навчання учнів основам раціональної організації домашньої праці (точний перелік справ, визначення послідовності й тривалості виконання кожної справи, одночасне виконання кількох справ, розподіл особливо складних справ на більш тривалий період); прищеплення навичок ощадливості, економності, планування сімейного бюджету.

Естетична підготовка. Формування уявлень про естетичну культуру сім'ї і міжстатевих стосунків; виховання у школярів поваги до сімейних традицій, бажання примножувати їх, уміння організовувати сімейні свята; розширення уявлень про естетику побуту й бажання вносити прекрасне в побут (красивий інтер'єр, квіти, гармонія в усьому); розвиток у молоді хорошого смаку (вміння вдягатися, користуватися прикрасами, косметикою, сервірувати стіл тощо), правильне ставлення до моди, дотримання міри в усьому; розкриття значення мистецтва в житті сім'ї, стимулювання інтересу до різних видів мистецтва, вміння створювати домашню бібліотеку, фонотеку, колекціонувати тощо; навчання розумної організації дозвілля і культурного відпочинку.

3.4.3.5. Екологічне виховання

Метою екологічного виховання у спеціальній школі-інтернаті є формування в учнів екологічних знань, любові до природи, прагнення берегти, примножувати її, формування вмінь і навичок діяльності в природі.

Екологічне виховання базується на розумінні дітьми сутності природи, значення природи в житті людини та уявлень про її красу.

Глибокі порушення зору, відбиваючись на формуванні уявлень про навколишню дійсність, мають вплив і на ставлення дитини до природи. Засвоюючи екологічні знання при оволодінні предметами з природничо-географічного циклу, діти не завжди повно і правильно уявляють природний світ і тому не можуть об'єктивно оцінити значення природи в житті людини та свою роль в діяльності з її збереження та примноження.

Завдання екологічного виховання у школах для дітей з порушеннями зору передбачають:

- формування уявлень про навколишній природний світ;
- висвітлення екологічних питань у процесі вивчення окремих предметів, використанні внутрі- та міжпредметних зв'язків;
- створення в школах належної навчально-матеріальної бази (куточків охорони природи, живих куточків тощо);
- удосконалення форм і методів екологічного виховання, активне залучення школярів до природоохоронної роботи;

- формування мотивів відповідального ставлення до природи, прагнення глибше пізнати її, примножувати її багатства.

В екологічному вихованні сліпих та слабозорих дітей особливого значення набувають такі предмети, як біологія і географія, фізика і хімія, історія, предмети естетичного циклу, які розкривають сутність природи, її неповторну красу, вплив на людину.

У позакласній роботі з екологічного виховання важливу роль відіграють заходи, спрямовані на розвиток уявлень про природу, екскурсії в природу, туристично-краєзнавча робота, спрямована на прищеплення навичок правильної поведінки в місцях відпочинку, в лісах, на річках тощо, залучення дітей до природоохоронної діяльності (садівництво, робота в шкільних господарствах, живих куточках, де утримуються птахи та звірі). У деяких школах створюються екологічні стежки, на які висаджуються різні рослини для ближчого ознайомлення з ними дітей.

В.О. Сухомлинський так писав про вплив природи на формування світогляду дитини: “Кожний з нас - “природа, що стала людиною”. Людина доти могутня й непереможна, поки вона вірна законам природи - пізнаним і непізнаним, не нею встановленим. Активно впливати на природу, але при цьому залишатися сином її, бути вінцем її творіння і водночас володарем її сил, по-синівськи бережливо ставитися до неї - ось яку позицію нам треба виховувати в учнів в процесі їх взаємодіяння з природою”.¹⁵

3.4.3.6. Виховання свідомої дисципліни

Шкільна дисципліна не є чимось відособленим від складених у суспільстві відносин, її моральний характер визначає зміст і методику виховної роботи.

У формуванні свідомої дисципліни тифлопедагог прагне не до вироблення простої покори, а до розвитку активності і самостійності дитини, прагне, щоб дисциплінованість стала складовою її характеру.

Глибокі порушення зору відбиваються на проявах активності в усіх сферах діяльності дитини. Виконання діяльності викликає великі труднощі у сліпих та слабозорих дітей, їм часто незрозумілі вимоги дорослих щодо виконання режимних моментів та правил поведінки. У таких випадках ми зустрічаємось з відмовою дітей від діяльності,

¹⁵ Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд : Вибрані твори в 5т. - К., 1977. – Т.5. - С. 554.

прагненням залишатись на самоті, небажанням виконувати чийсь вимоги і дотримуватись правил. В особливих випадках така дитина не хоче ходити в школу, вставати рано і робити ранкову зарядку, вмиватися, чергувати в класі та ін.

Така поведінка сліпих та слабозорих дітей розглядається тифлопедагогами як вторинне відхилення в розвитку і підлягає корекції.

Найважливіше значення у вихованні свідомої дисципліни має організація різноманітної діяльності учнів. Так, навчальна робота на уроці проходить значною мірою як робота колективна, тому саме на уроці можна виховувати свідомість, організованість і дисциплінованість. Проте, внаслідок вищеназаних причин, сліпа або слабозора дитина під час уроку може бути неуважною, вставати з місця, крутитись і т. ін. Вчитель з перших днів навчання дітей у школі повинен пояснити їм необхідність дотримання дисципліни на уроці і формувати у них звичку такої поведінки.

Благотворний вплив на виховання дисциплінованості справляє участь дітей у *позакласній роботі*. Включаючись в роботу гуртків, секцій, учень бере на себе певні зобов'язання, привчається планувати свій час. Звичка до саморегулювання, набута в ході занять улюбленою справою, може здійснювати хороший вплив на особистість учня.

Важливе місце у вихованні дисциплінованості займає *суспільно корисна праця* учнів. Трудова діяльність має загальну для всіх дітей мету, вимагає злагожденості, точного виконання своїх обов'язків кожним, високої організованості. Ці риси трудової діяльності зближують її з навчальною, взаємодіють з нею і взаємодоповнюють одна одну.

Одним із засобів залучення учнівського колективу до організації дисципліни є *чергування* дітей у класі та школі. В умовах школи-інтернату для дітей з порушеннями зору така діяльність набуває особливого змісту, оскільки розвиває досвід дітей і формує у них на основі вимог до інших власні моральні переконання та звички. Організація чергування сліпих та слабозорих дітей має значну специфічність в роботі вихователя, адже, наприклад, сліпі діти не можуть оцінювати поведінку інших дітей за зовнішніми ознаками, їм пропонуються спеціальні правила чергування, які включають використання компенсаторних можливостей збережених аналізаторів та пізнавальної діяльності.

Важливим заходом у формуванні дисципліни є *режим*. Тривалий, весь час повторюваний вплив на організм певних подразників створює в корі великих півкуль головного мозку стійку систему умовно-рефлекторних зв'язків. Для цього необхідні систематичні вправи дитини у виконанні певних дій. Таку можливість дає режим. Звичка вчасно вставати, вчасно лягати спати, в певний час виконувати домашні завдання - все це важливі звички, що є основою дисципліни. Але мова йде про вироблення цілої системи звичок, а саме: правильної поведінки на уроці, у вільний час, у громадських місцях тощо. Для цього в школі треба дотримуватись єдиних вимог.

Використання *вимог* у формуванні свідомої дисципліни пов'язане з необхідністю усвідомлення дітьми їх суті та правильності. Тому разом з вимогами проводиться роз'яснення основ дисципліни учнів, переконання їх у необхідності встановлення норм і правил поведінки.

Важливою умовою формування свідомої дисципліни є *урахування вікових та індивідуальних особливостей* дітей.

Найсприятливіший період для прищеплення дітям позитивних навичок і звичок поведінки - початок навчання в школі.

3.4.3.7. Колектив як фактор морального виховання дітей з порушеннями зору

У сучасній тифлопедагогіці та тифлопсихології розвиток дітей з психофізичними порушеннями розглядається з точки зору впливу соціального середовища в цілому та виховного колективу зокрема.

Л.С. Виготський писав, що "...кожна психічна функція з'являється в розвиткові поведінки двічі: спочатку **як функція колективної поведінки**, як форма співробітництва або взаємодії, як засіб соціального пристосування..."¹⁶

Стосовно дитини, яка має глибоке порушення зору, ця теза набуває особливого значення, оскільки зорова патологія, накладаючи відбиток на соціальний стан дитини, значною мірою збіднює її можливості взаємодії з широким колом людей і тим самим знижує розвиток комунікативних навичок.

З огляду на ці положення, існує проблема введення незрячої дитини в колективні стосунки з дошкільного віку. У тих випадках,

¹⁶ Виготский Л.С. Коллектив как фактор развития дефективного ребенка: Собр. соч. в 6 т. - Т.5. - С. 197.

коли цього досягти не вдається, школа-інтернат бере на себе складну виховну функцію корекції комунікативної сфери дитини засобами діяльності в колективі.

У сучасній педагогіці колектив визначається, як соціально значуща група людей, які об'єднані спільною метою, узгоджено діють у напрямі досягнення означеної мети і мають органи самоврядування.

За словами В.О. Сухомлинського, “колектив - дитячий, підлітковий, юнацький - дуже складна єдність. Це річка, яка живиться тисячами струмків. Колектив створюється поступово, крок за кроком.... Колектив - це творіння педагога. У колективі, як у краплі води, відбиваються виховні ідеали педагога, його світогляд”.¹⁷

Дитячий колектив, в процесі свого формування здійснює виховні функції. Розвиток колективу має стадійний характер. В основі стадійності розвитку колективу лежить рівень розвитку взаємовідносин між вихователем і вихованцями, між членами колективу.

Особливості розвитку колективу залежать від таких чинників, як його актив, органи самоврядування, лідерство.

Актив - це група вихованців, членів конкретного колективу, які усвідомлюють вимоги керівника колективу, допомагають йому в організації життєдіяльності членів колективу, виявляють певну ініціативу.

Органи самоврядування є уповноваженими колективу на основі демократичних виборів, які допомагають вихователю здійснювати керівні функції, підтримувати зв'язки з уповноваженими інших колективів.

Лідер – це член колективу, який може впливати на поведінку інших, проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність за діяльність колективу.

Соціальна група в процесі становлення учнівського колективу проходить **три стадії**.

Перша стадія характеризується тим, що виховні завдання в роботі з групою учнів ставить і вирішує здебільшого педагог. Учні ще займають нейтральну позицію до спільних справ, дитячий колектив на цій стадії є ще тільки об'єктом виховного впливу.

¹⁷ Сухомлинський В.О. Колектив як знаряддя виховання. Як створюється колектив, на чому він тримається: Вибр. тв. в 5 т. - Т.2. - С. 562 – 563.

Наприклад, з допомогою вчителів і вихователів визначається актив класу, розподіляються громадські доручення, пропонується вибір цікавих справ, проводяться збори, екскурсії, ігри, позакласні заходи. Це дозволяє учням швидше познайомитися один з одним, проявити свої здібності.

Характерними особливостями формування колективу в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором на цій стадії є те, що діти потрапляють у незвичні умови школи-інтернату, відірвані від сім'ї, стикаються з великою кількістю труднощів. Саме формування колективу на певний період відсувається на другий план. Першим завданням школи стає адаптація маленької незрячої дитини до нових умов, оволодіння ними елементарними навичками життя в інтернаті. Лише після цього можна переходити до висування перед дітьми спільної суспільно-корисної мети, яка стане для них стимулом до діяльності і спілкування.

Таким чином, формування колективу в школі для дітей з порушеннями зору на першій стадії *затягується на певний час у зв'язку з необхідністю проходження дітьми адаптаційного періоду.*

Завершення першої стадії формування колективу в школі для дітей з порушеннями зору відбувається за умов, коли:

- прийняті цілі колективу, намічені середні і близькі перспективи;
- діяльність колективу здійснюється постійно;
- між учнями складаються відношення відповідальної залежності;
- виникає інтерес дітей до різних сфер суспільного життя;
- формується актив;
- організаторські функції педагога все більше переходять до учнівського самоврядування.

Характерною особливістю **другої стадії** розвитку колективу є переорієнтування деяких учнів з нейтральної, пасивної соціальної позиції на активну, зацікавлену позицію. Ці члени групи починають здійснювати позитивний виховний вплив на інших учнів, на них педагоги вже можуть спиратися у розв'язанні виховних завдань. На даній стадії розвитку колективу чисто емоційні стосунки між учнями починають перетворюватись на колективістські відношення.

У школах для дітей з порушеннями зору перехід від першої до другої стадії уповільнюється у зв'язку з тим, що учні ще не готові перейняти організаторські функції від вихователя. У цій справі багато залежить від того, наскільки педагог підготував дітей до самостійної

активності. Якщо педагог на першій стадії недостатньо попрацював над формуванням організаторських здібностей дітей, надто опікував їх, діти будуть прагнути якнайдовше перебувати в положенні опікуваних.

Характер педагогічного керівництва повинен змінитися. Завдання вихователя полягає в тому, щоб допомогти органам учнівського самоврядування, поступово залучати все більшу кількість дітей до організаторської діяльності. У ході діяльності члени колективу вступають в різні ділові і дружні контакти, розвиваються моральні основи ділових стосунків, що піднімає колектив на більш високий рівень.

Таким чином, і друга стадія формування колективу у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором *дещо розтягується в часі у зв'язку зі зниженням самостійної активності учнів.*

Перехід від другої стадії до третьої має такі ознаки:

- діяльність учнів все більше ускладнюється, вони поступово оволодівають способами самостійної діяльності;
- активно розвивається самоврядування, зростають організаторські вміння учнів;
- мета діяльності колективу починає набувати у членів його передової частини морального змісту, що сприяє розвитку її мотивації.

І, нарешті, коли колектив починає діяти як єдина впливова виховна сила, перетворюється у суб'єкт виховання, він досягає **третьої стадії**. Більшість його членів займає активну позицію у виховному процесі. Всі учні включені в різні види спільної діяльності, норми поведінки, характерні для ціннісних орієнтирів колективу, стають особистими переконаннями його членів. Створюються сприятливі умови для позитивного виховного впливу на окремих учнів через колектив. Зміцнюються міжособистісні зв'язки учнів, виникає соціальна цілісність, єдність групи. На третьому етапі розвитку колективних взаємовідносин відбувається приведення у певну відповідність двох підсистем відносин - офіційної і неофіційної.

Робота тифлопедагога на третій стадії формування колективу має ряд особливостей. Він повинен продовжувати педагогічне керівництво таким чином, щоб, не заважаючи активу, спрямовувати виховний вплив колективу на кожну особистість, коригуючи життєву

позицію кожного учня, ставлення до себе, до колективу, до батьків, до майбутнього самостійного життя тощо.

Колектив можна вважати сформованим, якщо в ньому склалися традиції.

Сформованість колективу на третій стадії характеризується тим, що:

- більшість членів колективу усвідомлює суспільно корисний зміст діяльності і мотивує свої дії і вчинки суспільно корисною метою;
- у колективі складаються позитивні, гуманістичні відносини;
- кожен член колективу висуває до себе вимоги у відповідності до вимог колективу, іде процес самовиховання.

Отже, можна зробити такі висновки:

- джерелом розвитку колективу є суспільно корисна діяльність, яка постійно ускладнюється і усвідомлюється учнями як мотив поведінки в колективі;
- на всіх етапах розвитку колективу відбувається зміна внутріколективних відносин, розвиток гуманістичних відносин;
- здійснення виховного впливу на розвиток особистості прямо пропорційно розвиткові її активності;
- правильне оцінювання можливостей сліпої та слабозорої дитини сприяє створенню більш ефективних умов для її діяльності в колективі;
- розвиток колективу сліпих та слабозорих учнів відбувається в основному таким самим чином, як і в масовій школі; але особливості зниженого зору і викликані неправильним вихованням особливості деяких властивостей особистості сліпих та слабозорих дітей вимагають відповідної організації різних видів діяльності в колективі, використання ряду прийомів роботи, спрямованих на допомогу окремим учням, запобігання зловживанню активом своїми повноваженнями, профілактику конфліктів тощо;
- формування колективу не є спонтанним процесом, на кожному етапі його розвитку необхідне послідовне педагогічне керівництво, яке поступово переходить від безпосереднього - на першій стадії до опосередкованого, тонко індивідуального - на третій стадії.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Законспекуйте та проаналізуйте роботу В.О. Сухомлинського “Елементарна моральна культура” (В.О. Сухомлинський: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 3. - С. 442 - 452). Розробіть план виховного заходу з дітьми 4 класу школи для дітей зі зниженим зором на тему “Ази моральної культури”.
2. Визначте особливості формування моральних уявлень, свідомості та поведінки сліпих та слабозорих учнів.
3. Прочитайте біблейські заповіді (Ветхий Завет. Пятикнижје Моисея. Исход. Глава 20). Проаналізуйте їх відповідність моральним законам сучасності.
4. Проаналізуйте зміст Конвенції про права інвалідів. Сплануйте серію заходів з вивчення цього матеріалу в позакласній роботі.
5. Визначте особливості та напрями статевого виховання дітей з порушеннями зору.
6. Поясніть вплив порушень зору на розуміння сліпими та слабозорими дітьми понять про природу та екологію.
7. Назвіть ефективні заходи у вихованні свідомої дисципліни учнів з порушеннями зору.
8. Прочитайте статтю В.О. Сухомлинського “Вправлення - один з методів виховання свідомої дисципліни” (Вибр. твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 5. - С. 16–35). Законспекуйте висновки щодо значення методу вправлення у формуванні свідомої дисципліни учнів. Поясніть, чи всі з них доцільно використовувати в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
9. Визначте, якими ознаками характеризується перша стадія формування учнівського колективу, особливості її протікання в школах для дітей з порушеннями зору. Наведіть приклади.
10. Охарактеризуйте другу стадію формування колективу сліпих та слабозорих учнів. Наведіть приклади.
11. Охарактеризуйте особливості переходу до третьої стадії формування колективу сліпих та слабозорих дітей, ознаки сформованості колективу на цій стадії. Наведіть приклади.
12. Сформулюйте 5-10 порад для тифлопедагога-вихователя з керівництва дитячим колективом школи для дітей з порушеннями зору на різних стадіях його формування.

Література

1. Выготский Л.С. Коллектив как фактор развития дефективного ребенка: Собр. соч. в 6 т. –М., 1983. - Т.5.
2. Денискина В.З. Этическое воспитание лиц с нарушением зрения. // Дефектология.-№1.- М., 2002.
3. Конвенція про права інвалідів. Організація Об'єднаних Націй. - К., 2007.
4. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка. Підручник. - К., 2004.
5. Миненкова И.Н. Формирование нравственных представлений младших школьников с нарушениями зрения в игровой деятельности: Автореф. канд. дис. - Минск., 2008.
6. Синьова Є.П. Сасіна І.О. Взаємостосунки в колективах осіб з глибокими порушеннями зору. - К., 2005.
7. Стернина Э.М. Теория и методика воспитания слепых и слабовидящих школьников. –Л., 1980.
8. Сухомлинський В.О. Колектив як знаряддя виховання. Як створюється колектив, на чому він тримається: Вибрані твори в 5 т. - К., 1976. - Т. 2.
9. Сухомлинський В.О. Народження громадянина: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 3.
10. Сухомлинський В.О. Павлинська середня школа. Розмова з молодим директором: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т. 4.
11. Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд: Вибрані твори в 5 т. - К., 1977. - Т.5.

3.5. ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ СЛІПИХ ТА СЛАБОЗОРИХ УЧНІВ

3.5.1. Завдання трудового навчання і виховання в школах для дітей з порушеннями зору

Головною метою трудового навчання і виховання в школах для дітей з порушеннями зору є їх підготовка до самостійної праці в суспільстві.

Трудове навчання і виховання несе в собі великий педагогічний потенціал, максимально забезпечуючи всебічний розвиток дитини. Адже в трудовій діяльності закладені можливості для розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку дітей, формування у них сенсорних та практичних дій. У зв'язку із цим перед виховним процесом шкіл для дітей з порушеннями зору ставляться такі **загальнопедагогічні та спеціальні завдання.**

До числа загальнопедагогічних завдань належать такі:

1. Формування у школярів *любви до праці*. Вихователь повинен викликати у дітей позитивне емоційне ставлення до праці, звертається увага на розуміння того, що без праці життя неможливе. Паралельно з цим повинна проводитись робота на подолання лінощів, схильності сліпих та слабозорих дітей до бездіяльності, ухиляння від роботи.
2. Виховання поваги до людей праці й результатів праці здійснюється через формування власного досвіду дітей, коли, виконуючи трудове завдання, дитина докладає певних зусиль, передбачає його результати та значення для класу, школи, суспільства.
3. Школи для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором ставлять завдання *підтримання працездатності учнів*. Адже порушення зору, порушуючи взаємодію особистості з навколишнім середовищем, звужує мотиваційно-потребову сферу дитини. Часто такій дитині не зрозуміло, навіщо вона повинна щось робити, адже їй і так всього вистачає. Буває, що дитина не вірить в свої можливості виконання трудових завдань і через це відмовляється від них. Завдання тифлопедагогів так

організовувати трудову діяльність дітей, щоб вона була в зоні їх можливостей, тим самим створюючи ситуації успіху, і таким чином поступово розширювати цю зону.

4. Реалізація зазначених завдань неможлива без цілеспрямованої роботи з *формування трудових знань, вмінь та навичок*. Адже часто дитина бездіяльна тому, що не розуміє, де і як вона може працювати. Не маючи можливості спостерігати працю інших та її наслідки, дитина не розуміє змісту вимог вихователя.
5. У середніх та старших класах, коли сліпі та слабозорі діти оволоділи основними трудовими вміннями і навичками, постає завдання проведення профорієнтаційної роботи. *Профорієнтація* має особливе значення і специфіку проведення у школах для дітей з вадами зору, оскільки коло професій, доступних для працевлаштування випускників, обмежене.

Спеціальні завдання трудового навчання і виховання у школах для дітей з порушеннями зору полягають в їх корекційній спрямованості. Трудова діяльність створює умови для корекції сенсорних, мисленневих, комунікативних та виконавчих функцій у дітей, їх фізичного та особистісного розвитку.

Так, в умовах праці сприймання і уявлення дітей набувають яскраво вираженої предметної співвіднесеності, оскільки учень весь час має справу з конкретними об'єктами та їх властивостями. Таким чином, праця дозволяє коригувати сприймання та такі його своєрідності, як недостатність цілісності, предметності та константності. У процесі праці дитина створює нове, що значно збагачує чуттєвий досвід, розширює уявлення про навколишнє. У сферу сприймання потрапляють все нові і нові предмети та дії з ними, включаються всі збережені аналізатори. Внаслідок цього формується орієнтовно-дослідницька та регулятивна функції сприймання.

У праці створюються можливості для корекції мисленнєвої діяльності. Особливості мисленневих операцій при порушеннях зору пов'язані з ускладненнями аналізу та синтезу, порівняння та узагальнення. Виконуючи трудові завдання, учень зіставляє об'єкти за їх формою, розміром, фактурою матеріалу, з яких вони виготовлені. Відбувається практичне засвоєння прийомів порівняння як логічної операції, створюються умови для переводу практичних навичок в план розумових дій. Свідоме виконання трудового завдання передбачає мисленнєве розчленування на частини виробу, потрібного для виготовлення. Це сприяє визначенню порядку та

змісту виконавчих дій. Систематичні вправи у виконанні таких операцій сприяють розвиткові аналізу як логічної операції.

У процесі трудової діяльності відбувається корекція розвитку комунікативних навичок дітей. В труді у дітей виникає необхідність більше спілкуватись один з одним, встановлювати ділові та емоційні стосунки, включати у розмови терміни та операції, пов'язані з працею.

В трудовій діяльності відбувається корекція виконавчих функцій дітей. Недоліки зорового сприймання відбиваються на вмінні правильно поставити мету діяльності і плануванні поетапності виконання дій для її досягнення. Тому навчання виконанню трудових операцій починається з нескладних і не тривалих за часом виконання завдань. Учень навчається наполегливості, розвиваючи свою волю, увагу, самоконтроль за своїми діями. Постійні вправи на вироблення цих якостей надають діяльності учнів цілеспрямованості, формуючи її як рису характеру.

Труд є засобом корекції фізичного розвитку дитини, оскільки в процесі виконання трудових завдань у дитини розвиваються сила, витривалість, точність, спритність, координація рухів. Труд має загальнооздоровче значення.

Поряд з тим, труд розвиває і коригує особистісні якості дитини. Він позитивно впливає на розвиток таких якостей, як працелюбність, дружелюбність і товариськість, готовність прийти на допомогу, вміння працювати в колективі, дисциплінованість тощо. Труд формує позитивні емоції, приносить радість, створює бадьорий настрій.

У процесі праці діти здобувають додаткову інформацію з інших предметів шкільної освіти.

3.5.2. Особливості та методи трудового навчання і виховання сліпих та слабозорих дітей

Трудове навчання і виховання дітей з порушеннями зору розпочинається ще в дошкільному віці.

У цей період особлива увага приділяється формуванню у дітей сенсорного досвіду, ознайомленню з предметами та знаряддями праці, технологією виготовлення простих виробів з пластиліну, паперу, картону, тканини та ін. Для здійснення цієї роботи дітей навчають вмінням полісенсорного сприймання, з включенням в

пізнавальний процес усіх органів відчуття, орієнтування у великому і малому просторі.

Дослідженнями І.С. Моргуліса¹⁸ встановлено, що трудове навчання і виховання сліпих та слабозорих дітей дошкільного віку має своєрідності, пов'язані з такими обставинами:

1. Дитина з патологією зору займає особливе положення в сім'ї. Зорова недостатність дитини, а часто і загальна соматична слабкість, необхідність лікування створюють навколо неї атмосферу виключності, жалості і, як наслідок, - надмірної опіки. Таке ставлення формує у дитини утриманські нахили, пасивність, зневіру в своїх силах і можливостях, безпорадність.

2. В педагогічно сприятливих умовах дитина з порушеннями зору може в подальшому житті розраховувати на досить широкий вибір життєвого шляху, в тому числі і на отримання професій розумової праці. Проте, більшість сліпих та слабозорих пов'язують свою долю зі сферою матеріального виробництва, тому у них потрібно максимально розвивати практичні вміння, формувати любов до ручної праці. Основною формою залучення дошкільників до праці є самообслуговування - важливий фактор стимуляції трудової активності дітей. Окрім того, трудові навички і вміння виховуються в ігровій та інших видах діяльності. Слід підкреслити важливість комплексного підходу тифлопедагогів до трудового виховання дітей. Його суть полягає в тому, щоб забезпечити розв'язання взаємопов'язаних завдань трудового і сенсорного виховання, чого можна досягти добором трудових завдань, які мають пізнавальне значення.

3. Трудова діяльність дітей із зоровою недостатністю має особливості. Вони відчують ускладнення у самоконтролі і регуляції рухів. Як відомо, у змісті трудової діяльності є виконавчі та сенсорні дії. Сенсорні дії пов'язані з оцінкою правильності виконавчих дій, корекцією їх відповідно до виявлених недоліків, з регуляцією зусиль, напрямків і т. ін. У дітей з нормальним зором сенсорні функції забезпечуються переважно зором. У сліпих та слабозорих дітей рука поєднує виконавчі та сенсорні дії. Тому у формуванні трудових навичок важливо привчати дітей до "ручного" самоконтролю і регуляції рухів на основі використання кінестетичних відчуттів та сприймань. У завдання для дітей

¹⁸ Акимущин В.М., Моргулис І.С. Трудовая реабилитация инвалидов по зрению. - К., 1983.- С. 25 – 26.

необхідно включати вправи на м'язову оцінку форм, розмірів предметів, визначення якості виконаної роботи, застосування простих вимірювальних приладів за допомогою руки та ін.

Трудове навчання і виховання в школі-інтернаті здійснюється на уроках та в позаурочний час і включає загальну та спеціальну трудову підготовку дітей.

Загальна підготовка базується на основних видах праці, які потрібні дітям в повсякденному житті, *спеціальна* - спрямована на професійну підготовку.

Обидва напрями здійснюються у єдиному комплексі та відповідно до вікових та індивідуальних особливостей дітей і включають:

- трудову пропедевтику, яка здійснюється в 1 - 4 класах на уроках трудового навчання та в позаурочний час на заняттях гуртків, в самообслуговуванні і суспільно корисній праці;
- трудове навчання (технології), яке здійснюється в 5 – 9 (10) класах на уроках в майстернях та в позаурочний час;
- професійна підготовка проводиться з 10 по 12 класи в школах, які мають 12-річний термін навчання дітей.

Трудове виховання здійснюється в роботі гуртків праці, домоводства, квітникарства, зоології та ін. Організація позакласної роботи з трудового виховання передбачає навчання дітей самообслуговуванню, проведення змагань на краще виконання певних трудових завдань, суботники, догляд за пришкільною ділянкою тощо.

Організація трудового навчання і виховання в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором неможлива без урахування особливостей зорових функцій дітей і передбачає здійснення індивідуального підходу до кожної дитини.

Науково обґрунтована система трудового навчання та професійної орієнтації дітей з порушеннями зору в школах-інтернатах передбачає цілеспрямоване вивчення стану функціонування їх зорового аналізатора та створення оптимальних офтальмо-гігієнічних та педагогічних умов, спрямованих на збереження та розвиток зору дітей в процесі трудового навчання.

Так, дослідженнями В.П. Єрмакова та Л.І. Кирилової¹⁹ визначені такі офтальмо-гігієнічні рекомендації до трудового навчання слабозорих дітей:

Вид патології	Протипоказані фактори та умови навчальної праці	Допустиме зорове навантаження	Освітленість, контрастність	Робоча поза
Короткозорість високого ступеня, ускладнена і природжена	Різкі і тривалі нахили тулуба і голови; підйом вантажів, струси тіла; вимушена робоча поза. Значне зорове навантаження (дрібна робота)	З зоровим контролем протягом 10 – 15 хв. При дрібній роботі без використання зору	1 000 – 1 500 люкс – відповідно до форми патології органа зору. Контраст – 90 – 100%	Вільна, зручна, без постійних нахилів тулуба
Природжена катаракта. Афекія. Підвивих та вивих кришталика	Струс тіла (постійний та епізодичний); фізичне навантаження; вимушена робоча поза; нахили голови і тулуба	З зоровим контролем: 10 – 15 хв.	1 000 – 1 500 люкс – відповідно до форми патології органа зору. Контраст 40 – 100%	Вільна, зручна, без постійних нахилів тулуба
Природжена глаукома	Фізичні навантаження; нахили тулуба вниз; перебування в спекотному приміщенні, на сонці;	З зоровим контролем: 10 – 15 хв.; тільки в орієнтації на робочому місці, без використання	1 000 – 1 500 люкс. Контраст 80 – 100%	Вільна, зручна, без нахилів голови і тулуба

¹⁹ Єрмаков В.П., Кириллова Л.И. Офтальмо-гигиенические аспекты организации трудового обучения и воспитания слабовидящих детей // Дефектология. - № 3 - С. 59 - 66.

	вимушена, незручна поза. Навіть помірне зорове навантаження (дрібна робота)	я зору при дрібній роботі		
Атрофія зорового нерва	Значне фізичне навантаження. (Робота, пов'язана зі швидким стомлюванням без врахування вікових особливостей дітей)	Зі значним контролем; індивідуальн е, 10 – 15 – 20 хв.	1 000 – 1 500 люкс – відповідно до форми патології органа зору. Контраст 80 – 100%	Вільна
Тапето-ретинальні дегенерації	Значне фізичне навантаження; робота в другій половині дня; при наявності приладів та обладнання, які пересуваються	З зоровим контролем: 10 – 15 хв.; тільки в орієнтації на робочому місці; без використання зору при дрібній роботі	1 000 – 1 500 люкс – відповідно до форми патології органа зору. Контраст 90 – 100%	Вільна, зручна
Запальні захворювання сітківки, судинної оболонки. Природжені дефекти розвитку судинної оболонки та сітківки	Значне фізичне навантаження. (Робота, пов'язана зі швидкою втомою з врахуванням вікових особливостей дітей)	З зоровим контролем: 10 - 15 – 20 хв., індивідуальн е	1 000 – 1 500 люкс – відповідно до форми патології органа зору. Контраст 60 – 100%	Вільна, зручна

В організації трудового навчання і виховання використовуються різноманітні *методи*.

Так, *розповіді та бесіди* про працю людей, її значення для забезпечення життєдіяльності мають великий педагогічний вплив на вихованців. Добре впливають на формування позитивного ставлення до праці зустрічі з видатними людьми, труд яких високо цінується суспільством.

Використовуючи *метод особистого прикладу*, вихователь показує дітям зразки ставлення до праці, повагу до людей, які працюють.

Метод вправління відіграє особливу роль у формуванні трудових вмінь та навичок сліпих та слабозорих дітей. Це пов'язане з тим, що трудова діяльність дітей з порушеннями зору формується пізніше, ніж у зрячих дітей, і має значні своєрідності у зв'язку з необхідністю удосконалення роботи збережених аналізаторів, особливо дотику, для її здійснення.

Використання методу вправління здійснюється у взаємозв'язку з *методом виконання трудових завдань*. Цей метод передбачає використання емоційного ставлення до завдання, бажання його добре виконати. Тому завдання має бути цікавим, достатньо важким, але в межах можливостей дитини. У процесі виконання трудового завдання дитина вправляється у здійсненні різних трудових операцій. Підвищенню ефективності трудової діяльності сприяє використання *методу змагання*.

Особливого значення в трудовому вихованні дітей з порушеннями зору надається суспільно-корисній праці, оскільки, з причин складності візуального сприймання праці інших людей, діти не завжди правильно розуміють її необхідність і значення для суспільства. Суспільно-корисна праці в школах для дітей з порушеннями зору відбувається у таких видах, як самообслуговуюча праця, господарсько-побутова праця, праця в порядку шефства, виробнича праця.

3.5.3. Особливості проведення трудової пропедевтики з учнями шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором

У початкових класах в процесі трудового навчання реалізуються завдання виховання у дітей працьовитості, поваги до людей праці, формування початкових навичок культури праці, дбайливого ставлення до матеріалів, устаткування й навколишнього середовища, формуються елементарні прийоми роботи з різними матеріалами, догляду за житлом і рослинами, проводиться ознайомлення з технічним приладдям та основними професіями.

У процесі здійснення цих загальних завдань, у праці реалізуються завдання корекції вторинних відхилень в розвитку сліпих та слабозорих дітей. Зокрема, в труді відбувається розвиток дотику, слуху, м'язового відчуття, залишкового зору, конкретизуються уявлення про види, об'єкти та знаряддя праці, розвивається наочно-практичне мислення, навички просторового орієнтування, виконання рухових дій під контролем збережених аналізаторів і залишкового зору, формується готовність до участі в трудовій діяльності.

У початкових класах дітей навчають працювати з папером, картоном, пластиліном, дротом, деревиною тощо, використовувати в роботі такі інструменти, як ніж, ножиці, голка, кліщі, плоскогубці, викрутка та вимірювальні інструменти.

У навчанні дітей застосовують специфічні прийоми, які допомагають їм зрозуміти техніку виконання трудових дій. Зокрема це прийоми показу певних дій зі словесними інструкціями. Для формування позитивного ставлення до трудової діяльності використовують різноманітні цікаві завдання, виконання яких знаходиться в межах можливостей сліпих та слабозорих дітей.

Трудова пропедевтика включає, крім уроків праці, ряд заходів у позаурочний час, зокрема, роботу гуртків, проведення позакласних заходів з виконання трудових завдань, самообслуговування та ін.

У системі трудового виховання сліпих та слабозорих дітей особливе місце займає *соціально-побутова праця*, оскільки вона пов'язана з їх повсякденною життєдіяльністю в умовах школи-інтернату.

Цей вид трудового виховання використовується протягом всього періоду навчання сліпих та слабозорих дітей. Порушення зору від раннього дитинства позначаються на розвитку самостійності дитини,

вона в усьому залежить від дій дорослих, які часто, жаліючи її, виконують за неї всю роботу. Така дитина не вміє самостійно їсти, одягатись, доглядати за собою. Побутова праця включає виховання у дитини правильного ставлення до самостійності, навчання діям, пов'язаним з самообслуговуванням. До цього виду трудового виховання належить і суспільно корисна праця: участь в роботах по школі, класу, прибирання спальних кімнат, робота на пришкольній ділянці, догляд за тваринами тощо.

3.5.4. Трудове навчання і виховання дітей з порушеннями зору в 5 -9 (10) класах

У старших класах шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором здійснюється навчання технічній праці.

У навчальних планах шкіл кількість годин на трудове навчання збільшується з року в рік. Так, в 5-7 класах на трудове навчання відводиться 6 годин на тиждень, в 8 класі - вже 9 годин на тиждень, в 9 класі - 12 годин, а в 10 - 24 години на тиждень. Відповідно до розподілу навчального навантаження збільшується обсяг навчального матеріалу.

Трудове навчання в 5-9 класах проходить в шкільних навчальних майстернях.

На уроках праці діти отримують знання з машинознавства, електротехніки, спеціальної графіки, деревообробки, обробки картону тощо, навчаються працювати з використанням різних інструментів, отримують навички ручної та машинної обробки матеріалів. Діти навчаються використовувати на практиці знання, отримані на уроках математики, фізики, хімії, здійснюючи самостійно певні трудові операції, виконуючи самостійно розрахунки та вимірювання.

При навчанні технічній праці учні одержують знання про інструменти, матеріали, трудові процеси, властивості і способи обробки різних матеріалів, вчать користуватися робочими інструментами, знайомляться з доступними видами робіт.

Програмою з трудового навчання передбачається також ознайомлення дітей з прийомами планування трудових процесів,

проведення розрахунків, вимірювань, графічних робіт. Вироби, виконані учнями, можуть використовуватись як наочний та дидактичний матеріал на уроках, що важливо для усвідомлення ними значимості своєї праці.

У цей період трудового навчання діти відвідують підприємства УТОС, знайомляться з їх виробництвом.

Трудова діяльність дітей в позаурочний час також ускладнюється, має більшу соціальну спрямованість і тісно пов'язана з уроками трудового навчання. Так, наприклад, оволодіваючи на уроках в 5 класі темою “Виготовлення виробів з паперу і картону”, в позаурочний час під керівництвом вихователя діти можуть виготовляти коробочки для роздаткового матеріалу, вітальні листівки, ялинкові прикраси тощо.

Позакласні форми роботи з трудового виховання проводяться у формі факультативів, що дозволяє задовольнити інтереси дітей до різних видів праці, розширити їх можливості у виборі професій.

3.5.5. Професійно-трудове навчання та виховання

Професійно-трудове навчання здійснюється в 10-11 (12) класах шкіл для дітей з порушеннями зору.

У сучасних соціально-економічних умовах, коли робота на підприємствах УТОС не забезпечує достатнього матеріального рівня працівникам, багато спеціальних шкіл-інтернатів підходять до вирішення змісту професійно-трудового навчання з урахуванням можливостей раціонального працевлаштування випускників за професією, отриманою в школі.

Необхідною умовою при визначенні переліку професій, яким навчають дітей з порушеннями зору, є врахування офтальмогігієнічних рекомендацій.

Навчання сліпих та слабозорих дітей певним професіям у період навчання в школі - дуже відповідальна справа. Складність і відповідальність цієї роботи пов'язана з тим, що, в разі невдачі у виборі професії та працевлаштуванні, випускникові важко навчитись нової професії в іншому навчальному закладі.

3.5.6. Профорієнтація у школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором

З давніх давен відомо, що сліпі люди здатні до високого рівня професійної праці. Деякі професії були досить розповсюдженими і ними займались групи людей, зокрема такою була професія співака в різних країнах, масажиста, переважно в Японії з X століття н.е., ремісника в Єгипті в I ст. до н.е. та ін. Проте, організоване, масове включення сліпих в трудову діяльність в усіх культурних державах розпочалось лише в XIX ст.

У 1925 - 1930 рр. найбільш розповсюдженими серед сліпих видами праці були: кошикоплетіння, виготовлення щіток, плетіння меблів, музика, налаштування роялів, ручне в'язання, робота на трикотажних машинах, плетіння матів, гра на органі, викладання музики та інших предметів, палітурні роботи, друкування на друкарських машинках під диктовку, переписування книг по Брайлю, сіткоплетіння, обробка дерева, виробництво матраців, робота на телефонних станціях. У наведеному переліку професії подані у спадаючому порядку за ступенем їх розповсюженості в ряді держав Європи та Америки.

Більш близький до нашого часу перелік професій, наведений П. Віллеєм з досвіду Франції. Це професії вчених, літераторів, юристів, викладачів масових і спеціальних шкіл.²⁰

Сучасна тифлопедагогіка враховує надбання попередніх поколінь в проведенні профорієнтаційної роботи.

Професійна орієнтація передбачає застосування сукупності психолого-педагогічних, медичних та організаційних заходів впливу на вихованців з метою виявлення і формування у них професійних інтересів і здібностей та впливу на вибір професії відповідно до зорових, психічних та фізичних можливостей, особистих нахилів та соціально-економічних потреб суспільства.

Професійна орієнтація складається з таких елементів:

- професійна інформація;
- професійна консультація;
- професійна діагностика;
- професійна адаптація,
- професійний відбір.

²⁰ Коваленко Б.И. Возвращение ослепших к трудовой деятельности. – М., 1946.

Ця робота здійснюється вчителями та вихователями впродовж всього періоду навчання в школі, починаючи з професійної інформації в молодших класах, але питома вага цієї роботи зростає в середніх та старших класах.

Профінформація в школах для сліпих та слабозорих дітей передбачає ознайомлення їх з існуючими професіями. У різних формах роботи дітям розповідають про різні професії, професії їх близьких.

Професійна консультація проводиться в індивідуальній формі. Дітям надають конкретні рекомендації щодо найдоцільніших для них професій. Тифлопедагог в цій роботі враховує медичні показники щодо стану зору дитини, його психологічні, фізичні та інтелектуальні здібності. Профконсультації можуть носити довідниковий характер, коли дітям дають відповіді на конкретні запитання; медичний - про відповідність певної професії можливостям зору та загального стану здоров'я; психолого-педагогічні - про відповідність професії психологічним особливостям дитини та дидактичним можливостям оволодіння нею.

Професійна діагностика включає вивчення можливостей та готовності учнів до тієї чи іншої професії.

Професійний відбір передбачає виявлення особливостей і якостей людини, необхідних для оволодіння певною професією.

Особливого значення в школах для дітей з порушеннями зору надається *професійній адаптації*.

Професійна адаптація передбачає пристосування особистості до умов праці. Найчастіше така робота проводиться під час практичних занять на виробництві, зокрема, на підприємствах УТОС, у закладах та на підприємствах, пов'язаних з професією, якій навчають в школі. Проте спостерігаються певні проблеми з адаптацією студентів-інвалідів по зору у вищих навчальних закладах, що свідчить про недостатню організацію такої роботи.

З четвертого класу робота з профорієнтації набуває особливого значення, оскільки, згідно з навчальним планом школи, розпочинаються уроки професійно-трудового навчання. Діти мають ознайомитись майже з усіма найбільш розповсюдженими видами праці, набувають простіших навичок виробничої праці. У цей час вже на більш високому рівні продовжується робота з розвитку у дітей сприймання, уявлень, мислення, рухів. Особливої уваги в профорієнтаційній роботі надається виробленню таких особистісних

якостей, як дисциплінованість, позитивне ставлення до праці, розвитку та корекції трудових навичок. Вивчаються інтереси дітей, нахили і здібності.

Процес формування професійних інтересів у сліпих та слабозорих дітей має певні специфічні особливості:

1. Формування інтересів відбувається в умовах обмеженого вибору кола професій, оскільки в більшості виробничих професій використовується зір.

2. Розвиток професійних інтересів відбувається відповідно до наявного рівня розвитку компенсаторних функцій та навичок соціального і просторового орієнтування.

3. У процесі формування професійних інтересів у сліпих дітей беруть активну участь вчителі праці, вихователь, лікар-окуліст. Цей процес повинен бути цілеспрямованим.

4. Рекомендації щодо вибору професії повинні опрацьовуватися з урахуванням ряду загальнофізичних, сенсорних та інтелектуальних властивостей дитини:

- загального стану здоров'я і залишкового зору, рівня розвитку опорно-рухового апарату;
- наявності інтелектуальних здібностей і природних обдарувань (у випадку інтересу до розумової праці);
- наявності організаторських здібностей і необхідної громадської активності (у випадку інтересу до громадської роботи);
- розвитку слухового аналізатора (при інтересі до професій телефоніста, настроювача музичних інструментів тощо, для оволодіння якими вимагається вміння здійснювати слуховий самоконтроль);
- розвитку шкірного і рухового аналізаторів (при інтересі до професій складальника, картонажника, штампувальника, пакувальника тощо, які передбачають здійснення самоконтролю за допомогою органів руху);
- розвитку всіх збережених аналізаторів (при інтересі до професій, специфіка яких вимагає складного самоконтролю за участю сукупності аналізаторів).

5. Рекомендації щодо вибору професії повинні опрацьовуватися з урахуванням ряду санітарно-гігієнічних протипоказань:

- шкідливого впливу на слуховий аналізатор виробничого шуму;

- шкідливого впливу на функції дотику роботи на холоді, роботи з речовинами, що роз'їдають шкіру, з брудними матеріалами, з інструментами, що травмують шкіру пальців тощо;
- шкідливого впливу на центральну нервову систему токсичних речовин;
- небезпеки травматизму при самотійному налагодженні верстатів і обробці важких деталей;
- протипоказань до постійних пересувань чи тривалого перебування в одній і тій самій позі.

Правильний вибір професії, задоволеність трудовою діяльністю у більшості залежать від формування професійних інтересів людини відповідно до індивідуальних можливостей та психологічних особливостей.

До завдань роботи з профорієнтації належать:

1. Озброєння учнів знаннями про зміст різних професій і тих вимог, які до них висуваються.
2. Вивчення індивідуальних, фізичних і психологічних особливостей учнів.
3. Вивчення зорових можливостей учнів, вплив супутніх дефектів і стану зору сліпих та слабозорих учнів.
4. Надання допомоги у виборі професії.
5. Надання допомоги в оволодінні професією.

Дослідження стану організації профорієнтаційної роботи в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору показали, що коло професійних інтересів учнів широке і майже не відрізняється від кола інтересів зрячих дітей. Інтереси підлітків з вадами зору поширюються на різні сфери діяльності і нерідко значно яскравіше виражені, ніж у їх зрячих однолітків. Разом з тим, майже у всіх незрячих учнів має місце високий рівень амбіцій, ефект неадекватності.

Деякі підлітки після закінчення навчання в школі зазнають труднощів у спілкуванні, що часто пов'язано з дефектом зору. У деякого з них розвинута установка на інвалідність, невіра в свої можливості, вони хворобливо реагують на невдачі. У інших, навпаки, як псевдокомпенсаторне утворення, розвиваються надмірні амбіції, високий рівень самооцінки, що перешкоджає нормальному входженню в трудовий колектив, а в разі невдач сильно травмує психіку людини.

Сучасні дослідження²¹, проведені в тифлопсихології, показали зниження кількості учнів випускних класів шкіл для сліпих дітей, які мають життєві плани у сфері майбутньої професійної діяльності. Так, в 10-х класах таких лише 14%, а в 12 - 36%. Наприкінці навчального року показники дещо зростають: у 10 класі - до 23%, у 12 класі - до 56 %. Отже, значна частина сліпих старшокласників, навіть з тих, хто отримує повну загальну середню освіту, не планує професійної діяльності, вважаючи її неможливою для інваліда в нинішніх соціально-економічних умовах і розраховуючи на пенсію та допомогу батьків.

Серед професій, за якими планують працювати сліпі випускники, в абсолютній більшості названі ті, що потребують подальшого навчання і є престижними для сліпих. Це такі професії: учитель, масажист, музикант, соціолог, психолог, юрист, програміст (в поодиноких випадках учні називали професії в галузі гуманітарних наук: мовознавство, історія; менеджмент, приватний підприємець, продавець). Як свідчать статистичні дані про працевлаштування інвалідів по зору та наукова література, майже всі ці професії доступні для сліпих. Оцінка планів за критерієм реальності та адекватності, тобто їх відповідності можливостям конкретного учня і перспективам його працевлаштування, показала, що 29% таких планів нереальні (неадекватно завищені). Водночас 35% професійних планів сліпих випускників характеризуються як неадекватно занижені.

Отже, можна говорити про недосконалість сучасної системи профорієнтаційної роботи в школах для дітей з порушеннями зору.

Цієї ж думки дотримуються і дитячі офтальмологи²², які, оцінюючи стан профорієнтаційної роботи в спеціальних школах в цілому як недосконалий, пропонують створення спеціальних закладів інтернатного типу, де функціонуватимуть такі служби:

- служба зайнятості, яка включатиме психологічну службу та прийматиме участь в прийомі, професійній адаптації, працевлаштуванні;

²¹ Мустафаєв Г.Ю. Особливості життєвих планів сліпих старшокласників: Автореф. канд. дис. - К., 1998.

²² Крижанівська Т.В., Риков О.С. Організація медико-соціальної допомоги дітям з вадами зору в Україні. – К., 2003.- С. 122.

- служба з професійного навчання, яка пропонує програми навчання на перспективу, навчає інвалідів конкурентоспроможним професіям;

- соціальна служба, котра забезпечує консультиванням з правових та інших питань з метою зменшення соціальної ізоляції.

Останнім часом поширюється використання комп'ютерних технологій для працевлаштування людей з вадами зору у загальне виробництво.

Дослідженнями С.О. Рикова та Т.В. Крижанівської визначено перелік 72 професій, за якими організується навчання дітей і підлітків із порушеннями зору в системі профтехосвіти, та 25 професій і видів робіт, рекомендованих для трудового навчання незрячих школярів на УВП УТОС.²³

В Україні працює 8 професійних училищ для неповнофункціональних дітей. Підлітки з дефектами зору можуть навчатися у таких закладах:

1) медичне училище для масажистів (м. Генічеськ);

2) медична школа при Дарницькому медичному об'єднанні (м. Київ);

3) Державний реабілітаційний центр (м. Вишгород, Київської області), спеціальність-програміст;

4) Дніпропетровське професійне училище для інвалідів за спеціальностями: кравець, садівник, озеленювач;

5) юридичний коледж (м. Чернігів) за спеціальностями: право та організація соціального забезпечення, фінанси і кредит (бюджетний облік системи соціального захисту населення);

6) планово-економічний технікум-інтернат (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницької області) за спеціальностями: економіка підприємств, бухгалтерський облік і аудит;

7) обліково-економічний технікум-інтернат (м. Харків) за спеціальностями: бухгалтерський облік і аудит, протезне виробництво та ін.

В організації професійної орієнтації учнів мають брати участь центри зайнятості населення, фонди соціального захисту інвалідів.

Таким чином, підвищення якості соціально-трудової реабілітації дітей з вадами зору в Україні може бути досягнуте шляхом:

²³Крижанівська Т.В., Риков О.С. Організація медико-соціальної допомоги дітям з вадами зору в Україні. – К., 2003.- С. 162 – 170.

- створення спеціальних учбових закладів (технікумів, коледжів, відділень ВУЗів) та центрів професійної підготовки та перенавчання підлітків;
- забезпечення усіх дітей, які мають у цьому потребу, тифлологічними приладами, літературою по Брайлю, апаратурою, яка зчитує плоскодруковані тексти, брайлівським дисплеєм, мовним синтезатором, озвученими посібниками тощо, які сприятимуть розширенню їх соціальної адаптації, подальшої розробки та наукового обґрунтування професійної діяльності осіб з дефектами зору у сучасних економічних та виробничих умовах;
- розробки Української програми зайнятості сліпих та слабозорих на підприємствах та закладах загального типу;
- реалізації науково обґрунтованої профорієнтації осіб, обмежено працездатних та працездатних у спеціально створених умовах.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Назвіть завдання трудового виховання в школах для дітей з порушеннями зору. Визначте з них загальнопедагогічні та спеціальні.
2. Визначте напрями корекції особистості в процесі трудового виховання сліпих та слабозорих дітей.
3. Охарактеризуйте особливості трудового виховання дітей з порушеннями зору.
4. Поясніть особливості використання методу бесіди в роботі зі сліпими та слабозорими учнями.
5. Визначте роль методу вправління в трудовому вихованні незрячих дітей.
6. Поясніть особливості проведення трудової пропедевтики в школах для дітей з порушеннями зору. У чому полягають особливості формування трудових навичок у сліпих дітей?
7. Проаналізуйте програми для початкової ланки освіти з трудового навчання для дітей з порушеннями зору.
8. Визначте особливості формування професійних інтересів у дітей з порушеннями зору.
9. Визначте психологічні особливості незрячих дітей в організації профорієнтаційної роботи.

10. Прочитайте главу IV “Разнообразие трудовых возможностей слепых и выбор профессии” з книги Б.И. Коваленко “Возвращение ослепших к трудовой деятельности”. - М., 1946. - С.58 -161. Зробіть висновки щодо розповсюдженості професій сліпих в наш час.

Література

1. Акимушкин В.М., Моргулис И.С. Основы тифлологии. - К., 1993.
2. Ермаков В.П. Основы тифлопедагогтики. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
3. Ермаков В.П., Земцова М.И., Куличева Н.И. Трудовое обучение и воспитание слабовидящих школьников. - М., 1986.
4. Жихарев А.М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей. - М., 1984.
5. Зрительная нагрузка на уроках труда в школе слепых и слабовидящих детей / Авт.-сост. В.П. Жохов, Т.З. Особова. - Л., 1982.
6. Підготовка учасників шкіл слепих к трудовій діяльності. /Под ред. М.И. Земцовой. - М., 1958.
7. Коваленко Б.И. Возвращение ослепших к трудовой жизни. - М, 1946.
8. Крижанівська Т.В., Риков О.С. Організація медико-соціальної допомоги дітям з вадами зору в Україні. - К., 2003.
9. Семенишена Т.О. Особливості трудового навчання і виховання дітей з порушенням зором // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Збірник наукових праць. Випуск 7. - К., 2007.
10. Стернина Э.М. Теория и методика воспитания слепых и слабовидящих школьников. - Л., 1980.
11. Трудовое обучение и профессиональная ориентация слепых и слабовидящих школьников / Под ред. А.Б. Гордина, В.П. Ермакова. - М., 1982.

3.6. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.6.1. Сутність та завдання естетичного виховання дітей з порушеннями зору

Естетичне виховання - це система заходів, спрямованих на вироблення в людини здібності сприймати, правильно розуміти, цінувати і створювати прекрасне в житті і мистецтві.

Існує багато визначень поняття “естетичне виховання”, але можна виділити його основні ознаки, які підкреслюють, що воно є процесом цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, який включає:

- формування здібностей до сприймання краси в мистецтві, в житті;
- формування естетичних знань, смаків і оцінок;
- розвиток здібностей до самостійної творчості у сфері створення прекрасного.

Відповідно до цих положень виховний процес у спеціальних школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором спрямований на вирішення таких завдань:

- оволодіння дитиною знаннями художньо-естетичної культури;
- розвитку здібностей до художньо-естетичної творчості;
- розвитку психологічних якостей особистості, які виражені естетичним сприйманням, оцінкою, смаком та іншими психічними категоріями естетичного виховання.

Естетичне виховання дитини розпочинається ще у дошкільному віці і включає, перш за все, розвиток мовлення і мислення дитини в зіткненні з красивим і некрасивим у житті, естетичних емоцій, почуттів, уявлень, виховання безпосередньої емоційної чутливості; розвиток пізнавальних дій, спрямованих на отримання і аналіз естетичної інформації; залучення дітей до мистецтва шляхом надання їм художніх знань та навчання їх первинним практичним умінням, виховання прагнення вносити елементи прекрасного в навколишнє

середовище та міжособистісні стосунки; розвиток художньо-творчих здібностей в процесі різних видів практичної діяльності.

Естетичне виховання здійснюється в різних формах і передбачає використання естетичного впливу праці, природи і речей, особистісного спілкування в різних формах, естетичної освіти, художнього виховання.

Основними методами естетичного виховання є: переконання, включення в естетичну діяльність, організація виховного впливу естетичної ситуації, естетичне стимулювання, самовиховання і самовдосконалення.

Естетичне виховання є обов'язковою умовою гармонійного розвитку особистості, підготовки дитини до активної творчої діяльності. Тифлопедагогікою доведені можливості дітей із вадами зору сприймати об'єкти навколишнього світу і отримувати від цього величезне естетичне задоволення. О.І. Скороходова, сліпоглуха людина, відомий науковець, говорила про те, що, не маючи зору і слуху, може сприймати скульптуру руками і отримувати від цього задоволення. Сприймання за допомогою рук старовинних меблів, одягу, фігур і різних макетів абсолютно доступне естетичному сприйманню сліпоглухої людини. О.І. Скороходова зазначала, що сліпоглухі люди відчують прохолоду ночі, запахи землі, моря тощо, якщо це буває поблизу. Перебуваючи у саду, вони можуть торкатися руками кущів або невисоких дерев і відчувати тріпотіння листя і вітер. У всіх цих відчуттях вони знаходять красу і поезію. "Коли я буваю в музеях, пише вона, - той, хто мене супроводжує, хоче переказати мені зміст тієї чи іншої картини, я слухаю із цікавістю, але не завжди уявляю картину такою, якою вона є у дійсності. Якщо на картині зображені предмети, які я раніше розглядала (наприклад, люди, дерева, стежинки, знайомі мені птахи і тварини), тоді в мене складається приблизне уявлення про картину. Якщо на картині зображені, наприклад, схід сонця або захід, різноманітні пейзажі або море із пароплавом, що гине у безодні, тоді я уявляю собі рівну поверхню картини, до якої торкаюсь руками, а сонце і море уявляються мені такими, якими я їх сприймала у природі: сонце зігріває мене своїми промінцями, а море плещеться біля моїх ніг, обдаючи мене каскадами бризів; мені чудиться навіть запах моря. Виходячи із музею, я можу згадувати картини, і мені вони уявляються у тому ж розмірі, в якому я сприймала: уявляється скло, якщо картина була під склом, уявляється рама - рівна або із

інкрустаціями, але не пейзажі, тобто не мальовничі види; мені пригадується лише зміст, лише смисл опису, і ще тінь чогось нез'ясованого. Тому я надаю перевагу скульптурі, як цілком доступну моєму тактильному зору, а відповідно і розумінню...”²⁴

У процесі естетичного виховання використовуються основні естетичні категорії “прекрасне”, “потворне”, “піднесене”, “низьке”, “трагічне”, “комічне”. У процесі естетичного виховання розвиваються суб’єктивна сторона естетичного освоєння, естетичні смаки, оцінки, переживання, ідеали тощо. Для естетичного виховання дітей із вадами зору особливе значення має музичне мистецтво, скульптура, художня література.

Естетичне виховання сліпих та слабозорих дітей спирається на загальнопедагогічні **принципи:** комплексного підходу, всезагальності естетичного виховання і художньої освіти, творчої самодіяльності, естетизації всієї життєдіяльності, зв’язку з життям. Разом з тим естетичне виховання має корекційний вплив на розвиток особистості дитини з порушеннями зору, оскільки в його процесі розвиваються сприймання, почуття, творчі здібності тощо.

3.6.2. Особливості естетичного виховання сліпих та слабозорих дітей

Головна особливість естетичного виховання сліпих та слабозорих школярів полягає у використанні таких джерел естетичної інформації, які є доступними для сприймання за допомогою збережених видів чутливості.

Процес естетичного сприймання у дітей з порушеннями зору має своєрідності, пов’язані з тим, що:

- воно проходить більш складно, ніж у зрячих, оскільки системи нервових зв’язків, що є основою для сприймання, одночасно служать і основою для компенсації порушення зору;

- спостерігається сприймання меншої за кількістю і своєрідної за якістю естетичної інформації, порівняно з дітьми, які добре бачать;

- уповільнено відбувається сприймання цілісного образу зорової естетичної інформації через недорозвиненість навичок огляду предметів і явищ у їх просторових зв’язках, використання

²⁴ Скороходова О.И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир.-М., 1972.-С. 199-211.

опосередкованих видів сприймань (дотику, нюху, слуху), як компенсаторних в процесі формування естетичних образів уявлень.

Внаслідок вищезазначених причин естетичні уявлення у дитини з порушеннями зору мають своєрідні ознаки **фрагментарності та формалізму** засвоєних естетичних понять, закріплених у мові.

Таким чином, в умовах зорової недостатності естетичне виховання, не змінюючи своєї сутності, набуває певної своєрідності. Це проявляється насамперед у тому, що естетичне виховання сліпих і слабозорих покликане вирішувати не тільки загальні, але й специфічні завдання, зокрема:

- розвиток аналізаторів (слуху, нюху, дотику та ін.) з метою забезпечення ефективного й правильного сприймання навколишнього світу;

- формування специфічних навичок та способів сприймання предметів і явищ навколишнього світу;

- розкриття всіх корекційно-компенсаторних можливостей дитини з порушеннями зору.

Естетичне сприймання включає естетичні переживання, які надзвичайно тісно пов'язані з образною сферою свідомості людини. Ніщо так не гальмує розвиток почуття прекрасного, як відсутність конкретного образу. Ось чому розвиток і збагачення почуттєвого компонента свідомості дітей із дефектами зору є найважливішою передумовою естетичного виховання.

Активне використання залишкового зору надає у цьому відношенні додаткові можливості. Проте в дефектологічній науці відомо, що, чим далі стоїть від первинного дефекту те або інше психологічне утворення, тим у меншій мірі воно відчуває вплив цього порушення. Естетичні переживання відносяться до категорії вищих людських почуттів. Вони являють собою найбільш пізні психологічні утворення як в антропогенезі, так і в онтогенезі людини тому, що переживання прекрасного пов'язане не тільки із сенсорно-перцептивними процесами, але багато в чому обумовлене розвитком інтелекту, самосвідомості, багатством і гармонійністю особистості. Тому за своєю суттю естетичні переживання виявляються в найменшій мірі залежними від аномального фактора. Крім того, топологічна віддаленість естетичних переживань від зорового дефекту збільшує корекційні

можливості педагогічних заходів у сфері естетичного виховання дітей із глибокими порушеннями зору.

При цьому почуття прекрасного завжди глибоко особисте, а оптимальні можливості для особистісного самовираження надає самостійна творчість. Саме тому творчість і естетичне виховання тісно взаємопов'язані. Більше того, беручи участь у естетично-творчій діяльності, дитина з порушеннями зору освоює не тільки цілий ряд практичних умінь і навичок, але й певні естетично-оцінні категорії: “гармонійно”, “оригінально”, “виразно”, “реалістично” та ін. До того ж самостійна творчість дає можливість більш ефективно стимулювати мотиваційні сторони естетичного розвитку дитини. Труднощі естетичного виховання полягають в тому, щоб сформувати у дитини з порушеннями зору здатність переживати прекрасне. Це виявляється досить складно через відсутність потреби в останньому, обумовленої, в свою чергу, відсутністю зорових стимулів. Така потреба, однак, народжується тільки в діяльності, особливо творчій.

Разом із тим, базовим компонентом творчості є продуктивна уява, а у дітей із дефектами зору спостерігається збіднення почуттєвого досвіду, що негативно впливає на розвиток уяви. Принципово важливо, що не уява породжує творчість, а, навпаки, творчість породжує уяву. Тому творчість є не тільки потужним засобом естетичного виховання сліпих та слабозорих, але й ефективним засобом корекції різного роду вторинних відхилень.

Як вже зазначалось, при порушенні зору страждає цілісне й одночасне сприймання дійсності і її відображення в образотворчому, музично-ритмічному, словесно-художньому, театральному й іншому видах діяльності. Це обумовлено порушенням гостроти зору, поля зору, рухових функцій ока бінокулярного зору, кольорового сприймання й інших функцій зорової системи. Внутрісистемні порушення зору пов'язані з міжсистемним характером розвитку психічних процесів і формуванням рухів, зокрема, швидкості, координації, точності рухів, статичної, динамічної рівноваги, розвитку почуття ритму, просторово-орієнтовної діяльності в процесі гри, фізкультурно-спортивних занять тощо.

З метою попередження й подолання первинних і вторинних відхилень розвитку дітей виникає необхідність мобілізації й

використання резервних потенційних можливостей дитячого організму в процесі виховання й навчання.

В умовах різних видів діяльності (образотворчої, музичної, ритмічної, ігрової та ін.) у дітей з порушеннями зору формуються складні художньо-естетичні образи. При цьому формування таких образів носить системний характер і здійснюється при опорі на слухові, тактильні, кінестезичні й інші сенсорні функції, включаючи залишковий зір. Полісенсорна основа сприймання дійсності й просторово-орієнтованої діяльності сліпих і слабозорих дітей має важливе компенсаторне значення для одержання дітьми естетичної інформації з навколишньої дійсності.

Педагогічна робота з естетичного виховання в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором полягає в тому, щоб навчити дітей із порушеннями зору бачити прекрасне в навколишньому, у житті, природі, у суспільних відносинах людей, емоційно збагатити особистість дитини.

Таким чином, естетичне виховання відіграє унікальну роль у розвитку й удосконаленні особистості сліпих та слабозорих. При цьому принципово важливо, що почуття прекрасного не є вродженим, воно здобувається людиною в ході засвоєння соціального досвіду. Сліпота ускладнює цей процес, але її негативний вплив не має глобального характеру, і тому вона не являє собою непереборну перешкоду на шляху формування естетичної культури особистості, що, у свою чергу, виступає як діючий фактор інтеграції інвалідів по зору в суспільство.

Естетичне виховання в школах-інтернатах здійснюється на уроках та в позаурочний час. На уроках діти отримують знання художньої літератури, поезії, музичного мистецтва, образотворчого (скульптури, живопису). В позаурочний час вони беруть участь в гуртках естетичної спрямованості: літературному, музичному, танцювальному, образотворчому (ліплення, рельєфне малювання, виготовлення виробів з природного матеріалу).

В естетичному вихованні сліпих та слабозорих дітей використовуються образи літературних героїв, кіногероїв (зокрема, мультиплікаційних): люди, звірі, наділені людськими якостями, які є носіями добра чи зла, милосердя чи жорстокості. Маленька дитина живе у світі героїв, які сіють добро, симпатизує тим, хто веде боротьбу за справедливість.

Краса природи, оточуючих людей, речей викликає у дітей позитивні почуття, пробуджує інтерес до життя, загострює мислення, уяву, пам'ять.

Для успішного естетичного виховання дітей з вадами зору велике значення має створення сприятливих умов, в яких найбільше виявляється емоційний потенціал об'єктів сприймання. Особливість такої роботи полягає у комплексному використанні слова, музики, рельєфних зображень, об'ємних предметів.

Важливим для естетичного виховання є спілкування з природою: прогулянки, туристичні походи, збір гербарію тощо. З метою глибшого розуміння краси природи корисно проводити бесіди, організовувати виставки малюнків, картин, присвячені рідному краю. Діти можуть працювати з глиною і пластиліном, виготовляти різні вироби з природного матеріалу, займатися художнім плетінням, їх можна навчити малювати, випалювати по дереву, виготовляти аплікації.

Одним з найважливіших джерел естетичного досвіду школярів є позакласна і позашкільна робота. В ній забезпечуються потреби у спілкуванні і відбувається творчий розвиток особистості. На позашкільних заходах діти мають великі можливості для самопрояву. Діти з вадами зору із задоволенням беруть участь у підготовці вистав, творчих драматичних імпровізаціях. Учні відвідують, а потім обговорюють театральні вистави, кінофільми, працюють у різних гуртках і студіях, проявляють себе у різних видах літературної творчості.

Все це стимулює розвиток найкращих рис і якостей особистості, зокрема естетичних.

Однією із сфер, а також засобом естетичного виховання є праця, оскільки докорінні основи виробничої діяльності та праця в цілому спрямовані на виявлення та розвиток творчо-естетичних задатків особистості, нерозривно пов'язані з первинними трудовими навичками, інакше кажучи, з творчим потенціалом особистості.

Засобами естетичного виховання також є поведінка та побут людини. Естетика поведінки виявляється у людських стосунках (виробничих, побутових, особисто-дружніх, суспільних) і закріплюється у вчинках та діях людей.

Естетика побуту вимагає правильної організації предметного середовища, співвідносна з уявленнями особистості про міру,

гармонію, вона виявляється в оформленні житла, в одязі, у зовнішньому вигляді тощо.

В результаті комплексного, вмілого втілення усіх засобів та методів естетичного виховання підвищується естетична культура особистості.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Розкрийте сутність, завдання, методи та принципи естетичного виховання сліпих та слабозорих дітей.
2. Визначте особливості сприймання естетичної інформації дітьми з порушеннями зору.
3. Під час відвідування виховного заходу в школи-інтернаті визначте використання в ньому компонентів естетичного виховання.
4. Поясніть своєрідність реалізації принципів естетичного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.

Література

1. Акимущкин В.М., Моргулис И.С. Основы тифлологии. - К., 1993.
2. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. - М., 2000.
3. Жихарев А.М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей. - М., 1984.
4. Коньков В.А., Моргулис И.С., Синева Е.П. Клуб-центр культурно-массовой работы на предприятиях УТОС. - К., 1977.
5. Скороходова О.И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. - М., 1972.
6. Формування естетичного досвіду молодших школярів з вадами зору в позаурочний час. Методичні рекомендації / Укладач Л.О. Куненко. - К., 1997.

3.7. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.7.1. Завдання та зміст фізичного виховання в школах для дітей з порушеннями зору

Фізичне виховання є одним із компонентів цілісної системи виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Фізичне виховання дітей з порушеннями зору являє собою процес організації їх оздоровчої та пізнавальної діяльності, спрямований на розвиток фізичних сил і здоров'я, вироблення гігієнічних навичок і здорового способу життя.

Медичні дані свідчать про те, що в більшості випадків сліпі та слабозорі діти на момент вступу до школи значно відстають від своїх зрячих однолітків у фізичному розвитку.

Встановлено відставання дітей у рості, масі тіла, життєвій ємкості легень та у інших антропологічних показниках. У більшості сліпих та слабозорих дітей спостерігаються порушення постави, викривлення хребта, плоскостопість. Порушення зору негативно впливає на розвиток рухової активності, значно знижуючи її, що, в свою чергу, відбивається на формуванні рухових здібностей, сили, швидкості, витривалості, координації, статичної та динамічної рівноваги тощо. Як відхилення третинного характеру, виникає порушення просторово-орієнтувальної діяльності. Чим раніше настало порушення зору, тим сильніший його вплив на фізичний розвиток дитини.

За даними В.П. Єрмакова та Г.А. Якуніна²⁵ найбільше виражені відхилення в учнів старших класів. Довжина тіла у сліпих і слабозорих у 17 років менше в середньому на 5-5,5 см порівняно з нормою. Маса тіла у сліпих та слабозорих підлітків цього віку на 4-5%, а у юнаків та дівчат на 6-7% менша, ніж у однолітків з нормальним зором. Окружність грудної клітки у

²⁵ Єрмаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогтики. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. – М., 2000. – С. 160.

сліпих та слабозорих підлітків в середньому на 4,8 см менше порівняно з нормою.

З віком фізичний розвиток сліпих та слабозорих відбувається, але уповільнено, порівняно з дітьми, які добре бачать. У сліпих та слабозорих наявні виражені відхилення в діяльності серцево-судинної та дихальної систем організму на всіх вікових етапах розвитку. Відсутність або зниження зору стримує природний хід фізичного розвитку таких дітей, оскільки знижується їх загальна фізична активність.

Ще більше виражене відставання у дітей з порушеннями зору відмічається у формуванні рухових якостей. Так, сліпота і слабозорість негативно відбиваються на розвиткові швидкості рухів. Виражене відставання у сліпих та слабозорих дітей відмічається в стрибках з місця, координації точності рухів, причому на всіх етапах розвитку.

Спостерігаються затримка в розвиткові статичної витривалості, невміння виконувати ритмічні рухи; низький рівень розвитку функції рівноваги; відсутність легкості і плавності в рухах; напруженість, скутість рухів; ожиріння. Розвиток рухових якостей у цих дітей знаходиться у прямій залежності від ступеня порушення зору.

Відхилення у фізичному розвитку вимагають спрямованої корекційно-виховної роботи з їх попередження і виправлення. Відомо, що при правильній організації фізичного виховання ці відхилення зводяться до мінімуму, а в окремих випадках повністю зникають.

Фізичне виховання в навчально-виховних закладах для дітей з порушеннями зору вирішує такі завдання:

1. Укріплення здоров'я, загартування і сприяння нормальному фізичному розвиткові організму.
2. Досягнення можливого для певного віку дитини рівня розвитку координації, точності і швидкості рухів, функцій рівноваги, м'язової сили, швидкісно-силових якостей, рухливості в суглобах, витривалості.
3. Навчання дітей основам гімнастики, метання, повзання, ходіння на лижах, катання на ковзанах, елементам легкої атлетики, рухливим іграм тощо.

4. Формування життєво важливих навичок правильної постави, рухів ходьби, бігу, лазіння, стрибків тощо, профілактика плоскостопості.
5. Підвищення опірності організму несприятливим впливам і розширення його функціональних можливостей (покращення регуляторних функцій центральної нервової системи, укріплення опорно-рухового апарату, збільшення дієздатності серцево-судинної, дихальної та інших систем).
6. Розвиток здібності орієнтуватися за допомогою збережених аналізаторів.
7. Формування позитивних моральних і вольових якостей (дисциплінованість, колективізм, рішучість).
8. Формування знань про здоровий спосіб життя, спорт, прищеплення гігієнічних знань та навичок.
9. Формування стійкого інтересу до занять фізкультурою та спортом, звичок та навичок щоденного виконання фізичних вправ.

Фізичне виховання сліпих та слабозорих дітей передбачає проведення додаткової роботи з *попередження* та *корекції* відхилень у їх фізичному розвитку, які виникають як вторинні наслідки дефекту зору.

Особливого значення в роботі з фізичного виховання надається організації **охоронного лікувально-педагогічного режиму** в школі. Застосування в школах для дітей з порушеннями зору лікувально-педагогічного режиму пов'язане, зокрема, з особливостями перебігу психофізичних функцій та психічних станів дітей. Так, незряча дитина важче, ніж дитина з нормальним зором, прокидається, їй не вистачає зорових стимулів для бадьорості, хорошого ранкового настрою. Вона може частіше, ніж зрячі діти, вередувати вранці, їй важче даються перші уроки в класі. Тут на допомогу приходить **ранкова гімнастика**. Ранкова гімнастика в школі-інтернаті повинна проводитися з музичним супроводом, під безпосереднім контролем учителя фізкультури і за активної участі вихователя. Ранкова гімнастика не лише сприяє зміцненню м'язової, серцево-судинної і дихальної систем та поліпшенню фізіологічних функцій організму, але й задає правильний ритм життя і трудової діяльності на весь день, створює гарний морально-психологічний настрій і застосовується як один із заходів охоронного лікувально-педагогічного режиму в школі.

У початкових класах діти швидко втомлюються, що може призвести до негативної поведінки. Для того, щоб уникнути цього, в школах-інтернатах обов'язковим є **денний сон**. Після сну діти знову активні і добре себе поводять.

Правильна **організація вільного часу та самопідготовки** в школі-інтернаті також входять до структури охоронного лікувально-педагогічного режиму. Для цих видів виховної роботи виділений час в режимі дня дітей, вони проводяться під керівництвом тифлопедагогів.

Урахування особливостей навчальної працездатності сліпих та слабозорих дітей лежить в основі **складання розкладу уроків**. З тифлопедагогічних досліджень відомо, що найкраща працездатність дітей припадає на 2-3 уроки дня і на 2-3 дні тижня. Відповідно більш складні предмети у розкладі уроків ставляться саме в ці періоди.

Система фізичного виховання сліпих та слабозорих дітей включає такі його форми:

- уроки (фізичної культури, лікувальної фізкультури та ритміки, фізкультхвилинки на уроках);
- фізкультурні заходи в режимі дня (ранкові та вечірні прогулянки, рухливі ігри на свіжому повітрі, ранкова гімнастика, гігієнічні заняття);
- фізкультурно-масова робота в позаурочний час (фізкультурні гуртки, спортивні секції, спортивні змагання);
- оздоровчі заходи (поточне медичне обслуговування і дотримання санітарно-гігієнічних норм, лікувально-педагогічний режим, співвідношення фізичних навантажень, праці і відпочинку, загартування, спорт і туризм в екологічно чистому середовищі, формування понять і переконань про здоровий спосіб життя).

Провідною формою фізичної підготовки сліпих дітей, як і зрячих, безумовно, є **урок фізкультури**. На уроці фізкультури закладаються основи фізичного розвитку учнів, формуються навички рухів, просторового орієнтування тощо. Для більшої ефективності уроку фізкультури учитель зобов'язаний виконувати педагогічні вимоги до його проведення і чітко уявляти свої функції.

Найбільш важливими педагогічними вимогами до уроку фізкультури є здійснення диференційованого та індивідуального підходу до дітей з урахуванням стану здоров'я та важкості зорової патології, врахування клінічних форм та характеру порушень зору,

інших аномалій розвитку у співвідношенні з систематичним контролем за динамікою фізичного розвитку і рухових здібностей учнів, обсягом фізичних навантажень, забезпеченням необхідної систематичності занять та врахування особливостей фізичного розвитку дітей при виконанні вправ на спортивних знаряддях.

Диференційований підхід на уроках фізкультури передбачає врахування *медичних протипоказань до окремих видів фізичних навантажень для різних груп учнів*. Так, для дітей з нормальним зором встановлено три медичні групи: основна, підготовча і спеціальна. У проведенні фізичного виховання зі сліпими та слабозорими дітьми необхідна більш глибока їх диференціація за медичними групами, з урахуванням їх стану здоров'я, офтальмологічної і ортопедичної характеристик.

Індивідуальний підхід в процесі навчання фізичної культури особливо важливий при виконанні вправ на спортивних знаряддях, що вимагають великого навантаження та зорового контролю, оскільки це пов'язане з підвищенням фізичної і психічної напруги.

У практиці проведення уроків фізкультури виділяють такі групи дітей: основну, підготовчу, спеціальні першу та другу групи, а також групу ЛФК.

У спеціальну *першу медичну* групу виділяють учнів з певними захворюваннями очей. Зокрема це діти, у яких є такі захворювання, як афакія, підвивих кришталика, глаукома, висока міопія, гіперметропія. Цим дітям протипоказані вправи, пов'зані з підняттям важких речей, штовханням, різкими нахилами голови тощо.

У *другій спеціальній медичній групі* займаються діти, у яких спостерігаються важкі захворювання серцево-судинної системи, хронічна пневмонія, органічні ураження ЦНС, гідроцефалія, епісиндром.

Частина дітей повністю звільняється від занять фізкультурою.

Розподіл учнів за медичними групами проводиться щорічно на основі результатів поглибленого медичного огляду та оформляється наказом по школі-інтернату.

Дуже важливою формою фізичної підготовки дітей з глибокими порушеннями зору є також **уроки ритміки**. Основне завдання вчителя на цьому уроці полягає в тому, щоб сформувати навички координації рухів, які успішно виробляються при музичному супроводі. У цьому випадку руховий аналізатор, як

психофізіологічний механізм координації рухів, вдосконалюється не тільки на базі м'язового відчуття, але й за участю слуху.

Уроки ритміки, окрім загальнопедагогічних завдань всебічного і гармонійного розвитку особистості, ставлять на меті вирішення спеціальних завдань корекції вад фізичного і психічного розвитку за допомогою засобів музично-ритмічної діяльності.

Так, на уроках ритміки вирішуються загальнооздоровчі, навчально-виховні та корекційно-розвиткові завдання.²⁶

Загальнооздоровчі завдання спрямовані на загартування і зміцнення здоров'я; всебічний психічний і фізичний розвиток; активізацію рухових функцій організму; підвищення фізичної та розумової працездатності.

Навчально-виховні завдання передбачають виховання пізнавального інтересу до музичних творів, що використовуються на заняттях з ритміки; ознайомлення дітей з елементами українських народних танців і танців народів світу; формування системи музично-ритмічних рухових умінь і навичок, ігрових дій, розвиток відчуття ритму (здатності відчувати його в музиці, русі та мовленні); опанування технікою виконання загальнорозвиткових, гімнастичних, танцювальних, музично-ритмічних та ігрових вправ; розширення знань про організм людини; виховання основ культури рухів під музику, морально-вольових якостей, інтересу і звички до занять ритмікою.

Корекційно-розвиткові завдання спрямовані на дорозвиток, розвиток і корекцію темпоритмічного відчуття, координації рухів з мовленням; дорозвиток, розвиток і корекцію психомоторних функцій, дрібної моторики пальців і кистей рук; рухової пам'яті, стійкості, розподілення і переключення уваги; навичок орієнтування у просторі; статичної координації, виправлення порушеної постави; розвиток музично-сенсорних здібностей: розуміння темпу і характеру музики, динамічної координації рухів; розвиток музично-рухової творчості (вигадування музично-рухових образів і вміння ритмічно і виразно їх відтворювати); виховання впевненості в собі, в своїх можливостях, усвідомлення своєї індивідуальності, корекцію негативних особистісних якостей; попередження недоліків, що виникають на фоні зорового порушення при опануванні рухів (скутість, малорухливість, невпевненість, нав'язливі рухи, страх рухатися у просторі тощо).

²⁶ Картава Ю.А. Програма з ритміки для дітей дошкільного віку з порушеннями зору. - Суми, 2006.

Через неоднорідність контингенту учнів робота з фізичного виховання в школі-інтернаті для дітей з порушеннями зору характеризується багатьма особливостями і вимагає від педагогів знань тифлопедагогіки, фізіології, анатомії, гігієни, офтальмології, психології, ортопедії, а також систематичного вдосконалення методики навчання.

Основним у роботі вчителя з фізичного виховання дітей з вадами зору є індивідуальне дозування фізичних навантажень для учнів кожної медичної групи.

Особливу медичну групу становлять діти, яким за станом здоров'я рекомендовані **заняття лікувальною фізкультурою**.

При дефектах зору, особливо при вродженій сліпоті, внаслідок малорухливого способу життя, м'язової слабкості, неправильної постави тощо виникають вторинні дефекти опорно-рухового апарату - сколіози, кіфози, лордоза та ін.

Вартий уваги і той факт, що майже всі діти, які мають дефекти опорно-рухового апарату центрального походження, характеризуються вираженими порушеннями зору вродженого типу. При цьому, чим порушення глибше, тим значніші відхилення у фізичному розвитку.

Отже, поруч з уроками фізкультури дуже велике значення у фізичному вихованні сліпих та слабозорих учнів мають уроки лікувальної фізкультури та уроки ритміки.

Лікувальна фізкультура - це комплекс безперервних лікувальних, психологічних та педагогічних впливів на організм учня, з урахуванням його офтальмологічної характеристики, що застосовується з метою усунення ортопедичних вад.

Лікувальна фізкультура може бути ефективним корекційним засобом у разі, якщо вона є складовою частиною загального процесу фізичного виховання, форми якого, включаючи урок, ритміку, фіззарядку, позакласні спортивні заходи, взаємопов'язані і підлягають єдиній педагогічній меті.

Усунення порушень опорно-рухового апарату - складна спільна робота вчителя і вихователя. У позаурочний час вихователь повинен систематично контролювати ходу і поставу учнів у процесі самообслуговування та суспільно корисної діяльності. Для проведення уроків лікувальної фізкультури необхідно мати добре обладнаний кабінет.

Фізкультхвилинки під час уроків сприяють поліпшенню кровообігу, психологічній розрядці, зниженню розумової напруги дитини і створюють умови для більш якісного засвоєння навчального матеріалу. Завдання вчителя фізкультури полягає у підготовці педагогів до правильного проведення фізкультхвилинки і загальному контролі за виконанням єдиних педагогічних вимог до фізичного виховання.

Ефективність фізичного виховання незрячих дітей визначається не тільки якістю проведення уроків фізкультури, лікувальної фізкультури, ритміки, ранкової фіззарядки, фізкультхвилинки на уроках і під час самопідготовки на основі єдиних педагогічних вимог, але й широким проведенням **позакласної спортивно-оздоровчої роботи**.

У школах для дітей з вадами зору використовуються ті ж форми позакласної спортивно-оздоровчої роботи, що й у масовій школі: спортивні секції, спартакіади, вечори здоров'я тощо.

Головна відповідальність за їх проведення, безперечно, лягає на вихователя, який зобов'язаний організовувати прогулянки дітей на свіжому повітрі, рухливі ігри, походи.

Успішність фізичного виховання в школах для дітей з порушеннями зору забезпечується урахуванням всім педагогічним колективом тяжкості і характеру рухових порушень дітей, особливостей формування їх рухової сфери, вікових та статевих розрізень учнів. Здійснення виховного впливу на фізичний розвиток дітей повинно спиратись на їх збережені рухові можливості та пізнавальну діяльність.

Системний характер порушення фізичного розвитку вимагає системи педагогічного впливу, спрямованого на повне або часткове подолання чи нівелювання вторинних відхилень в процесі розв'язання оздоровчих та освітніх завдань виховання сліпих та слабозорих.

3.7.2. Корекційна спрямованість фізичного виховання сліпих та слабозорих дітей

Фізичне виховання дітей з порушеннями зору здійснюється за принципом **компенсаторно-корекційної спрямованості**. Тому при його організації необхідно дотримуватись таких вимог:

По-перше, всі види фізкультурних, спортивних та лікувально-оздоровчих заходів повинні здійснювати всебічний вплив на організм дитини, сприяти укріпленню її здоров'я, правильному розвитку і, в той же час, корекції наявних недоліків. При цьому необхідно враховувати залежність компенсаторних можливостей центральної нервової системи від загального стану організму.

По-друге, рухові вправи повинні комплексно сприяти покращенню всіх ланок рухового апарату, розвивати всі якості моторики і разом з тим вибірково впливати на найбільш виражені недоліки фізичного розвитку, наявні у дітей.

По-третє, корекційна спрямованість процесу фізичного виховання передбачає активізацію пізнавальної діяльності при оволодінні руховими навичками з метою розвитку у дитини вмінь виконувати рухи за інструкцією, контролювати правильність координації рухів, положення корпусу і частин тіла, планувати наступну моторну діяльність, давати словесний звіт про виконані рухи.

По-четверте, робота з фізичного виховання дітей з вадами зору передбачає розвиток особистісних якостей учнів: наполегливості, взаємодопомоги, здібностей і потреб в галузі фізкультури і спорту.

Основними напрямками корекційної роботи з фізичного виховання в закладах для дітей з порушеннями зору є:

1. Корекція недоліків рухової активності.
2. Навчання дітей руховим діям.
3. Корекція порушень просторового орієнтування при виконанні локомоторних рухових дій.

Характерною особливістю цих трьох напрямів корекційної роботи є їх взаємозв'язок та взаємообумовленість. Спрямована корекція недостатньої рухової активності сприяє розвитку локомоторних рухових дій, що в свою чергу полегшує орієнтування у просторі. Реалізація виділених напрямів роботи з фізичного виховання можлива лише при опорі на механізми компенсації. Так, для корекції просторового орієнтування провідне значення має слуховий аналізатор та збережені зорові відчуття та сприймання. Саме їх активізація може мати найбільше значення для забезпечення орієнтувальної основи при пересуванні в просторі у процесі занять фізичною культурою.

Але слід відмітити той факт, що порушення просторового орієнтування є вторинним відхиленням, одним з тих, що найближче

знаходяться до первинного дефекту, а значить і більш складним для здійснення корекції.

Особливі труднощі при орієнтуванні в просторі можуть відчувати слабозорі та сліпі діти молодшого шкільного віку, у яких механізми компенсації в цьому виді діяльності ще не сформовані. Але при цьому молодший шкільний вік є найбільш продуктивним періодом розвитку рухових можливостей і фізичної досконалості.

Усунення протиріччя між можливостями і потребами дитини з порушеннями зору викликає необхідність пошуку свого роду специфічних для фізичного виховання “обхідних шляхів” (за Л.С. Виготським), які б дозволили спрямовано компенсувати недостатню рухову активність - безпосередню причину аномального фізичного розвитку.

Таким “обхідним шляхом” для корекції аномального фізичного розвитку можуть стати вправи, доступні для досить інтенсивного їх виконання і цікаві для дитини. Така діяльність має відбуватися в умовах, у яких дитина не буде боятись зіткнень і тому відчуватиме себе вільно.

Дітям з порушеннями зору рекомендується виконання таких вправ: шикування та перешикування; загальнорозвиваючі вправи без предметів і з предметами; вправи з м'ячем; вправи з виправлення і правильного формування постави; вправи на координацію, точність, рівновагу; заняття ритмікою; вправи на лазіння; вправи на орієнтування без зорового контролю; вправи на розвиток простої і складної реакції; вправи на гнучкість; ходіння та біг помірної інтенсивності; метання малих м'ячів; прогулянки на свіжому повітрі в нормальному темпі.

Вироблення і виховання ряду навичок - тривалий педагогічний процес, що потребує наполегливої, копіткої роботи як вчителя фізичної культури, так і всього колективу. Наприклад, у вихованні гарної постави, якщо учні, підкоряючись вимогам вчителя фізкультури, намагаються на всіх його заняттях зберегти гарну поставу, а протягом всього іншого часу не слідкують за собою і не отримують відповідних вказівок від оточуючих, виробити гарну поставу дуже важко. Гарна постава повинна стати звичкою, постійною потребою. Цього можна досягти лише за умови регулярної, щогодинної роботи над собою. Щоб така робота стала реальною, виховання правильної постави повинно бути справою всіх працівників школи і батьків.

3.7.3. Види занять з фізичної культури в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору

Програма з фізичної культури включає такі основні види занять:

- основна гімнастика;
- ігри;
- легка атлетика;
- лижі або ковзани.

Основна гімнастика повинна сприяти розвитку і укріпленню підростаючого організму: у процесі занять гімнастикою вивчаються основи рухів, виробляється певне коло навичок. Основна гімнастика включає: гімнастичні побудови і перебудови, вільні вправи і танці, акробатичні вправи на снарядах, ходіння, біг, метання, стрибки, вправи на рівновагу та ін.

Програмою в основному передбачені одні й ті ж види фізичних вправ як в молодших, так і в старших класах, але це не означає, що програмний матеріал є однаковим. З кожним класом він ускладнюється, підвищуються вимоги з усіх видів вправ. Якщо в I-IV класах першочергове місце займають завдання загальної фізичної підготовки й оздоровлення дітей, прищеплення початкових навичок з основних видів фізичних вправ, то в V-XII класах основним завданням є розвиток і закріплення рухових навичок та удосконалення техніки виконання гімнастичних вправ.

Ігри - один з найбільш дійових і емоційних видів фізичної культури, включають метання, лазіння, стрибки та інші види фізичних вправ і є чудовим засобом розвитку та укріплення здоров'я учнів, особливо, якщо вони проводяться на свіжому повітрі. Різноманітність ігор відкриває великі можливості для розвитку рухів, орієнтування, слуху.

В іграх нерідко виправляються недоліки у фізичному розвитку дитини, виховуються товарицькість, згуртованість, ініціатива, відповідальність за свої вчинки, сміливість. Крім того, у грі закріплюються та вдосконалюються навички і вміння, здобуті на заняттях з інших видів фізичної культури, що має дуже велике значення.

Легка атлетика особливо цінна тим, що складається з природних рухів людини (ходіння, бігу, метання, стрибків), що мають прикладне і оздоровче значення. Велике різноманіття легкоатлетичних вправ дозволяє використовувати їх з успіхом для різнобічного і гармонійного фізичного розвитку дітей.

Легка атлетика відкриває незрячій дитині великий простір, у межах якого вона може вільно пересуватися і мати необхідну їй свободу рухів. У рухах сліпих дітей, які займаються бігом, метанням і стрибками, з кожним днем з'являється все більше невимушеності, легкості і впевненості. Заняття легкою атлетикою пов'язані з перебуванням на свіжому повітрі, що у свою чергу має велике значення для зміцнення і загартування їх дитячого організму.

Програма з легкої атлетики включає біг на відстань від 20 до 100 метрів на швидкість, витривалість; метання удалину м'ячів, гранат; штовхання ядра, стрибки з місця та з розбігу в довжину і висоту.

Лижі. Лижні заняття, що проводяться на морозному повітрі, мають дуже велике оздоровче значення. Після них у дітей значно підвищується апетит, сон, змінюється їх зовнішній вигляд: блідість змінюється рум'янцем, з'являється велика життєрадісність і рухливість. Великий простір, на якому проводяться заняття, сприяє покращенню рухів, удосконаленню орієнтування.

Крім зазначених засобів фізичної культури, передбачених програмою, можна займатися з дітьми плаванням, ковзанами, аеробікою, спеціальними спортивними іграми. Кожен вчитель, залежно від територіальних і матеріальних можливостей школи, може включити в плани своєї роботи і ці засоби фізичної культури.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Назвіть завдання фізичного виховання дітей з порушеннями зору. Поясніть особливості їх реалізації.
2. Наведіть характеристику особливостей фізичного розвитку дітей з порушеннями зору. Вкажіть причини виникнення цих особливостей.
3. Поясніть зміст та значення охоронного лікувально-педагогічного режиму в школах для дітей з порушеннями зору.
4. Визначте особливості проведення уроку фізкультури в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
5. Охарактеризуйте особливості проведення уроків ритміки з дітьми, які мають порушення зору.

6. Визначте місце і значення лікувальної фізкультури в системі фізичного виховання дітей з порушеннями зору.
7. Охарактеризуйте зміст корекційної спрямованості фізичного виховання дітей з порушеннями зору.
8. Розкрийте особливості організації індивідуального і диференційованого підходу в процесі фізичного виховання. Наведіть конкретні приклади, використовуючи ранкову гімнастику.
9. Виберіть з нижченаведених основні недоліки розвитку рухової сфери сліпих та слабозорих дітей у такій послідовності: а) порушення фізичного розвитку; б) недоліки розвитку основних рухів; в) порушення розвитку основних рухових якостей.

Недостатність рухів у просторі; порушення постави; зниження рухової активності; зменшення довжини тіла; зменшення маси тіла; низькі показники окружності грудної клітки; відхилення в діяльності серцево-судинної та дихальної систем; знижена швидкість рухів; затримка у розвитку статичної витривалості; невміння виконувати ритмічні рухи; ожиріння; низький рівень розвитку функції рівноваги; відсутність легкості і плавності в рухах; напруженість; скутість рухів; відставання від норми в показниках.

Література

1. Азарян Р.Н. Обучение слепых и слабовидящих детей правильной ходьбе: Учебное пособие. - М.: Всероссийское ордена трудового Красного Знамени общество слепых, 1989.
2. Азарян Р.Н. Физическое воспитание слепых и слабовидящих школьников в режиме дня. - М., 1987.
3. Жихарев А. М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей. - М., 1984.
4. Картава Ю.А. Програма з ритміки для дітей дошкільного віку з порушеннями зору. - Суми, 2006.
5. Самбикин Л.Б. Физическое воспитание в школе слепых. - М., 1964.
6. Сермеев Б.В. Физическое воспитание детей с нарушением зрения. - К.: Здоров'я, 1987.

3.8. ПОЗАКЛАСНА РОБОТА В ШКОЛАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

3.8.1. Корекційна спрямованість позакласної роботи в школах для сліпих та слабозорих дітей та форми її організації

Різні форми позакласної роботи сприяють вирішенню завдань розумового, громадянського, морального, трудового, фізичного, емоційно-естетичного виховання учнів. Досягненню поставлених цілей сприяє те, що спеціальні школи переважно є закладами інтернатного типу, де вихованці проводять весь свій час, за винятком вихідних та канікулярних днів. Це дозволяє скоординувати всю навчальну, виховну і корекційну роботу, забезпечити їх взаємозв'язок.

Правильно організована позакласна робота дозволяє заповнити дозвілля сліпих і слабозорих дітей цікавими та корисними справами, розширити їх особистісні контакти у сфері спілкування, виховувати ініціативу і самостійність, розвивати індивідуальні здібності.

В організації позакласної виховної роботи з дітьми, які мають порушення зору, поряд з іншими, особливого значення набуває принцип корекційної спрямованості. Суть цього принципу полягає в тому, що всі заходи, які проводяться в позаурочний час, повинні сприяти подоланню відхилень в психофізичному розвитку дітей.

Відомо, що сліпота та слабозорість впливають різноманітно, специфічно та індивідуально на розвиток всіх психічних процесів та особистісних властивостей дитини.

Тому в організації позакласної виховної роботи необхідно враховувати не лише загальні, але й індивідуальні особливості дітей, спрямовувати зміст та форми проведення заходів на корекцію (виправлення та покращення) їх пізнавальної діяльності та особистісного розвитку.

З цією метою у проведенні позакласних заходів необхідно забезпечити:

- розвиток та збагачення конкретних уявлень сліпих та слабозорих дітей про предмети і явища навколишньої дійсності;

- формування прийомів і способів самостійного спостереження та обстеження різних об'єктів;
- розвиток рухової сфери: координація рухів, практичні вміння та навички;
- розвиток просторової орієнтації;
- розвиток ініціативи та самостійності учнів;
- розвиток та збагачення інтересів;
- формування навичок спілкування.

Реалізація названих корекційних завдань можлива лише за умови врахування особливостей психофізичного розвитку сліпих та слабозорих дітей.

Однією з важливих вимог до організації позакласної роботи є її відповідність інтересам учнів для того, щоб забезпечити їх активну участь в заходах, які проводяться в класі, школі. Врахування цієї вимоги робить позакласну роботу дієвим засобом розвитку емоційної сфери дітей. Практика підтверджує велику зацікавленість і добровільну активну участь дітей в різних формах позакласної діяльності.

Розрізняють такі форми позакласної роботи: **масові, групові та індивідуальні.**

Серед **масових** форм позакласної роботи розповсюджені святкові ранки, тематичні вечори, літературні вікторини, зустрічі з видатними людьми, кіноперегляди з коментарями, читацькі конференції, культпоходи, екскурсії, які проводяться для всього учнівського колективу, загальношкільні спортивні заходи, виставки, участь учнів у суспільно-корисній праці. Особлива увага надається процесу підготовки заходу. З метою залучення якнайбільшої кількості учасників дітям роздають посильні доручення (оформлення школи, організація виставок, підготовка номерів самодіяльності тощо).

Масові заходи сприяють вихованню у дітей позитивного ставлення до своєї школи, згуртуванню шкільного колективу.

Організація масових позакласних заходів у школах-інтернатах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором має такі особливості:

- діти з порушеннями зору менш динамічні, ніж зрячі, що пояснюється ускладненнями орієнтування у просторі;
- діти погано сприймають те, що відбувається на сцені, в залі, їм потрібні коментарі;

- у процесі підготовки до заходу сліпі та слабозорі діти малоініціативні, що пояснюється їх обмеженим життєвим досвідом.

Розглянемо основні види позакласних заходів.

Тематичні вечори, вечори запитань і відповідей присвячуються різноманітним аспектам внутрішнього і політичного життя, науки, техніки, культури, спорту, явищ природи тощо. На таких вечорах виступають запрошені гості і самі учні школи. У підготовці й проведенні цих заходів беруть участь самі учні.

Святкові ранки, літературні вікторини використовуються переважно в роботі з молодшими школярами. Для участі в них запрошують відомих людей, письменників та інших цікавих осіб. Вже в молодшому шкільному віці необхідно розвивати активність сліпих та слабозорих дітей у підготовці та проведенні заходів.

Читацькі конференції, літературні вечори, літературно-музичні вечори, художні читання - важливий засіб пропагування художньої та науково-популярної літератури серед учнів. На читацьких конференціях в учасників виробляється вміння критично оцінювати прочитане, відмічати переваги й недоліки твору, чітко і ясно викладати свої думки, формується культура мислення і мовлення.

Тематика читацьких конференцій може бути різноманітною: творчість одного письменника; відображення в літературі тієї чи іншої теми тощо.

На відміну від читацьких конференцій, на літературних вечорах відбувається безпосереднє ознайомлення учнів з літературним твором шляхом художнього виконання його в цілісній або фрагментарній формі. Літературні вечори присвячуються найчастіше творчості одного письменника, а не одній темі, як на конференції. Проводяться також жанрові літературні вечори (наприклад, вечір поезії). У проведенні літературних вечорів важливо так продумати сценарій, щоб декламація чергувалась з виконанням музичних творів.

Групові форми позакласної виховної роботи: політичні інформації, робота з періодичною пресою, підготовка радіо- і телепередач, класні години, предметні гуртки та гуртки художньої самодіяльності, екскурсії, походи та ін.

Політична інформація може бути оглядовою або тематичною. Оглядова політінформація - це коротке популярне повідомлення про найбільш важливі події, які хвилюють світ, нашу країну. Тематичні політінформації присвячуються розкриттю певного питання або

кількох питань, органічно пов'язаних між собою. Така політінформація поглиблює знання учнів з актуальних питань політичного, економічного, культурного і наукового життя країни або міжнародної обстановки.

Політінформація має особливу цінність в роботі шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору, оскільки існує загроза відірваності шкільного життя від суспільно-політичного та громадського. Причиною такої відірваності може бути існування дітей в закритому соціальному просторі та обмеженість інформації, яку отримують діти, що пов'язано з порушеннями зору.

Робота з періодичною пресою передбачає колективне читання й обговорення газет та журналів, використання їх матеріалів на політінформаціях. У школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором ця робота має специфічність, оскільки дітям важко самотійно читати друковані тексти, не адаптовані до порушень зору. Таку періодику їм читають вчителі та вихователі. Українське товариство сліпих видає шрифтом Л. Брайля дитячий журнал "Школяр", шрифтом Л. Брайля та збільшеним шрифтом журнал "Заклик" та газету "Промінь". Ці друковані засоби широко використовуються в роботі зі сліпими та слабозорими дітьми.

Підготовка радіо- і телепередач. У багатьох школах діють радіоцентри, які готують спеціальні радіопередачі про всі події шкільного життя. Шкільне радіо транслює репортажі з засідань учнівського комітету, комісії дисципліни і порядку, іншу інформацію. Радіопередачі виховного спрямування слухають під час їх транслювання або в записі. Класні керівники та вихователі обговорюють з дітьми теми радіопередач.

Проводяться і перегляди телевізійних передач та відеофільмів. Важливого значення при цьому набуває організація коментарів для сліпих та слабозорих дітей, в яких повідомляється про ті події на екрані, які, маючи суттєве значення для сюжету фільму, не можуть бути сприйняті дітьми. Після перегляду кінофільму проводиться його обговорення, під час якого уточнюються події, дається морально-етична оцінка.

Однією з найбільш поширених форм виховної роботи є *година класного керівника*. Такі зустрічі класного керівника з учнями є важливим засобом формування у них моральної поведінки.

Тематика годин класного керівника визначається самим вчителем з кола найактуальніших питань, які турбують класний колектив. Ці

години можуть проводитись у формі етичної бесіди, лекції, диспуту, усного журналу, зустрічі з цікавими людьми, обговорення книг, підбиття підсумків діяльності учнів за чверть, рік тощо.

Важливе місце у позакласній виховній роботі займають *предметні гуртки та гуртки художньої самодіяльності*.

Виховна цінність участі у роботі гуртків полягає в тому, що учні в них об'єднуються за спільними інтересами, які зближують їх, пробуджують почуття відповідальності, колективне переживання успіхів і невдач. Учні мають можливість проявити свою творчість, розумно провести вільний час. Успіхи від участі в гуртковій роботі створюють у дітей оптимістичний настрій, підвищують їх соціальну та пізнавальну активність.

Дослідження, проведене студентами-тифлопедагогами з метою з'ясування усвідомленості вибору участі в роботі того або іншого гуртка, показало, що це залежить від обізнаності учнів щодо характеру та змісту роботи цих гуртків. Так, наприклад, учням 5-9 класів пропонувалось відповісти на такі запитання:

1. У якому гуртку ти береш участь?
2. Чому ти записався саме в цей гурток? Хто тобі порадив це зробити?
3. Який вид роботи гуртка тобі подобається? Чому?
4. Чого б ти хотів навчитися, працюючи в гуртку?
5. Які твої плани на майбутнє?

Аналіз відповідей учнів показав, що під час вибору гуртка вони керуються загальними, нечіткими уявленнями про зміст їх роботи. Це свідчить про їх індиферентне ставлення, з одного боку, та про недостатню ефективність діяльності цих гуртків з іншого. Часто діти з порушеннями зору не спроможні зіставити свої здібності до певного виду діяльності із завданнями та змістом роботи гуртка. Для цього тифлопедагоги школи повинні проводити глибоке попереднє вивчення нахилів та інтересів дітей, а відповідність підбраного гуртка забезпечить успішність діяльності в ньому дитини, що в свою чергу надасть їй життю особливого змісту, цінності та оптимізму.

Проведення *екскурсій* в позакласній роботі з дітьми, які мають порушення зору, ставить на меті встановлення зв'язку школи з життям, ознайомлення учнів з природою, трудовою діяльністю оточуючих людей, оволодіння просторовим орієнтуванням у великому просторі, ознайомлення з натуральними об'єктами, які знаходяться в природних умовах. Сліпі та слабозорі діти відчують

великі труднощі у сприйманні явищ, рухомих об'єктів, які змінюють свій стан. Тому перед екскурсією дітей ознайомлюють з тим матеріалом, який буде сприйматися в словесній та наочній формах. Під час екскурсії з'ясовується, що і як бачать учні. Наприклад, чи бачать учні із залишковим зором об'єкти, розташовані на узбіччі, як незрячі сприймають ті або інші об'єкти за допомогою збережених у них аналізаторів.

Проведення екскурсій зі сліпими та слабозорими учнями відбувається в три етапи: підготовчий, основний та підсумковий.

На підготовчому етапі з дітьми проводять бесіду про мету екскурсії, використовуючи демонстрацію наочних посібників (малюнків, схем) з поясненнями. Визначається місце проведення екскурсії, час, тривалість, маршрут, даються загальні завдання учням.

На основному етапі роздаються індивідуальні та групові завдання дітям, під час екскурсії проводиться розповідь вчителя або екскурсовода. Закінчується основна частина самостійною роботою учнів з використанням спостережень, збору матеріалів (гербарію), робиться схематичний запис або малюнок того, що було вивчено.

На підсумковому етапі заслуховуються звіти учнів, здійснюється їх узагальнення вчителем, проводиться заключна бесіда і робляться висновки.

Екскурсії і прогулянки носять оздоровчий характер. Але слід відрізнити прогулянку від екскурсії. Якщо дітей ознайомлюють з великою кількістю об'єктів, прогулянка, по суті, перетворюється на екскурсію. Шлях від школи до місця екскурсії є прогулянкою. Перед прогулянкою дітям вказують, що необхідно побачити, з'ясувати. Під час прогулянки тифлопедагог звертає увагу учнів на ті об'єкти і явища, які виявляються значимими з точки зору наміченого плану. Так, наприклад, під час прогулянки містом учнів знайомлять з вулицями і будинками на них.

В індивідуальній виховній позакласній роботі широко застосовується позакласне читання, колекціонування та ін. Потреба індивідуального підходу у вихованні дитини зумовлена необхідністю впливу на кожну окрему особистість. Необхідною умовою успішної індивідуальної роботи є вивчення індивідуальних особливостей учнів. Така робота повинна проводитись систематично, спрямовуватися не лише на проведення бесід з конкретного приводу, а й наперед продуманих профілактичних розмов та інших заходів з вихованцями.

Методика індивідуального виховного впливу залежить від індивідуальних особливостей учня. Індивідуальний вплив здійснюється через безпосередній вплив педагога на особистість учня або через колектив та батьків, дітей.

Індивідуальні форми роботи часто поєднуються з груповими та фронтальними.

Позакласне читання є одним з найважливіших джерел збагачення сліпих та слабозорих дітей знаннями про навколишню дійсність.

Сучасна спеціальна школа для дітей з порушеннями зору повинна формувати активного читача, який би зміг самостійно прочитати книгу і розібратися в ній, у якого б виникала постійна потреба в читанні, який би міг вибрати потрібну книгу на певну тему.

Позакласне читання покликане формувати в учнів з порушеннями зору основи читацької самостійності. Поняття “читацька самостійність”, як особистісна властивість читача, характеризується наявністю у читача мотивів, які спонукають його звертатися до книжок, і системи знань, умінь і навичок, які дають можливість з найменшими витратами часу і зусиль реалізовувати свої спонукування згідно з суспільною і особистісною необхідністю.

Об’єктивним показником читацької самостійності у дітей з порушеннями зору можна вважати знання широкого кола доступних дітям даного віку книжок, усвідомлення того, що книжка - основне джерело збагачення знань, задоволення пізнавальних інтересів, уміння орієнтуватися у книжковому світі, вибирати для читання перш за все твори, які ввійшли до скарбниці вітчизняної і зарубіжної літератури, а також здатність самостійно засвоювати з прочитаного те найкраще і найцінніше, що виробило людство протягом століть.

Робота з дитячою книгою служить прекрасним засобом виховання: розвиває бажання вчитися, багато знати і вміти, формує свідомість дітей.

Вміння і навички роботи з книгою формуються поступово, якісно ускладнюються від класу до класу. Це відбивається і на виборі книги (тематика, жанри, мова, її обсяг), і на інтересі до її авторів, на використанні апарата книги (обкладинка, титульний лист, зміст, передмова, ілюстрації), на веденні записів.

У спеціальній школі організована система керівництва роботою з дитячою книгою учнів, яка передбачає не тільки поглиблене читання книг, але й спеціальне навчання - вивчення окреслених програмою знань, умінь і навичок.

Вищий ступінь читацької діяльності - самостійність в читанні учнів з порушеннями зору, тобто здібність свідомо вибрати книгу, без сторонньої допомоги прочитати її.

Учень повинен навчитися пристосовувати спосіб читання до мети читання, брати із книги сповна все, що вона може дати, все цінне, що в ній є і може бути передане читанням.

Сучасна спеціальна школа з перших днів навчання учнів з порушеннями зору різнобічно допомагає їм прилучатися до мистецтва читання і на уроках навчання грамоти, і на уроках читання, і в позаурочний час, але в кожному випадку процес навчання у роботі з дитячою книгою здійснюється своєрідно.

Сліпі та слабозорі діти значно пізніше, ніж зрячі, починають читати книжки. Проте так само, як і діти з нормальним зором, вони характеризуються широтою інтересів: люблять читати про життя дітей-школярів, про тварин, про космос і взагалі про природу, техніку, дуже люблять казки.

Завдання позакласного читання учнів спеціальної школи полягають у:

- формуванні вмінь використовувати спеціальні оптичні засоби для читання книжок, надрукованих звичайним шрифтом або рельєфно-крапковим шрифтом Брайля;
- формуванні в учнів вміння користуватися збереженим зором, використовувати збережені аналізатори;
- ознайомленні учнів з доступним колом дитячої літератури;
- розвитку в учнів уміння повноцінно сприймати, осмислювати і відтворювати зміст прочитаних творів, висловлювати власне ставлення до прочитаного;
- розвитку емоційно-почуттєвої сфери, образного мислення учнів;
- розвитку, накопиченні і поглибленні бібліотечно-бібліографічних знань, умінь й навичок вибрати потрібний матеріал для читання;
- формуванні в учнів елементарних морально-етичних уявлень;
- розвитку адекватних емоційних реакцій на події, які відбуваються в творі;
- розвитку і корекції мимічних рухів обличчя та жестів під час усних розповідей, участі в діалогах;
- формуванні елементарних прийомів аналізуючого спостереження;

- розвитку пізнавальної активності;
- розвитку уявлень та формування на їх основі предметних співвідношень слів (назв предметів, ознак, дій);
- навчанні висловлювати свою думку, аргументувати її, рецензувати відповіді однокласників, вносити свої корективи;
- збагаченні словникового запасу учнів, чуттєвого досвіду дітей як основи для складання власних висловлювань;
- розвитку зв'язного мовлення учнів.

Виконання цих завдань здійснюється у процесі різнобічної діяльності дитини з книжкою на уроках позакласного читання, бібліотечних заняттях, у позаурочний час (проведення літературних ігор, ранків, свят книжки тощо). Забезпечують цей процес учитель, вихователь групи, працівники бібліотеки.

У системі занять з формування навичок самостійної читацької діяльності необхідно відвести час для підготовчих (пропедевтичних) занять з метою накопичення знань і уявлень про навколишній світ, що забезпечує розуміння того, про що читається. Цю роботу бажано проводити під час екскурсій, цільових прогулянок з вчителем та вихователем під час спеціальних занять з розширення й збагачення знань дітей, на які в режимі школи для дітей з порушеннями зору відведено спеціальні години.

Ефективність організації роботи з позакласного читання залежить від ряду умов, які повинен знати і дотримуватися вихователь. Важливими серед них є такі:

Особистий зразок тифлопедагога. Вчитель для дитини - кваліфікований читач; він постійно демонструє зразок ставлення до книги й читання; він доброзичливо і впевнено передає дітям з порушеннями зору свої читацькі звички.

Книжкове оточення. У класі формується куточок читання, який функціонує протягом всього навчального року. В ньому зібрано 15-20 дитячих книжок на різні теми. Крім того, прочитані цікаві книги приносять до класу учні. Так, протягом року в класі формується своя бібліотека знайомих і улюблених для дітей книжок.

Метод роботи з дитячою книгою - шлях, який приводить до глибокого, міцного і повного засвоєння кожною дитиною змісту книги на доступному їй рівні. Це - метод читання-розглядання. Діти за допомогою вчителя знаходять в книзі прочитаний твір, виділяють, намагаються прочитати надписи, детально і уважно розглядають всі розміщені до цього твору ілюстрації, вчаться розмірковувати про

прочитане. У процесі співвідношення тексту і ілюстрації діти легко запам'ятовують прочитані твори і книги, асоціюють специфіку цієї єдності з авторською приналежністю і цікавляться книжками у вільну годину.

Позакласне читання в структурі виховної роботи має забезпечити дітям знання книг із доступного кола читання, звичку, а потім і потребу самостійно і осмислено вибирати і читати ті дитячі книжки, які їм потрібні та цікаві.

3.8.2. Організація дозвілля в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору

У системі навчально-виховної роботи шкіл-інтернатів для сліпих та слабозорих дітей велику роль відіграє правильна організація дозвілля учнів. Весь вільний від навчання та режимних заходів час в умовах школи-інтернату повинен бути використаний учнями цікаво і змістовно. У цей час учні мають змогу задовольняти свої індивідуальні інтереси, потреби, добре відпочити. Організацію дозвілля не можна залишати на самоплив, незрячі діти часто самі не можуть знайти собі цікаву справу, а це призводить до виникнення шкідливих звичок, таких, як нав'язливі рухи, крутіння на одному місці, куріння, бездіяльність.

Організація дозвілля в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору, порівняно з масовою школою, має певні труднощі. Так, внаслідок порушення зору ускладнюється вільне пересування та орієнтування дитини в просторі. Боячись травм при наштовхуванні на оточуючі предмети, вона мало пересувається і більшість свого вільного часу проводить сидячи на одному місці. У зв'язку із цим у дітей спостерігається уповільненість і невпевненість в рухах, млявість, анемічність тощо. Сліпа та слабозора дитина обмежена в своїх можливостях наслідувати інших. Те, що сприймає зряча дитина незалежно від своєї волі, вимагає від незрячого значного напруження. Без педагогічного впливу діти часто не намагаються напружувати свої зусилля, що призводить до пасивності.

Негативні наслідки, пов'язані із сліпотою, часто посилюються неправильним вихованням сліпої дитини в дошкільному віці. Якщо дитина не виховувалась в спеціальному дошкільному закладі, вона

часто має обмежений ігровий досвід, не вміє спілкуватись з іншими дітьми.

Відомо, що при правильній організації навчально-виховної роботи в школі-інтернаті створюються найбільш сприятливі умови для психічного та фізичного розвитку дитини з порушеннями зору. На жаль, в практиці роботи шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором в організації та проведенні дозвілля недостатньо враховуються особливості роботи з такими дітьми і часто дозвілля обмежується слуханням радіопередач, грамзапису та читанням книг. Мало уваги приділяється проведенню рухливих ігор на свіжому повітрі, іграм з дитячим конструктором, моделюванню тощо.

Враховуючи специфіку роботи школи-інтернату для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором, організацію дозвілля повинні забезпечувати не тільки вихователі, а й класні керівники, шкільний психолог, вчителі-предметники. Крім того, в цій роботі можуть допомагати й учні старших класів.

Знання факторів, які впливають на формування особистості сліпої та слабозорої дитини, допоможе вихователю організувати дозвілля відповідно до можливостей, нахилів, зацікавлень та корекційно-виховних завдань. Так, наприклад, якщо у осліпленої дитини є добре сформовані рухи, достатній запас конкретних уявлень, але ще не вироблені компенсаторні прийоми і вона ще не навчилась жити без зору, вихователь повинен спрямувати роботу на заняття, які б сприяли розвитку збережених аналізаторів, так би мовити переорієнтували дитину на життя в нових для неї умовах. По відношенню до сліпих від народження дітей вихователь виходить дещо з інших міркувань. Для цих дітей дозвілля повинно бути більш пов'язане з рухливими іграми, різноманітними іграшками та предметами.

Матеріали для початкового ознайомлення з дитиною вихователь дістає з протоколів медико-педагогічної комісії та особових справ учнів, в яких є відомості про причини сліпоти, стан зору та інших органів відчуття. З педагогічних характеристик він дізнається про різні прояви особистості дитини, її моральні якості, ставлення до колективу, інтереси тощо. Важливий матеріал дають бесіди з батьками дитини. Після них для вихователя стануть зрозумілішими вчинки дітей, їх поведінка.

Багато інформації про дитину дає гра або колективна робота. У невимушеній обстановці дитина розкривається перед вихователем,

виявляючи свої можливості, уміння, прагнення. Спостереження за дитиною в ігровій та трудовій діяльності дають цінний матеріал для більш повного уявлення про неї та можуть бути основою для визначення напрямів роботи. Крім того, протягом навчального року вихователь проводить спостереження за учнем, фіксуючи характерні прояви його поведінки в своєму щоденнику. Систематизуючи зібраний матеріал, вихователь одержує змогу виробити відповідні прийоми роботи з дитиною, які можуть бути корисними не лише для організації дозвілля, але й для інших форм навчально-виховної роботи в школі.

Велике значення для організації дозвілля сліпих дітей має забезпечення необхідним матеріалом (художньою літературою, друкованою рельєфно-крапковим або збільшеним шрифтом, іграшками, матеріалами для моделювання та конструювання, радіоприймачами, телевізорами, спортивним інвентарем тощо) та місцем для проведення різних форм дозвілля. У зв'язку з тим, що для сліпих та слабозорих дітей державною промисловістю майже не виготовляються спеціальні ігри, використовуються ігри, розраховані на зрячих. Більшість з них можуть бути повністю без змін використані для сліпих дітей. Це різні види конструкторів, спортивний інвентар, іграшкові машини та ін. У деякі ігри вносяться невеликі зміни, які роблять їх доступними сліпій дитині (шахи, шашки, різні види лото тощо). Крім того треба подбати і про виготовлення саморобних іграшок.

У школі весь ігровий матеріал знаходиться у певному, відведеному для нього місці, призначається працівник, який відповідає за стан та збереження майна. Часто у школах створюються ігрові куточки у виховних групах, які найповніше задовольняють потреби учнів. Одержавши нові іграшки, вихователь детально знайомить учнів з ними, дає кожному учневі завдання обстежити їх, розповідає про їх призначення, правила користування і будову. Якщо цього не зробити, учні почнуть самостійно знайомитися з іграшками і можуть зіпсувати їх. З метою виховання бережливого ставлення до майна, вихователь час від часу разом з учнями ремонтує іграшки, книжки та різне обладнання. В настільні ігри діти можуть гратися в класах або спеціальних кімнатах, якщо це дозволяють умови школи-інтернату.

Особливу увагу вихователі повинні приділяти вибору місця для проведення рухливих ігор. З метою уникнення нещасних випадків

вихователь вибирає майданчик з відносно рівним ґрунтом, детально ознайомлює учасників гри з межами ділянки, звертаючи увагу на небезпечні місця (дерево, стовпи та ін.). Якщо цього не зробити, в учнів знизиться зацікавленість до гри і вони будуть не стільки грати, скільки берегтись від травм. Знання сліпим учнем того, що простір перед ним під час гри не має небезпеки, робить його сміливішим та жвавішим. Доцільно у небезпечних місцях самому вихователеві страхувати учня від можливих травм.

3.8.3. Самопідготовка в структурі позакласної виховної роботи у школах для дітей з порушеннями зору

3.8.3.1. Підготовка учнями домашніх завдань як форма організації їх навчальної діяльності

У закладах інтернатного типу, якими є школи для дітей з глибокими порушеннями зору, виконання домашніх завдань відбувається не в ізольовано-індивідуальних умовах, а всією групою. Це, в свою чергу, сприяє вихованню в учнів взаємодопомоги, створює сприятливі умови для раціональної організації навчального процесу і систематичного виконання домашніх завдань, для здійснення успішного педагогічного керівництва і контролю, встановлення правильного співвідношення між різними видами навчальної роботи, а також трудового навчання і виховання школярів.

У педагогічній літературі самопідготовка визначається, як щоденні навчальні заняття учнів з виконання домашніх завдань в умовах шкільного подовженого дня під керівництвом і контролем педагога.

Сутність самопідготовки полягає в систематичному упорядкованому виконанні різноманітних завдань вчителя, пов'язаних з витратами розумових та фізичних зусиль, вольової напруги. Самостійна робота учнів на самопідготовці відбувається під керівництвом вихователя. Таке керівництво має здійснюватися в трьох напрямках:

- 1) формування умінь самостійної роботи над завданнями;
- 2) забезпечення виконання всіма учнями завдань вчителя;
- 3) індивідуальна допомога окремим вихованцям з метою самостійного подолання ними певних труднощів.

За характером керівництва виконанням домашніх завдань виділяють три форми організації самопідготовки: *фронтальна, фронтально-індивідуальна та індивідуальна*.

Фронтальна форма організації занять з підготовки домашніх завдань доцільна на початковому етапі навчання школярів, формування в них навичок і прийомів самостійної навчальної роботи. При цьому втручання вихователя в роботу учнів досить значне. Його робота в цей період аналогічна роботі вчителя. Саме тому і структура самопідготовки нагадує урок, а домашні завдання не повинні бути занадто складними.

Найпоширенішою формою організації домашніх завдань вважається *фронтально-індивідуальна*. До її змісту входить надання індивідуальної допомоги учням, вибіркова перевірка знань, спостереження і контроль за ходом виконання завдань.

Найбільш ефективною для розвитку самостійності дітей формою організації позаурочних навчальних занять є *індивідуальна*. Така форма дає учням право визначення не лише послідовності, але й місця виконання завдань. Вона заснована на свідомості, зацікавленості й самостійності учнів, а виконання завдань вимагає від учнів значної активності.

Вибір тієї чи іншої форми визначається віковими особливостями і рівнем знань учнів.

У практиці шкіл-інтернатів визначається така структура занять з самопідготовки:

1. Вступна частина.
2. Самостійна робота учнів.
3. Підведення підсумків роботи.

Керівництво самопідготовкою здійснює вихователь. Але надмірне керівництво позаурочною навчальною діяльністю школярів має певну небезпеку. Така організація підготовки домашніх завдань призводить до зайвої опіки дітей, а це, у свою чергу, може призвести до репетиторства, до гальмування розвитку навичок самостійної роботи, до перевтоми учнів.

У режимі школи-інтернату самопідготовка проводиться в другій половині дня. Роль вихователя при цьому полягає в організації порядку в класі, спостереженні і контролі за ходом виконання домашніх завдань, наданні допомоги учням і формуванні у них умінь самостійної роботи.

Правильно організована самотійна підготовка в школі для дітей зі зниженим зором сприяє вирішенню багатьох навчальних та корекційно-виховних задач. До них слід віднести:

- 1) підготовку до активного сприймання нових знань на уроці, до цілеспрямованого формування у дітей навчальних умінь і навичок;
- 2) закріплення, поглиблення і усвідомлення раніше отриманих знань, умінь і навичок;
- 3) творче застосування знань, умінь і навичок в навчальній діяльності;
- 4) перевірка знань, умінь і навичок, отриманих на уроці або на самопідготовці;
- 5) розвиток умінь і навичок самотійної роботи з підручником, різним дидактичним матеріалом, з проведення елементарних дослідів на природному матеріалі, які розвивають спостережливість і мислення;
- 6) самотійне отримання знань з допомогою читання літератури, перегляду науково-популярних кінофільмів, навчальних передач;
- 7) сприймання і усвідомлення знань, вироблення на їх основі нових умінь і навичок;
- 8) формування пізнавального інтересу до навчальних предметів.

Головне завдання вихователя на самопідготовці - закріпити знання, навчити працювати їх в колективі, дотримуватись режиму навчальної роботи, виховувати свідоме ставлення до виконання домашніх завдань, дисциплінованість, наполегливість, відповідальність.

До особливостей самопідготовки в організаційно-педагогічному плані слід віднести такі:

- 1) самопідготовка здійснюється під безпосереднім керівництвом і контролем з боку педагога (вихователя);
- 2) самопідготовка проводиться в спеціально обладнаному класному приміщенні і в чітко визначений час;
- 3) самотійна робота сліпих та слабозорих учнів здійснюється не поодиноці, а в колективі, що створює сприятливі умови для співробітництва (взаємодопомоги, взаємоперевірки виконаних завдань тощо);
- 4) самотійна робота школярів на самопідготовці планується вихователем або вчителем в тематичних щоденних навчальних

планах. Це створює широкі можливості для використання творчої і пошукової діяльності в навчальному процесі;

5) для виконання завдань вчителя на самопідготовці учні використовують можливості шкільної бібліотеки, предметних кабінетів, їх обладнання, наочність.

Переваги самопідготовки сліпих та слабозорих дітей в школі-інтернаті перед домашньою навчальною роботою учнів полягають у тому, що дозволяють вихователю більш цілеспрямовано здійснювати розвиток дітей і виховувати в них активне і самостійне ставлення до навчання.

3.8.3.2. Забезпечення педагогічного керівництва самопідготовкою дітей з порушеннями зору

Питання про те, хто повинен проводити самопідготовку - вчитель чи вихователь, тривалий час залишалось відкритим для дискусії. Переважно розглядались такі точки зору з цього питання.

Перша точка зору розглядала самопідготовку як другу важливу форму навчальних занять, тому керувати нею повинен вчитель. За цим принципом розроблений так званий метод чередування, суть якого полягає в тому, що після кожного уроку за розкладом проводиться самопідготовка.

Однак такий метод на практиці виявився недосконалим через зниження виховної ролі самопідготовки; дидактична самопідготовка перетворилась на урок, в результаті чого навчальні заняття розтягувались на весь день.

Така форма самопідготовки зовсім не підходить для навчання сліпих і слабозорих учнів, оскільки призводить до їх швидкого стомлювання.

Друга точка зору передбачає, що по закінченні певного часу, коли діти під керівництвом вихователя отримують і закріплюють навички самостійної роботи, самопідготовку краще за все проводити без педагогічного контролю.

Але навіть в масових школах-інтернатах цю ідею реалізувати не вдалося, хоча на її основі виникли так звані групи довіри.

Проведення самопідготовки без педагогічного контролю у сліпих та слабозорих учнів виявляється неможливим через їх пізнавальні особливості та організаційні труднощі.

Оптимальною з методичного і практичного боку була визнана форма проведення самопідготовки під керівництвом вихователя. Вихователь, як правило, краще знає індивідуальні особливості своїх учнів і може з максимальною результативністю організувати їх самостійну роботу.

Але самопідготовка в такому вигляді, в якому вона застосовується нині в школах для дітей з порушеннями зору, має певні недоліки через те, що вихователь, намагаючись вкластися у встановлений для самопідготовки час, і у випадках, коли затягується робота у невстигаючих учнів, сам допомагає їм і при цьому перетворюється з вихователя на репетитора.

Оскільки невстигаючих учнів у класі буває немало, вихователь залучає до репетиторства сильних учнів. У свою чергу ці учні, прагнучи швидше позбавитись від такого обтяжливого обов'язку, замість дійсної допомоги йдуть шляхом підказки та надання своїх письмових робіт для списування.

Наступним виявленим недоліком є те, що вихователі, прагнучи досягти високої успішності, застосовують неправильні методи організації виконання домашніх завдань. Вони, наприклад, розширюють межі самопідготовки у часі, а це неприпустимо, оскільки викликає у дітей перевтому, що негативно впливає на залишковий зір і на пізнавальний інтерес, тому вихователь повинен знати не лише навчальні програми свого класу, але й індивідуальні рекомендації вчителя, враховувати особливості навчально-виховної роботи зі слабозорими дітьми.

Важливою умовою правильної організації самопідготовки і підвищення її ролі в навчанні та розвитку слабозорих дітей є забезпечення раціонального зв'язку між уроком і самопідготовкою як формами організації навчальної діяльності слабозорих школярів, що досягається посиленням взаємозв'язку між вчителем і вихователем.

Вище ми вказували на взаємозв'язок і взаємовплив основних форм навчального процесу, уроку і самопідготовки, в школі для дітей зі зниженим зором.

Від якості пояснення навчального матеріалу на уроці залежить успішність та якість виконання домашнього завдання на самопідготовці. На різних етапах уроку вчитель дає учням самостійну роботу, навчає їх прийомам виконання письмового або усного завдання. Таким чином, основи самостійної навчальної роботи учнів закладаються вже на уроці. У випадках, коли вчитель через

недостатність часу викладає матеріал не повністю, поспішаючи, учні витрачають більше часу і зусиль на виконання домашнього завдання на самопідготовці. Навіть один урок, проведений вчителем на низькому рівні, негативно впливає на виконання домашніх завдань не лише з певного предмету, а й з інших також. Зосередження уваги на цьому завданні послаблює пізнавальні можливості слабзорих учнів, вони не встигають виконувати ті завдання, які були добре пояснені.

Якісно проведений вчителем урок, під час якого сліпі або слабзорі учні адекватно сприйняли і засвоїли новий матеріал, є гарантом високої їх активності під час самопідготовки. Вони відчують задоволення від виконаної роботи та впевненість в успіхові, рідко звертаються по допомогу, у них не виникає бажання застосовувати нечесні методи роботи: списування, підказку тощо.

Успішність виконання домашніх завдань залежить також від проведеного на уроці закріплення матеріалу. Якщо вчитель на уроці провів закріплення нових знань, то під час самопідготовки слабзорі учні припускаються меншої кількості помилок.

Ефективність виконання домашніх завдань залежить також від того, наскільки глибоко учні сприйняли навчальну задачу, обсяг і зміст навчальної роботи, способи її виконання, наскільки чітко уявляють результати роботи, наскільки добре вони були проінструктовані вчителем щодо прийомів виконання домашньої роботи.

Отже, основною функцією вчителя на уроці є пояснення програмного матеріалу, визначення домашнього завдання та інструктаж стосовно прийомів його виконання.

Основною ж функцією вихователя на самопідготовці є організація порядку та дисципліни, виховання навичок самостійної роботи, надання своєчасної допомоги учням.

3.8.3.3. Взаємозв'язок вчителя і вихователя як невід'ємна частина єдиного навчально-виховного процесу і корекційної роботи школи

Практика роботи багатьох педагогічних колективів показує, що самопідготовка проходить успішно в тих школах, де налагоджений тісний взаємозв'язок адміністрації школи, вчителів і вихователів, які забезпечують керівництво підготовкою домашніх завдань (самопідготовкою).

Самопідготовка є прямим продовженням навчальної роботи на уроках. Знання, отримані учнями на уроці, закріплюються під час виконання домашніх завдань. Тому однією з основних умов, що забезпечує успіх на самопідготовці, є постійна взаємоінформованість вчителя і вихователя стосовно уроків, особливостей викладання навчального матеріалу, методики проведення уроку, пояснення домашніх завдань, їх обсягу, труднощів, що виникають під час самопідготовки.

Тісний зв'язок вчителя і вихователя - невід'ємна частина єдиного навчально-виховного процесу і корекційно-педагогічної роботи, що проводиться в школі для дітей зі зниженим зором.

Для організації такого взаємозв'язку пропонується ведення вчителем і вихователем спільного зошита. Така робота допомагає забезпечити диференціацію домашніх завдань з урахуванням індивідуальних зорових можливостей дітей, сприяє визначенню предмета, з якого необхідно розпочинати самопідготовку, і правильному вибору форми її організації, дає можливість визначити фактичну тривалість роботи сліпих та слабозорих учнів з виконання домашніх завдань.

Наведемо зразок зошита взаємозв'язку роботи вчителя і вихователя:

Записи вчителя							Записи вихователя			
Дата	Предмет	Домашнє завдання	Приблизне дозування	Характер домашнього завдання	Цільова установка уроку	Використання наочності	Індивідуальні завдання	Труднощі у виконанні завдання	Прізвища учнів, які потребують додаткових пояснень	Примітки

Вчитель повинен визначити тему та мету уроку, з якого діти отримують домашнє завдання, коло основних понять і категорій, корекційну спрямованість, засоби компенсації порушеного зору і довести все це до відома вихователя для того, щоб він більш спрямовано керував діями учнів при виконанні домашніх завдань.

У “Зошит взаємозв'язку...” вчитель записує домашнє завдання для всього класу, а також завдання учням, які працюють за індивідуальними програмами, вказує, на що особливо необхідно звернути увагу при підготовці, дає поради і рекомендації. Ці записи повинні допомогти вихователю проконтролювати, як діти використовують в самостійній роботі вказівки та інструкції вчителя,

чи виконують завдання самостійно і, якщо необхідно, надати допомогу учню.

Наприкінці самопідготовки вихователь записує в зошит свої зауваження щодо труднощів, які мали місце при виконанні завдань, занотовує ті питання, які були погано засвоєні учнями на уроці, а також зазначає прізвиська дітей, які потребують додаткового пояснення матеріалу.

Для ефективності такого взаємозв'язку, для того, щоб творче співробітництво вчителя і вихователя стало постійною практикою роботи, органічно влилося в специфіку викладання предметів, необхідно на методичних засіданнях обговорювати шляхи, засоби і способи взаємодії тифлопедагогів. Це можуть бути особисті зустрічі, бесіди, спільне планування корекційно-педагогічної роботи з конкретних розділів і тем програмного матеріалу, створення та підготовки спеціального роздаткового дидактичного матеріалу для самопідготовки сліпих або слабозорих учнів, ведення зошита, журналу записів індивідуальних завдань тощо.

Однак лише такої форми взаємозв'язку недостатньо для забезпечення єдиних педагогічних вимог і ефективної організації самопідготовки. Тому виникає необхідність в періодичному відвідуванні вчителем і вихователем самопідготовки і уроків, в обміні думками на щоденних зустрічах і на спеціальних нарадах.

Так, вчитель з метою надання методичної допомоги вихователю і учням повинен не менше, ніж 1-2 рази на місяць, бути присутнім на самопідготовці, а вихователь з метою вивчення учнів - 2-3 рази на місяць відвідувати уроки.

Вчитель, відвідуючи години самопідготовки, визначає правильність і дозування заданого матеріалу, а також учнів, які потребують додаткових занять.

Вихователь, відвідуючи уроки, особливу увагу приділяє формулюванню питань під час перевірки якості вивченого уроку, слухаючи відповіді учнів, визначає, хто з них неякісно виконав завдання і хто через особливості пам'яті забув вивчений урок.

Таким чином, взаємозв'язок вчитель-вихователь є важливою умовою правильної організації самопідготовки та підвищення її ролі в навчанні та розвитку слабозорих учнів; забезпечує раціональний зв'язок і наступність між уроком та підготовкою домашніх завдань, як різних форм організації пізнавальної діяльності слабозорих школярів в єдиній системі навчально-виховної і корекційної роботи.

Слід визначити важливість умов, за допомогою яких здійснюється такий зв'язок. До них належать:

- дотримання єдиних вимог до слабозорих учнів, які висуває вчитель на уроці і вихователь під час виконання домашніх завдань;
- визначення вчителем змісту домашніх завдань, залежно від індивідуальних можливостей дітей, та обсягів завдань, відповідно до оптимальних норм часу для їх виконання і врахування вихователем цих моментів;
- спільне обговорення методики проведення уроку і самопідготовки відповідно до типу уроку;
- взаємне відвідування уроків вихователем і самопідготовки вчителем з подальшим обговоренням;
- постійне ведення зошита координування роботи вчителя і вихователя.

Знаючи характер домашнього завдання, вихователь може визначати предмети, з яких необхідно розпочинати самопідготовку. Краще розпочинати з легких завдань.

З метою організації взаємних відвідувань і взаємного контролю вчителя і вихователя необхідно визначити дні консультацій. Для цього краще за все відвести один день - п'ятницю. У цей день педагоги зустрічаються для обговорення їх спільних дій на наступний робочий тиждень. Вчителі повідомляють вихователів про наступні теми уроків, їх цільове призначення, рекомендують, які практичні роботи необхідно провести, уточнюють теми екскурсій, бесід, форми організації самопідготовки та ін.

3.8.3.4. Санітарно-гігієнічні умови проведення самопідготовки в школах-інтернатах для дітей з порушеннями зору

Одним з важливих аспектів організації самопідготовки в школі для дітей зі зниженим зором є створення оптимальних санітарно-гігієнічних умов праці. Самопідготовку, як і уроки, слід проводити в класах та навчальних приміщеннях, обладнаних партами або учнівськими столами, укомплектованих підручниками та навчальними посібниками з розрахунку на кожного слабозорого учня, а також дидактичним матеріалом та наочними посібниками.

У процесі самопідготовки необхідно активно використовувати технічні засоби навчання та засоби наочності. Кожен слабозорий

учень повинен бути забезпечений зручним робочим місцем відповідно до його зросту та стану зору.

Для слабозорих учнів рекомендуються одномісні універсальні парти та столи з параметрами, що регулюються, або використання підставок з цупкого картону чи фанери з нахилом 30° - 40° до горизонтальної поверхні. Цим самим забезпечується збереження правильної постави і не виникає потреби у надмірному нахилі голови.

Розміщення слабозорих учнів за партами здійснюється залежно від ступеня збереженого зору. Рекомендується для учнів з гостротою зору до 0,1 парти, незалежно від їх розміру, ставити ближче до вчителя і дошки. Дітей, у яких спостерігається світлобоязнь, рекомендується розміщувати за партами, що знаходяться подалі від вікон.

Всі парти в класній кімнаті розташовують таким чином, щоб світло на робочу поверхню потрапляло зліва.

Освітленість робочої поверхні необхідно встановлювати, враховуючи особливості зорової патології:

- 1) при короткозорості - 500-700 люкс;
- 2) при захворюванні оптичних середовищ ока:
 - при афакії та помутнінні рогівки - 100-250 люкс;
 - при катаракті - 250-700 люкс;
- 3) при аномаліях рефракції та амбліопії - 250-700 люкс;
- 4) при захворюваннях зорово-нервового апарату - 250-700 люкс.

Враховуючи, що захворювання очей в учнів шкіл для дітей зі зниженим зором має переважно комбінований характер, оптимальною можна вважати освітленість в 500 -700 люкс.

Контраст зорових об'єктів під час роботи повинен бути не менше 0,7-0,8. Збільшення контрасту при оптимальній освітленості до 0,9 покращує умови зорової роботи, особливо при захворюваннях зорово-нервового апарату.

Оптимальна відстань від об'єктів зорового сприймання до очей учнів повинна бути не менше 25-30 см. Більше наближення об'єктів призводить до стомлення, до затінення робочої поверхні і різких перепадів освітленості.

Забезпечувати виконання таких санітарно-гігієнічних вимог під час самопідготовки повинен вихователь. Такий підхід сприяє чіткій реалізації принципу індивідуалізації та диференціації у створенні оптимальних умов для виконання завдань на самопідготовці.

3.8.3.5. Динаміка працездатності слабозорих учнів під час самопідготовки

Правильно організована самостійна підготовка в школі для дітей зі зниженим зором сприяє вирішенню багатьох *корекційно-виховних* завдань. До них слід віднести:

1) підготовку до активного сприймання нових знань на уроці, до цілеспрямованого формування у дітей навчальних умінь і навичок;

2) закріплення, поглиблення і усвідомлення раніше отриманих знань, умінь і навичок;

3) творче застосування знань, умінь і навичок у навчальній діяльності;

4) перевірка знань, умінь і навичок, отриманих на уроці або на самопідготовці;

5) розвиток вмінь і навичок самостійної роботи з підручником, різним дидактичним матеріалом, з проведення елементарних дослідів на природному матеріалі, які розвивають спостережливість і мислення;

6) самостійне отримання знань за допомогою читання літератури, перегляду науково-популярних кінофільмів, навчальних передач;

7) сприймання і усвідомлення знань, вироблення на їх основі нових умінь і навичок;

8) формування пізнавального інтересу до навчальних предметів;

9) здійснення таких дидактичних принципів, як зв'язок з життям і практичною діяльністю людини, індивідуального та диференційованого підходу в навчанні та інших.

Досліджуючи режимні норми для слабозорих молодших школярів впродовж дня, тижня, вчені дійшли висновку про те, що обсяг домашніх завдань часто завищений, їх виконання потребує багато часу і це призводить до перевтомлення дітей. Систематичне перевтомлення призводить до значного зниження інтересу слабозорих учнів до навчальної діяльності, до невпевненості у своїх діях, а це, врешті-решт, призводить до зниження працездатності. Ці дані повинен враховувати вчитель у процесі навчання слабозорих учнів і вихователь при проведенні самопідготовки.

Окрім того, відмічається ще й негативний вплив неузгодженості завдань з окремих навчальних предметів. Вчителі не завжди узгоджують між собою обсяг домашніх завдань, не враховують

розклад уроків на той день, до якого слабозорі учні повинні їх виконати.

Як результат, впродовж тижня самостійне навчальне навантаження розподіляється нерівномірно. Іноді у слабозорих учнів залишається не використаною частина часу, відведеного на самопідготовку, в інші дні вони не встигають виконати домашнє завдання. Оскільки розклад занять постійний, систематичне невиконання домашніх завдань в окремі дні тижня через перевантаження з певних предметів негативно відбивається на загальному ставленні слабозорих учнів до занять. Підготовка уроків з деяких предметів стає епізодичною, характеризується значним збільшенням помилок та неякісним виконанням завдань, тому вчитель, визначаючи домашнє завдання, повинен знати розклад занять в даному класі на той день, коли треба підготуватися до наступного заняття з предмету. Це дуже важлива умова.

Можливість попередження цих негативних проявів досягається шляхом впорядкування обсягу домашніх завдань з гігієнічними нормами.

Стосовно динаміки працездатності слабозорих учнів впродовж дня встановлено, що найбільш сприятливим для навчальної роботи з точки зору продуктивності є час з 10 до 11 години в першій половині дня та з 17 до 18 години - у другій.

Цей час - з 17 години в режимі дня школярів з порушеннями зору повинен бути відведений для підготовки домашніх завдань.

Враховуючи динаміку працездатності сліпих та слабозорих учнів, збільшується можливість раціональної побудови структури самопідготовки, визначення нормативів часу на виконання домашніх завдань.

Підвищення ефективності проведення самопідготовки, керівництва самопідготовкою, усунення перевантаження учнів домашніми завданнями, визначення та індивідуалізація їх обсягу та тривалості підготовки з окремих предметів неможливе без правильного нормування навчальної праці.

Рекомендуються такі норми тривалості занять із самопідготовки:

у підготовчому класі домашнє завдання не задається;

- у 1 класі - від 30 до 40 хвилин;

- у 2 класі - від 42 до 50 хвилин;

- у 3 класі - від 50 до 60 хвилин;

- у 4 класі - 1,5 години.

Аналіз досвіду проведення самопідготовки в школах для дітей зі зниженим зором показав, що при виконанні домашніх завдань діти, як правило, вкладаються в норматив часу, що встановлений Статутом середньої загальноосвітньої школи.

Тривалість проведення занять із самопідготовки з урахуванням причин порушення зору (у хвиликах):

Причини порушення зору		Класи			
		1	2	3	4
1	Висока ускладнена короткозорість (міопія зі змінами на очному дні)	36	41	56	64
2	Захворювання оптичних середовищ (катаракта, афакія, помутніння рогівки)	36	50	52	82
3	Рефракційні зміни і амбліопія (гіперметропія, астигматизм, косоокість)	36	49	60	65
4	Захворювання зорово-нервового апарату (дистрофії, дегенерації, відшарування сітківки, атрофія зорового нерву, глаукома)	42	58	66	82

Така регламентація часу вимагає від вчителя і вихователя школи для дітей зі зниженим зором, керівників методичних об'єднань систематичної роботи по вдосконаленню навчально-виховного процесу, посиленню ефективності кожного уроку, підвищенню його навчальної ролі з тим, щоб основне навантаження по засвоєнню і закріпленню знань проводилось на уроці.

Слід зауважити, що велике значення для якісного виконання домашніх завдань учнями з порушеннями зору має правильне дозування домашніх завдань. Від вчителя вимагається знання потенційних пізнавальних можливостей класу і окремих учнів, а головне, знання гостроти зору і причин порушення зору кожного учня, врахування часу, необхідного учням на виконання домашнього завдання. Від цього та інших чинників повинен залежати обсяг домашніх завдань, який отримують учні на наступний урок.

Вченими-гігієністами встановлено, що працездатність учнів збільшується в середині тижня і знижується до кінця тижня.

Як зазначалося вище, слабозорі учні швидко втомлюються від навчальної діяльності, тому в усіх групах під час самопідготовки здійснюються перерви для відпочинку дітей. Методисти вважають, що без перерви можна працювати не більше 40-45 хвилин. Перерва має тривати не менше 10 хвилин.

На перерві діти повинні вийти з класу чи групової кімнати, а приміщення слід провітрити. Однак досвід роботи шкіл для дітей зі зниженим зором засвідчує, що після перерв в учнів дещо знижується працездатність. Це пояснюється тим, що у дітей переключається увага, вони відволікаються від навчальної роботи (виконання письмового завдання, розв'язання арифметичної задачі) і не можуть одразу зосередитись на закінченні розпочатого завдання. У дітей порушується хід думок і для продовження роботи їм необхідно пригадати і продивитись завдання спочатку. На поновлення навчального матеріалу і ходу виконання домашнього завдання витрачається додатковий час, а також розумові сили дитини, що небажано. Тому методикою пропонується давати дітям можливість трохи відпочити після закінчення певного етапу роботи.

Запитання та завдання для самостійного опрацювання

1. Поясніть суть корекційної спрямованості заходів з позакласної роботи в школах для дітей з порушеннями зору.
2. Наведіть приклади масових форм позакласної роботи з числа тих, що ви спостерігали під час відвідування школи-інтернату. Зробіть аналіз одного з них.
3. Наведіть приклади групових форм позакласної роботи, охарактеризуйте їх. Підготуйте план-конспект проведення екскурсії в зоопарк (або інше місце) для слабозорих дітей молодших класів.
4. Визначте особливості індивідуальної позакласної роботи в школах для дітей з порушеннями зору. Поясніть з точки зору тифлопедагогіки завдання позакласного читання сліпих та слабозорих дітей.
5. Розробіть перелік художньої літератури для позакласного читання слабозорих учнів перших класів.

6. Визначте зміст та труднощі в організації дозвілля учнів шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору.
7. Охарактеризуйте форми організації самопідготовки в школах для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.
8. Визначте корекційно-виховні завдання проведення самопідготовки зі сліпими та слабозорими учнями.
9. Поясніть суть педагогічного керівництва самопідготовкою учнів з порушеннями зору.
10. Наведіть приклади організації взаємозв'язку вчителя і вихователя в проведенні самопідготовки учнів.
11. Сплануйте забезпечення санітарно-гігієнічних умов для самостійного виконання домашніх завдань учнем 2 класу школи для дітей зі зниженим зором з діагнозом короткозорість.

Література

1. Моргулис И.С. Организация внеклассной работы в школах слепых и слабовидящих. - К., 1970.
2. Фіцула М.М. Педагогіка. - К., 2005.

3.9. РОБОТА З БАТЬКАМИ СЛІПИХ ТА СЛАБОЗОРИХ ДІТЕЙ

3.9.1. Функції сім'ї дитини з порушеннями зору

Сім'я є тим соціальним інститутом, в якому з моменту народження здійснюється виховання дитини, її соціалізація.

Особливістю сімейного виховання є найбільш близький емоційний контакт дітей з батьками - найдорожчими для них людьми.

У дитини з порушеннями зору є сфери психічного і фізичного розвитку, на які патологія впливає найбільше. Це, зокрема, пізнавальна і фізична активність, діяльність, уявлення про навколишнє середовище, орієнтування у просторі. Батьки дітей з порушеннями зору повинні знати шляхи компенсації зорової недостатності та вміти допомагати своїм дітям у розвитку.

У сім'ї незряча дитина більше знаходиться у ранньому і дошкільному віці. Спілкування з батьками дітей шкільного віку в основному обмежене періодом канікул, оскільки більшість шкіл для сліпих дітей та дітей зі зниженим зором є інтернатами, які переважно віддалені від їх домівок.

Виховання незрячих і слабозорих дітей в домашніх умовах в основному спрямоване на підтримку емоційного, близького контакту з батьками та широким колом знайомих, на ознайомлення з літературою, що не входить до шкільних програм, музикою, на фізичний розвиток, підтримку вмінь та навичок, які здобуті в школі-інтернаті тощо.

Основними специфічними завданнями батьківського виховання сліпих та слабозорих дітей є забезпечення повноцінного психічного і фізичного розвитку дитини. Батьки повинні сприяти підтриманню і розвиткові інтересу дітей до навколишнього, створенню повноцінних образів об'єктів зовнішнього світу, людей, їх особистісних відносин і соціально прийнятної поведінки, створенню і засвоєнню дітьми моральних цінностей сучасного суспільства, усвідомленню цінностей людської особистості.

У педагогіці виділяють біологічну, соціальну та економічну функції сім'ї, які стосовно сліпих та слабозорих дітей набувають певної своєрідності.

Біологічна функція сім'ї полягає в народженні здорової дитини. Це найголовніша функція, оскільки реалізація усіх інших залежатиме від того, наскільки батьки були психологічно і фізіологічно готові до виконання своєї соціальної ролі.

Вже на початку виконання біологічної функції батьки несуть відповідальність за долю своєї ще ненародженої дитини. Майбутні батьки повинні усвідомлювати загрозу для здоров'я дитини наявності в їхньому організмі шкідливих речовин (алкоголю, наркотичних препаратів, інших хімічних сполук), які викликають мутацію генно-хромосомних систем і впливають на подальший психофізичний розвиток дитини.

Велика відповідальність матері за виконання її біологічної функції, коли ембріон є частиною її організму. Майбутня мати повинна пам'ятати, що кожна її дія відбивається на організмі дитини, і дотримуватися належної культури поведінки (правильно харчуватись, не перевантажуватись, звести до мінімуму вживання ліків та ін.)

Соціальна функція реалізується батьками шляхом створення оптимальних умов для соціального розвитку дитини. Дитина має успадкувати від батьків не лише біологічні риси, але й соціальні, моральні, які вона засвоює в сімейному колі, такі, як чесність, доброту, справедливість, доброзичливість, охайність, позитивні звички. Саме батьківська школа лежить в основі їх формування, адже сензитивним періодом для цього є 6–7 річний вік дитини, коли вона переважно знаходиться в сім'ї. У реалізації соціальної функції батьків поганий зір їхньої дитини не відіграє вирішальної ролі. Якщо батьки правильно ставляться до цієї проблеми своєї дитини, вірять у великі потенційні можливості її розвитку, якщо в сім'ї існують високі моральні стосунки, дитина набуває позитивного соціального розвитку незалежно від стану її зору.

Особливе значення у батьківському вихованні відіграє *економічна* функція. Вона пов'язана із соціальною функцією і передбачає створення матеріальних умов для життя і розвитку дитини. Йдеться про наявність відповідних житлових умов, харчування, іграшок, книжок та ін. Зрозуміло, що мова йде про забезпечення дітей матеріальними благами на рівні достатку родини, але ці питання повинні стояти на першому плані при розрахунку сім'єю свого бюджету.

3.9.2. Вплив відношення батьків до дитини з порушеннями зору на її особистісний розвиток. Вимоги до батьківського виховання

Народження сліпої чи слабозорої дитини вносить специфіку в сімейні стосунки, яка, в першу чергу, пов'язана з тим, як ставляться батьки до своїх дітей, дефекту їх розвитку.

Батьки, переживши перший стрес від народження незрячої дитини, займають захисну психологічну позицію по відношенню до цього факту. Це може бути позиція великої любові і прагнення розділити долю зі своєю дитиною або позиція неприйняття факту дефекту зору, що може викликати неприйняття і самої дитини.

Частіше негативну позицію по відношенню до дефекту займає батько дитини. З психології відомо, що материнська і батьківська любов відрізняються одна від одної. Мати приймає і любить дитину

такою, яка вона є, просто за те, що вона існує. Батько дивиться в майбутнє. Його більше хвилює, ким і якою виросте дитина. І якщо він не бачить у цьому ніяких перспектив, подальше життя починає здаватися батькові повністю безперспективним, він може покинути сім'ю. Зміни такої позиції батька не подолати одними вмовляннями, потрібна допомога кваліфікованого психолога або психотерапевта.

Залежно від позиції батьків стосовно дефекту зору у дитини, в сім'ї формуються своєрідні стилі батьківської поведінки, які впливають на психічний розвиток дитини. У тифлопедагогіці виділяють три типи взаємостосунків батьків і дітей, які негативно відбиваються на формуванні особистості вихованців.

1. Ліберальний, безмежно допомагаючий, опікуючий тип.

У сім'ях, які зайняли позитивну позицію щодо дитини, найчастіше спостерігаються стабільні відносини між батьками, низький рівень конфліктності, загальний позитивний емоційний фон сімейних відносин, емоційна підтримка інших членів сім'ї, установка на взаємодопомогу між членами родини, що в цілому знижує негативний вплив зорового дефекту на розвиток соціальної активності дитини.

Проте, на загальному позитивному фоні можуть спостерігатись такі особливості у ставленні до дітей з порушеннями зору, коли їх надмірно опікують. Дітям не встановлюються будь-які обмеження, тому вони схильні до неслухняності та агресивності, на людях поводять себе неадекватно та імпульсивно, невимогливі до себе, хоча спостерігаються випадки, коли діти стають активними, рішучими і творчими людьми.

Атмосфера надмірної опіки, в якій дитина сприймається батьками не просто як цінна, а як понад цінна, або як жертва, як скривджена долею істота, також шкодить вихованню. При цьому часто батьки відчувають свою провину перед дитиною і намагаються компенсувати її, приносячи себе в жертву дитині.

У такій сім'ї дитину не навчають самообслуговуванню, безмірно пестять, поводячись з нею як із беззахисною, такою, що не здатна до самостійності. Надмірна опіка батьків спрямована на те, щоб уберегти дитину від будь-якого ризику, вони балують своїх дітей, потураючи їх примхам. Інколи це супроводжується розхвалюванням дитини, переоцінкою її здібностей, що в майбутньому може призвести до серйозних розчарувань.

При такому характері взаєностосунків дитина починає диктувати свою волю. Несформованість у дитини звички і потреби до простих видів праці, небажання самотійно щось зробити для себе і батьків створюють обстановку панування дитини, а сама вона перетворюється в пестуна, зніжене, егоїстичне створіння, яке не готове до майбутнього самотійного життя. Такі, оточені надмірною турботою діти, дивляться на своїх батьків зверхньо. Інколи вони свідомо або несвідомо знаходять своєрідне задоволення у тому, щоб висунути своїм батькам нерозумні вимоги, а потім відчувати, як стараються і мучаться їх близькі, намагаючись виконати кожне бажання дитини.

Часто таке ставлення батьків призводить до того, що з віком дитина намагається від них відсторонитися, висловлює претензії за те, що її нічому в житті не навчили.

2. *Нетерпимий, суворий, авторитарний, вимогливий* тип стосунків батьків з дитиною.

Взаєностосунки у сім'ї в таких випадках будуються на страху дітей перед дорослими. Тип спілкування в сім'ї значною мірою визначається особистісними особливостями батьків, як правило, одного з них.

Такі батьки на перше місце у вихованні ставлять суворість, твердість, жорстокість. Вони прагнуть досягти порядку і дисципліни не переконаннями, добротою, а примусом і тиском. Безсердечна жорстокість викликає у дитини неприязнь, намагання досягти хорошого ставлення батьків за допомогою обману, в душі у неї формується негативне ставлення до батьків, страх і душевна тривога, що виникають у дитини з порушеннями зору при пред'явленні до неї нереальних вимог, руйнують її нервову систему.

3. *Байдужий тип.*

Несприятливе ставлення батьків до дітей з порушеннями зору іноді характеризується загальним емоційним відчуженням, розривом духовної близькості з дитиною. Члени такої сім'ї живуть своїм відокремленим життям незалежно один від одного. Незряча дитина в такий сім'ї живе своїми вузькими інтересами, у неї свій світ, в який вона не пускає батьків, а батьки і не прагнуть її зрозуміти, це для них неможливе і непотрібне. Після вступу дитини до спеціальної школи-інтернату такі батьки перекладають всі свої батьківські обов'язки на вчителя і вихователя.

Таке ставлення батьків до дитини призводить до небажаних наслідків виховання. Коли батьки замкнені для спілкування, внаслідок обтяженості власними проблемами, у них не залишається сил на виховання дітей. Якщо байдужість батьків глибоко переживається дитиною, у неї можуть виникнути суїцидальні думки, схильність до девіантної поведінки.

Незнання і нерозуміння батьками особливостей розвитку їх дітей, невіра у їх компенсаторні можливості, перспективи досягнення ними високого культурного та професійного рівня інколи викликає деспотичну поведінку батьків у спілкуванні зі своєю дитиною. Батьки мовчки припускають, що їх дитина з порушеннями зору несамостійна, не дуже розумна, емоційно нестійка і, безумовно, ще не в змозі нести відповідальність і приймати рішення. Передбачається також її неповноцінність порівняно зі зрячими.

Наведені приклади взаєностосунків в сім'ї показують, що, залежно від того, як буде організоване життя в сім'ї незрячої дитини, залежить формування її особистості, успішне навчання в школі, самопочуття в колективі своїх однолітків і у більш широкому соціальному колі.

Робота спеціальної школи-інтернату з батьками передбачає *корекцію небажаних типів взаєностосунків* в сім'ї, зокрема, такими шляхами:

- переорієнтування батьків з позиції опікування на емпатичну позицію;
- створення дружніх, чуйних стосунків між батьками та дітьми, організація їх співпраці;
- переорієнтування батьків на терпимість у вихованні сліпої чи слабозорої дитини з розумінням труднощів, з якими доводиться боротись дитині в житті.

Для адекватного розвитку сліпої або слабозорої дитини батьки повинні створити сприятливі *умови*, а саме:

- забезпечити відповідну корисну діяльність дітей (виділити куточок для ігор, робочий стіл, для слабозорої дитини освітлений приблизно 500 люкс тощо);
- створити позитивну атмосферу в стосунках і позитивний приклад поведінки батьків;
- створити трудову атмосферу в сім'ї;
- проявляти зацікавленість інтересами дитини;

- емоційно реагувати, переживати разом з дітьми під час прогулянок, читання літературних творів тощо;
- встановити зв'язок з офтальмологом, педіатром, тифлопедагогом, отримувати від них консультації;
- проявляти інтерес до успіхів в діяльності дитини;
- уникати роздратованості, нервозності;
- залучати дитину до самостійності як в побутовій, так і в пізнавальній діяльності.

3.9.3. Спільна робота школи і сім'ї у вихованні дитини з порушеннями зору

Важливим принципом виховання дитини зі зниженим зором є єдність усіх вимог, які висуваються до неї. Виховання дітей з порушеннями зору в сім'ї, як вже зазначалось вище, має своєрідності, про які зрячі батьки іноді не задумуються, намагаючись використати власний досвід, набутий з дитинства від попередніх поколінь (батьків, дідусів та бабусь).

Тому великого значення набуває зв'язок батьків з навчально-виховним закладом, де перебуває їх дитина. Спеціальні школи-інтернати окремим розділом своєї роботи виділяють зв'язок із сім'ями, який здійснюється в *індивідуальних, групових та колективних формах*.

Індивідуальні форми включають відвідування сім'ї учня, запрошення батьків до школи, листування з батьками.

Групові форми роботи спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури батьків і включають: лекції, консультації, вечори запитань і відповідей, конференції по обміну досвідом сімейного виховання, педагогічні читання, заняття батьківських університетів, лекторіїв, круглих столів з окремих проблемних питань виховання дітей зі зниженим зором.

Основною *колективною* формою роботи з батьками є батьківські збори. Батьківські збори проводить класний керівник, який залучає до цієї роботи і вихователів, а також інших педагогів школи, які працюють з даним класом. До змісту проведення батьківських зборів включаються:

- підсумки навчально-виховної роботи за певний період, завдання на наступний;
- психолого-педагогічна та офтальмологічна просвіта батьків;

- виставки робіт учнів, творчі звіти;
- обговорення питань спільної життєдіяльності.

В організації роботи з батьками великої допомоги надають батьківські комітети, *функції* яких полягають:

- 1) у складанні плану спільних дій з надання допомоги сім'ям у вихованні дітей;
- 2) в організації обміну досвідом окремих батьків;
- 3) у впливі на недобросовісних батьків.

Батьки дітей з порушеннями зору несуть високу відповідальність перед собою, суспільством і самими дітьми за їх майбутнє.

Завдання та запитання для самостійного опрацювання

1. Визначте типи взаєностосунків батьків і дітей в сім'ях, охарактеризуйте їх та розробіть поради вчителю з їх корекції.
2. Розробіть приблизну тематику групових заходів по роботі з батьками (на вибір студента), поясніть специфіку їх проведення.
3. Визначте функції батьківських комітетів в школах для дітей з порушеннями зору. Змодельуйте ситуацію, коли ви повинні допомогти голові батьківського комітету спланувати його роботу. Який зміст цієї роботи ви можете запропонувати?

Література

1. Вавіна Л.С. Особистісний розвиток молодших школярів з порушеннями зору в сім'ї // Діти з особливими потребами у початковій школі: поради батькам. Кн. 3. -К., 2006. - С. 43-62.
2. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка. Підручник. - К., 2004.
3. Макаренко А.С. Книга для родителів. - М., 1985.
4. Макаренко А.С. О Воспитание в семье. - М., 1955.
5. Психология воспитания детей с нарушениями зрения. / Под ред. Солнцева Л.И., Денискиной В.З. - М., 2004.

Навчальне видання

Є.П. Синьова, С.В. Федоренко

Тифлопедагогіка

Підручник

Матеріали подані в авторській редакції

Підписано до друку 28.02.2018 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Умов. друк. арк. 19,18. Облік. видав. арк. 15,93

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26